

23, Kothwal Lane, Bombay.

Yess Shedge, at the 'Nunay-Sagar' Press,

Published by Fadurang Javaji, and Printed by Ramchandra

All rights reserved by the publisher

श्रीमद्भगवत्पादाचार्यप्रणीता

उपदेशसाहस्री ।

गद्यपद्योभयभागात्मिका ।

पद्मयोजनिकारूपया श्रीमद्रामतीर्थविरचितव्याख्यया
संवल्लिता ।

अयं ग्रन्थः

पणजीकरोपाह्वयिद्वद्वरलक्ष्मणशर्मतनुजनुपा
यासुदेयशर्मणा संस्कृतः ।

मुम्बय्यां

पांडुरंग जाचजीध्रेष्टिना

स्वीये निर्णयसागराख्यमुद्रणयन्त्रालयेऽह्वयित्वा प्रकाशितः ।

सा.सं. १८४०, सन १९१८.

मूल्यं १॥ साधुं रूप्यकः

गद्यप्रबन्धस्य विषयानुक्रमः ।

१. शिष्यप्रतियोधपिधिप्रकरणं प्रथमम्.

	वाक्यसंख्या.	पत्रं.
विधीयितप्रतिज्ञापूर्वकं शास्त्रीयानुबन्धसंग्रहः
सप्तश्लोकाचार्यस्य विवरणम्
गुरुपसति कार्येत्वान्यनुज्ञा.
पुन पुनगुरुपदेसे हेतु
ज्ञानोदयहेतुवातोपदेश
गुरुकृतृषोपदेशक्रम.
शुनिभि स्मृतिभिष मङ्गणो लक्षणं ग्राहयेत्
उपदेशानन्तरं मतिर्नैधन्याय शिष्यं पुन पुनः
वृष्टेरित्वाचार्यशृत्वम्.
अप्रतिपरयादिदोषान् शिष्यस्योत्तरम्.
पुनरुपदेशेन तादृशं दोषं स्वाजयत्याचार्यः
शूलदेहाभिमानत्यागानन्तरं शिष्यस्योक्ति-
शिष्यप्रशंगापूर्वकमाचार्यस्योत्तरम्.
उक्तार्थवैतयाय शिष्यप्रभोत्थापनम्.
गुरोत्तरदानाय प्रवृत्ति.
शरीरस्य भिन्नजातदन्वयसंस्कारलक्षणानाथोपपत्तिप्रकारः
शरीरोत्तरपुपदेश
सूत्रमसरीशभिमानत्याजनम्
परमात्मा च क्षेत्रज्ञ इत्यत्र स्मृतय.
परजीवयोरभेदे अनुभवविरोध इति साहानिरासपूर्वकं
भेददृष्टेर्निन्दा.
अभेददृष्टिप्रसंगपूर्वकं ससाधनस्य कर्मण. प्रतिषेधोपपादनम्.	२५-२७	२०
उक्तमेव मङ्गलसंकेतं कुत्रत्या व्यक्तस्थापयति	२८-२९	२२
वेदनादीनामनात्मधर्मत्वोपपादनम्.	३३-३५	२४
	३६-३८	२७

विषयानुक्रमिका ।

५

वाक्यसंख्या. पत्रं.

३. परिसंख्यानप्रकरणं तृतीयम्.

गोपसंख्यानप्रकरणोपदेश.	११२-११३	७३
वाक्यसंख्यानप्रकरणोपदेश.	११४-११५	७५
शब्दादनुभवानुचिन्तन-आत्मनोऽविकारितानुचिन्तन च.		११६	७६

समाप्ता श्रेयं पूर्वभागस्यानुक्रमणी ।

पद्यप्रबन्धस्य विषयानुक्रमः ।

१. उद्योत्पत्तप्रकरणम्.

	श्लोकसंख्या	पृ. सं.
उद्योत्पत्तप्रकरणम्	१—५	५६
उद्योत्पत्तप्रकरणम्	६—७	६६
उद्योत्पत्तप्रकरणम्	८—१५	६५
उद्योत्पत्तप्रकरणम्	१६—१७	६७
उद्योत्पत्तप्रकरणम्	१८—१९	६८
उद्योत्पत्तप्रकरणम्	२०—२१	६९
उद्योत्पत्तप्रकरणम्	२२—२३	७१

२. आत्मज्ञानोत्पत्तिप्रकरणम्

उद्योत्पत्तप्रकरणम्	१—३	७१
उद्योत्पत्तप्रकरणम्	४—६	७६

३. ईश्वरज्ञानोत्पत्तिप्रकरणम्

उद्योत्पत्तप्रकरणम्	१—२	७५
उद्योत्पत्तप्रकरणम्	३—४	७६

४. अज्ञानोत्पत्तिप्रकरणम्

उद्योत्पत्तप्रकरणम्	१—२	७७
उद्योत्पत्तप्रकरणम्	३—४	७८
उद्योत्पत्तप्रकरणम्	५—६	७९

५. अज्ञानोत्पत्तिप्रकरणम्

उद्योत्पत्तप्रकरणम्	१—२	८०
उद्योत्पत्तप्रकरणम्	३—४	८१
उद्योत्पत्तप्रकरणम्	५—६	८२

६. विशेषापोहप्रकरणम्.

स्थूलोपायेन पदार्थतोषनप्रकारोपदेशः	...	१-२ १०४
विशेषणानामनात्मत्वम्	...	२-४ १०४
आत्मनोऽन्यनिरूपेणा स्वप्न.सिद्धि.	...	५-६ १०५

७. बुद्ध्याकृद्प्रकरणम्.

बुद्ध्याकृतस्यार्थस्य स्थानुभवावष्टम्भेन स्पष्टीकरणम्	...	१-२ १०६
आत्मनो विकारित्वारिदोषाभावोपपादनम्	...	३-४ १०७
आत्मन दृष्टत्वमद्वितीयत्वं च	...	५-६ १०८

८. मतिघिलापनप्रकरणम्.

बुद्ध्यात्मनो. संवादरूपेण बुद्धे. प्रसंगोपदेश.	...	१-४ १०९
एतत्प्रकरणनिर्माणे निमित्तम्	...	५-६ १११

९. मूढमताव्यापिताप्रकरणम्.

आत्मनो निरतिशय मूढमत्व व्यापित्वं च	...	१-२ ११२
प्रज्ञाहीनामात्मानं प्रति क्षीरत्वम्	...	४-६ ११४
स्वरूपज्ञानस्य निर्विषयत्वं नित्यत्वं च	...	७-९ ११५

१०. दशम्यरूपपरमार्थदर्शनप्रकरणम्.

आत्मनो निर्विषयज्ञानस्य भावत्वस्य स्थानुभवाभिनयेन प्रकटनम्	...	१-२ ११७
जन्मजरादिविक्रियाभावेन कूटस्याद्वयसाभास्यं भ्रुति- प्रदर्शनपूर्वकमुपपादयति.	...	३-५ ११८
आत्मतत्त्वपरिज्ञानस्य कैवल्यं पदम्.	...	१०-१२ १२२
आत्मविदः स्वरूपम्.	...	१३-१४ १२३

११. ईशित्वप्रकरणम्.

कर्मणः कर्मतद्विगतज्ञानस्य वा मोक्षहेतुत्वसाङ्गान्तराद्यः	...	१-३ १२४
द्वैताभावे प्रत्यक्षारिपिरोधनिराकरणम्.	...	४-१४ १२५
कर्मणो मोक्षहेतुतायामनुपपत्तिः	...	१५-१६ १२७

१२. प्रकाशप्रकरणम्.

आत्मनः साभासान्तःकरणाविवेकाद्याथात्म्याज्ञानम्. ...	१-६	१३१
आत्मनो याथात्म्यज्ञानमिदं तत्त्वमसि ध्रुवुपदेश. ...	५-१५	१३३
चित्प्रकाशस्य निललोपपादनपूर्वकमात्मनो नियोज्य- त्ताभावप्रतिपादनम्. ...	१६-१९	१३८

१३. अचक्षुष्टुप्रकरणम्.

आत्मनः शुद्धत्वाचलत्वादिव्यवस्थापनम्. ...	१-१०	१३९
संसारनिवृत्त्युपायं ध्रुवन् मुमुक्षुं शिक्षयति. ...	११-१३	१४२
अविकारित्वात् विक्षेपः समाधिश्च न स	१६-१८	१६३
आत्मनः पूर्णत्वम्. ...	१९-२६	१४४
अहं ब्रह्मास्मीति सदानुसंध्यादिति मुमुक्षु प्रोत्साहयति.	२५-२६	१४६

१४. स्वप्नस्मृतिप्रकरणम्.

अन्तःकरणस्यापरोक्षत्वं तत्फलम्. ...	१-१०	१४७
आत्मनि हेयायभावः अनुभवंनाप्यवगम्यते. ...	११-१५	१५१
मोक्षाय स्मृतिः कर्तव्या. ...	१६-१९	१५२
ब्रह्मणोऽक्षरत्वम्. ...	२०-२२	१५४
आत्मविदः सफलं कर्मेति शब्दावारणम्. ...	२३-२६	१५४
आत्मज्ञस्य फलम्. ...	२७-२९	१५६
आत्मनोऽकार्यशेषत्वम्. ...	३०-६०	१५७
आत्मनो देहद्वयविविक्तत्वम्. ...	४१-५०	१६१

१५. नान्यदन्यत्प्रकरणम्.

स्वभावादशुद्धात्मा साधनविशेषेण शुद्धो भवतीति केषाचि- न्नतं निरस्यति. ...	१-३	१६५
आत्मनः साक्षित्वम्. ...	४-६	१६७
विदुषः क्रियात्यागः स्वर्तव्यमात्मरूपं च. ...	७-१८	१६८
मदा प्रतिपत्तु पदार्थविवेकं कुर्यान्मुमुक्षुः...	१९-२१	१७३

जागरणवस्थाः तत्साक्षी आत्मा च.	श्लोकसंख्या पत्रं.
मुमुक्षोः कर्तव्योपदेशः	२२-२५ १७५
स्वप्नप्रकाशत्वं हेयताभावश्च	२६-२९ १७६
...	...	४०-५४ १८०

१६. पार्थिवप्रकरणम्.

स्मृतसारीरात्मवादिमतनिराकरणम्	१ १८५
इन्द्रियात्मवादिमतनिराकरणम्	२-३ १८५
बुद्धान्मवादिमतनिराकरणम्.	४-१४ १८६
इन्द्रियात्मवादिमतनिराकरणम्.	१५-२१ १९०
दियम्बरमतनिराकरणम्	२२ १९२
शाक्यमतनिराकरणम्	२३-२९ १९३
इन्द्रियमतनिराकरणाय स्वमतसामञ्जस्यम्	३०-४८ १९५
प्रधानपुरणयो संबन्धाभावप्रपञ्चनम्	४९-५० २०३
वैशेषिकमतप्रक्रियादूषणम्	५१-५७ २०४
बन्धसाहानात्मात्मकत्वम्	५८-६१ २०७
मोक्षस्वरूपम्	६२-६७ २०८
परपक्षनिराकरणं सक्षिप्य स्वमतोपसंहारः.	६८-७४ २१०

१७. स्वम्यद्वयप्रकरणम्.

गुरुदेवतानमस्कारः	१-३ २१३
आत्मलाभस्य परत्वम्.	४-६ २१५
आत्मनो महानर्घकत्वम्.	१८-२१ २१७
चित्तस्य तपोभिः शोधनम्.	२२-२६ २२२
मायाकल्पितमात्मनो बहुत्वम्.	२७-३१ २२४
बुद्धौ आत्मनो ग्रहणं नित्यत्वादिकं च.	३३-४२ २२७
कर्मणां स्वाज्यत्वम्.	४३-५१ २३०
गुरुपक्षतिः	५२-५३ २३१

श्रीकमहया. पत्रं.

पदाथविदेहः	५४-५६ २११
प्रतीपुत्रस्य मुमुक्षोरनुग्रहानप्रकारः	५७-८१ २१४
उक्तस्य प्रकरणाथस्योपसंहारः	८२-८९ २४३

१८. तत्त्वमसिप्रकरणम्.

गुरुनमस्कारपूर्वकं संप्रदायशुद्धिरभिहितः	१-३ २४५
तत्त्वमसिप्रकरणस्य आदेशोपदेशज्ञानमनर्थनिवृत्तिकलमुत्पद्यते.	३-८ २४६
प्रथमः शक्तिरित्युत्थापयति	९-१८ २४८
शक्तिज्ञानं दर्शयति	१९-२३ २५१
आत्मनः प्रथमोपदेशम्	२४-३७ २५३
गुरुशोभनम्	३८-४३ २५५
एवमसिप्रकरणं द्वाविंशत् सुप्रकाशितं.	४४-४६ २५७
आत्मनिष्ठापूर्वकं विद्यायाश्चिदप्रभृतिमन-	
निगच्छन्तम्	४७-५० २६३
आत्मनः शक्तिरित्युत्थापयति	५१-५६ २६४
एवमसिप्रकरणं.	५७-६६ २६६
गुरुशोभने चार्थिभ्योऽपि शक्तिरित्युत्थापयति	६७-७४ २६९
आत्मनिष्ठापूर्वकं चिदप्रभृतिमन-	
निगच्छन्तम्	७५-९० २७३
गुरुशोभने चार्थिभ्योऽपि शक्तिरित्युत्थापयति	९१-९६ २७७
एवमसिप्रकरणं	९७-१०४ २८०
गुरुशोभने चार्थिभ्योऽपि शक्तिरित्युत्थापयति	१०५-११० २८३
एवमसिप्रकरणं	१११-११६ २९५
गुरुशोभने चार्थिभ्योऽपि शक्तिरित्युत्थापयति	११७-१२२ २९६
एवमसिप्रकरणं	१२३-१२८ ३०७

सर्वपदयोरेकार्यत्वे पर्यायव्याप्तिहापरीहारः	...	श्लोकसंख्या. पत्रं.
त्वंपदार्थविवेकः	...	१७३-१८० ३०५
सर्वमसीत्यादिवाक्यार्थविचार	...	१८१-१८३ ३०७
प्रकारान्तरेण प्रसंग्यानप्राप्तिनिरास.	...	१८४-२०५ ३०८
प्रकरणार्थोपसंहारः	...	२०६-२२९ ३१४
	...	२३०-२३३ ३२०

१९. भेषजप्रयोगप्रकरणम्.

संसारस्य मनोभ्यासनिबन्धनतपोतनायात्ममन.संवादः...	...	१-८ ३२१
आत्मनोऽद्वितीयत्वम्	...	९-१२ ३२४
आत्मनो विकल्पनाद्यविषयत्वम्.	...	१३ ३२६
विचारः अद्वैतनिधयद्देव-	...	१४-१८ ३२६
उत्कार्थनिधयद्यन्यानामनसंप्राप्ति	...	१९-२० ३३०
बस्तुमात्रस्य कारणतकार्यत्वयो. निरासः	...	२१-२४ ३३१
द्वैतानासनिष्पन्नम् महत्वं च.	...	२५-२८ ३३४

समाप्तेयमपरभागस्य विषयसूची ।

श्रीमच्छंकराचार्यप्रणीता
उपदेशसाहस्री ।

श्रीरामतीर्थविरचितपदयोजनिकास्यव्याख्यायुता ।

(गद्यपद्यः प्रथमो भागः ।)

शिष्यप्रतिषेधविधिप्रकरणम् १

प्रणम्य शमाभिधमात्मधीपद् जगत्प्रभृतिस्थितिसेवमापन्नम् ।
तदात्मकान्ताकरपूर्वकान्युक्तमधोपदेशार्थविभाग उच्यते ॥ १ ॥

इह भगवत्यादाभिधो भगवान् भाष्यकारः सर्वोपनिषदर्थसारमंग्राहिका-
मुपदेशसाहस्रीं गद्यपद्यविभागग्रन्थरचनया प्रकटीकृतं चार्थं गद्यपद्यसारभ-
रणं प्रारिप्यनपरिसमाप्तिप्रत्ययसमाप्तिपरिषोऽन्नं शिष्टाचारविशेषपरिमासं
ब्रह्मसाधरति—

अथ मोक्षसाधनोपदेशविधिं व्याख्यास्यामो मृमक्षूणां थद्-
नानामर्थिनामर्थाय ॥ १ ॥

प्रथेति । 'उच्चारणशब्दश्च द्वावेर्नां प्रत्ययः पुरा । कण्ठं मित्वा वि-
भयोर्नां तस्मान्माह्रल्लिकानुर्भा ॥' इति स्मृतौ। अथशब्दस्य माह्रल्लिकत्वात्प्रा-
प्तम् । अथवा आनन्तर्थांश्च पृथायमथशब्दः उच्चारमात्रेण महल्लप्रयोजनोऽपि
भवति—अन्यार्थं कियमाणमृद्व्वादिष्वनिभवणादिष्वत् । विमानस्तर्थांश्चेतेति
चेत्—विमारेणानेकशास्त्रार्थनिबन्धनिर्माणान्तर्थांश्चेतेति वदामः । प्रथम-
शिवचनान्तेपसमाधानप्रकारैः अनेकप्रमाणयुक्तिविशेषैः निपुणतरमवधारिते
उ. सा. १

तम् । उपदेशविधिपदमेति शिष्याचार्यप्रभादिपरम्परया व्याख्यास्यन् मुमुक्षु-
 णामित्यामुषमधिकारिण व्याचष्टे—स्वाधनेत्यादिना । समष्टे अधिकारि-
 कृत्वनिर्वृत्त- प्रदर्शनार्थं , ननु विवक्षित । अतएव विवरणे एकवचनम् । ए-
 कात्मभावे बहुना निरपेक्षाणां मुमुक्षुणां भ्रमभवादिनि । 'भाविरकाय सं-
 साराक्षानिरर्भणाय च' इत्यादिशास्त्रमुरीहृत्याह—स्वाधनेत्याध्यादिति ।
 साधने दृष्टादृष्टार्थं कृत्वादिपागादिमि साध्यात् गेहिकादामुष्मिकाच्च भो-
 ग्यजातान् अतएव अनित्यान् अनाद्यन्तान् सर्वस्मान् मद्गलोकान्तादपि वि-
 रणाय विगतरागाय निवृत्तामित्यापायेत्यर्थं । कथमवगम्यते भय विरक्त इ-
 त्यपेक्षायां विशेषणान्तरं विरक्तविद्महाह—त्यक्तेति । अत्र एवणाशब्देन
 कामापरपदांशेन तत्रपुत्रा प्रकृतिलंघयते । तत्र पुत्रार्थं दारसंभवे प्रकृतिः
 पुत्रपणा, कर्माद्यनुष्ठानार्थं अपरविद्यागवादिरूपोभयविधिविपरिमहो विसै-
 पणा, पुत्रकर्मपरविद्यासाध्य-एतल्लोक विनृल्लोक-देवलोक-एतपणा लो-
 कपणा, एता एवणा त्यक्ता येन तस्मै । साधनेषु प्रकृतीन्मुख्यत्वात्पादादेव
 साध्यामित्यापशुभ्यता गम्यत इत्यर्थं । तथाच धुनिः—'न कर्मणा न प्र-
 जया धनेन त्यागेनैकं भगवन्भवमानशु.' इति । इदानीं—'एतमेव प्रमाजिनो
 लोकमिच्छन् प्रमज्जन्ति', 'तानि वा एतान्यवराणि तपांसि श्याम एवात्यरे-
 चयन्' इत्यादिशास्त्रमनुत्प्याह—प्रतिपन्नंति । परमहमविदोषणं कुटीचका-
 दिस्मार्तमंश्यामिष्याकृत्यर्थम् । महि ईतादित्वादिनां अग्निर्वायामतत्त्वोपदे-
 शप्रहणाधिकार इति भावः । एतावता मुमुक्षुपद व्याख्यातम् । अत्रापि भा-
 धमधर्ममाप्रतिष्ठत्य अधिकारो नास्ति इति विवक्षन् पुन विशिनष्टि—'दा-
 मद्मदद्यादिसुनायेति । साम. अन्न करणस्य अनात्मविषयेभ्यो व्याहृ-
 त्तः, दम बाह्येन्द्रियानाम्, दया भूतेष्वत्रोहः । भादिपदेन उपरति-नि-
 तिक्षा-समाधान अथा संगृह्यन्ते । एतेन अहधधानानामिष्येतत् व्याख्यात-
 म् । 'अमान्यम'तरो दक्षो निर्ममो ददसौहृद्. । अमन्वरोऽधनिष्ठासुरमुमुक्षु-
 रतोषवाक् ॥' इत्यादिवचनमनुत्पत्य पुनर्विशिनष्टि—'शास्त्रप्रतिपद्यति । ए-
 नेनाधिनामिति व्याख्यातम्—'नामुष्मिष्य धीर्नयेत्', 'त्रिगन्ध्यादीं धान-
 माचरेत्' इत्यादिशास्त्रमाधित्याह—'शुचय इति । महाकाव्येभ्यस्तत्त्वसं-
 द्यायेत्यर्थः । 'माह्वणो निर्वेदसायात्', 'एतद् अस्मै तत्पूर्वं माह्वणा अन्-
 याना विद्वांसः प्रजां न कामयन्ते, एत वै तमात्मान विदित्वा माह्वणाः'
 इत्यादिशास्त्रानुत्पत्याह—'प्राप्तव्यायेति । विविदिषवोऽपि क्षत्रियादयो

दृढगृहीता हि विद्या आत्मनः श्रेयसे मंतस्य च भवति । विद्यासंततिश्च प्राण्यनुग्रहाय भवति नांश्वि नदीं तितीर्षोः । शास्त्रं च—'यद्यप्यस्मा इमामद्भिः पग्गृहीतां धनस्य पूर्णा दद्यात् एतदेव ततो भूयः' इति । अन्यथा च ज्ञानप्राप्त्यभावात्—'आचार्यवान् पुरुषो वेद', 'आचार्योर्देव विद्या विदिता', 'आचार्यः प्राचयिता', 'सम्यग्ज्ञानं एव इहोच्यते' इत्यादिश्रुतिभ्यः, 'उपदेक्ष्यन्ति ते ज्ञानं' इत्यादिस्मृतेश्च ॥ २ ॥

श्रुतिर्धेति । 'परिदेव लोकान् कर्मक्षितान् ब्राह्मणो निर्वेदमापात्' इत्युपक्रम्य—'येनाक्षर पुरव वेद सस्य प्रोवाच तां तत्त्वतो ब्रह्मविद्याम्' इत्यन्तेन प्रथमेन । उक्तोऽर्थो निरूपित इत्यर्थे । निरूप्यस्य दृढग्रहणपर्यन्तं गुरोणा पुन पुनर्विद्योपदेष्टव्यस्य हेतुमाह—दृढगृहीता हीति । आत्मना श्रेय भविष्यद्विद्योपमसारनिवृत्ति । मतानि । निरूप्यप्रतिप्यादिमन्त्राण विद्याया अविशेद । विद्यामन्तते बोधयोग इत्यत्राह—विद्येति । यथा नदीतरणाय तत्र प्रविष्टस्य भगाधे जटे निमज्जतो नरस्य पार्श्वं प्रापयितुं शौह-परधाप्यसे कृपालुता, तथा समारवागरे निमज्जत प्राणित उद्धरणेन त-प्यगुणमपस्त्राय परिश्रिताय विधिबहुपमकार्येण विद्या देवा न यथाकथञ्चि-

प्राप्ताय धनादिलोभाद्भेति गुरोर्नियमार्थं श्रुतिज्ञानमुदाहरति—शास्त्रं वेति । नियामक शास्त्र चात्रात्मोच्यते । तदेवाह—यद्यपीति । इमां तृथिवीं अद्भिः परिगृहीतां समुद्रपरिवेष्टितां धनस्य पूर्णां विद्येतोपचित्तां दद्यात् कश्चिद्यद्यपि तथापि नितद्वतानं तस्मै दद्यात् । यत् एतत् ततो विद्यपू-र्येणैविविद्यानादपि भूय अधिकतरमिति योजना । नद्यावागादिसमस्तभूत-भौतिकाधिष्ठानस्य ततोऽप्यधिकतरस्यापरिच्छिद्यस्य ब्रह्मणो ज्ञानस्येदमनुरूप-मिति भावः । तथाच श्रुति—'पादोऽस्य विद्या भूतानि त्रिपादस्यासृत्तं दिवि' इति । तदेवमाचार्येण परिश्रिताय निरुप्याय कृपयैव विद्या बलस्येत्पुनम् । तत्र विद्याचार्योपगमेन कार्यं स्वयमेव जिज्ञासो । न्यावाद्यनुमरणतो वि-द्योदयसंभवात् इति शब्दाव्यामाह—अन्यधेति । यद्वा—किमिति एवं मरुटमवष्टय आचार्येण विद्या देवा, निरूप्यः स्वयमेव तां किं न जयति

इमं विधानानि नियमा उपदयन्ते तेषां ज्ञानाविहृद्भिरिति विशेषेणैव तीर्थं वात्रा-
 चान्द्रायणोपयामादिकर्मकावदपरायणसाक्षात्साधनक्रियामधानेधरपूमानिह्यादि
 च यत् ज्ञाननिहाविशेषकं तस्यानादरणीयतां दर्शयति, यमनियमोपदेशस्तु
 सर्वदोषनिरामसाधारणोपाय इति द्रष्टव्यम् ॥ ४ ॥

एष ज्ञानग्रहणप्रतिबन्धकनिवर्तकमुपदिश्य ज्ञानोदयहेतुजातमुपदिशति—
 अमानित्वादिगुणं च ज्ञानोपायं सम्यक् ग्राहयेत् ॥ ५ ॥

अमानित्वादिगुणमिति । आदिपदान् अद्भिर्भावादितावज्ञानार्थदर्श-
 नान्त एवमे । यद्वा अमानित्वेक अद्भिर्भावादिक सहपठितत्वेन उपलक्ष्य
 आदिपदेन 'अद्वेषा सर्वभूतानां' इत्यादिनोक्ता अद्वेषुत्वाद्यो धर्मा ग्राह्या ।
 अत्र सम्यक्पदं एतद्विद्यम्य सर्वदोषपरिहारेण अयमलम्ब्यं ज्ञानदाकं इति
 दर्शयितुम् । अयं भावः—अहि सृष्टग्रहणमात्रात् विद्या ह्यतोत्पद्यते । 'आहु-
 तिरमहृदुपदेशान् इति न्यायात् । अयणोत्तरकालं मननादिविधानसाम-
 ध्यायं । एतत्त हि फलपर्यन्तत्वं विद्याया विवक्षितम् । अतः फलानुसू-
 तया यावद्विचिंचिकित्तं तत्संज्ञायते तावद्वरणं शिष्यं कृतार्थं कर्तुं प्रवृत्तेन
 विद्योपयोगार्थं वा प्रवृत्तेनोपदेशः कार्यं एवेति ॥ ५ ॥
 एवमाचार्यवृत्त्यगुणत्वा तस्य लक्षणमाह—

आचार्यस्नुहापोहग्रहणधारणशमदमदयानुग्रहादिसंपन्नो ल-

ब्धागमो दृष्टादृष्टभोगेष्वनासक्तः त्यक्तसर्वकर्मसाधनो ब्रह्मवित्
 ब्रह्मणि स्थितोऽभिन्नवृत्तो दम्भदर्पदुहकशास्त्रमापामात्सर्वावृ-
 ताहंकारममत्तादिदोषयजितः केवलपरानुग्रहप्रयोजनो विद्योप-
 योगार्थी पूर्वमुपदिशेत्—'सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वि-
 तीयम्', 'यत्र नान्यत्पश्यति', 'आत्मवेदं सर्वम्', 'आत्मा वा
 इदमेक एवाग्र आसीत्', 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म' इत्याद्याः आत्मै-
 वयप्रतिपादनपराः श्रुतीः ॥ ६ ॥

आचार्यस्त्विति । एतच्च तावज्जिज्ञासुनाऽधिकारिणा एवविध आचार्यं
 उपगन्तव्यो भाग्यादस इति दर्शयितुं, ननु आचार्येण एवविधगुणेन भवि-
 तव्यं इति नियोगः कियते, तस्य कृतार्थंशार्ति द्रष्टव्यम् । शिष्येणानुक्त-

मोति परम्' इति प्रकृतस्य ब्रह्मण 'सत्य ज्ञानमनन्त ब्रह्म' इति स्वरूप निर्दि-
 श्य, 'तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सभूत्.' इत्यादिना जगत्कारणत्वे-
 नोपलक्ष्य सर्वेषु सृष्टेषु कार्यकारणसंघातेषु प्रवेशं दर्शयित्वा, 'अररयेऽना-
 सयेऽनिररते' इत्यादिना प्रपञ्चापवादेन सर्वोधारं सर्वसाक्षिणमात्मानमानन्द-
 रूपं 'महमुपपद्यते' इति 'अथ सोऽभय गतो भवति', 'स वक्ष्यामि पुरुषे,
 यथासावादिष्ये स एक' इति च तावमुपलक्ष्येदित्यर्थः । 'स वा एव महा-
 न्न ज्ञानो योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु य एवोऽस्मिर्दृश्य आकाशात्मस्मिन्प्रेते
 सर्वस्य वर्ती' इत्यादिना ज्ञानदापचम्याधर्मं अनन्वागतस्यापह्नव्य कामाका-
 माभ्यां सगारमोक्षावनुभवतो बुद्ध्यादिग्राक्षिणमिदामन्नः अन्तर्दृश्ये आका-
 शात्तद्बुद्ध्याप्याजराभयादिलक्षणब्रह्माभिद् इति तावमुपलक्षितमित्यर्थः ।
 'दिव्यो ह्यमूर्तं पुण्यं सवाद्याप्यन्तरो ह्यत्र । अमाणो ह्यमनाः शुभो ह्य-
 शरात्परतः पर' इति, 'अथ परा यथा तदक्षरमधिगम्यते यत्तद्देशस्य' इ-
 त्यादिना ब्राह्मणब्राह्मणकाचनेकोपाधिप्रतिषेधेनोपलक्षितस्य सर्वभूतयोनित्वेन च
 संभावितस्य सर्वज्ञस्य सर्वविदोऽस्मिन्नित्युक्तिद्वारादिवत् जीवरूपेण विभक्त्यौ-
 तया प्राप्तपरिच्छेदनाहानिराकरणेन प्रत्यगावमुपलक्षित 'ब्रह्मैवेदं विश्वमिदं
 परिहृम्-' इत्यन्तेनेत्यर्थः । 'इदं सर्वं यदयमात्मा' इति सर्वस्य इत्यस्य आ-
 त्मव्यतिरेकेण स्वरूपाभावमुक्तं दुन्दुभ्यादिदृष्टान्तरपपाद्य किं तदात्मनः स्व-
 रूप इत्यपेक्षायां-'महज्जतमनस्तमपारं विज्ञानघन एव' इति तावमुपदिष्ट-
 मित्यर्थः । 'तदेतद्ब्रह्मापूर्वमनपरमनपरमवाच्य', 'अथमात्मा ब्रह्म सर्वानु-
 भूः' । विद्वद्ब्रह्मि. इति स्मृतिविशेषणम् । श्रुत्युत्पत्तौ स्मृत्युदाहरणं प्रतिप-
 तिदाह्वयार्थं न श्रुतेः प्रामाण्यमिज्जार्यम् । विशेषणं च सात्त्यादिस्मृतावति-
 प्रसङ्गव्याहृषपर्यमिति नृदृष्यम् । परमात्मासंसारित्वप्रतिपादनपराभिः इत्या-
 दिविशेषणद्वय श्रुतिस्मृत्योः साधारणम् । परमज्ञायावाप्यामा च परमात्मा ।
 परमत्वं च अत्यारिघातकार्यसंघाततद्बन्धनायाग्राक्षितया अव्यभिचार्यस्तुतम-
 कान्तास्वभावत्वम् । तस्यासंसारित्वप्रतिपादनं सजातादुबन्ध्यात्रयोपाधेः स-
 प्यविवेचनम् । तत्पराभिरित्यर्थः । तस्य शोभितस्य तद्वदार्थस्य सर्वेण सर्व-
 मस्मिन्निति सर्वं सर्वोपिष्टानं ब्रह्म तेन अनन्त्यत्वं तद्वदकार्यत्वं तत्प्रतिपादन-
 पराभिरित्यर्थः । व्यायानुपगृहीतश्रेयस्त्वित्यर्थे चकारः ॥ ८ ॥
 एवं वास्तवोपदेशेन तदर्थोपलक्षणपरश्रुतिस्मृतिव्याख्यानेन च प्रतिशोभितं

परमात्मा नामरूपाभ्यामन्यः फेनस्थानीयाभ्यां शुद्धः प्रमद्यः
तद्विलक्षणः ते नामरूपे अव्याकृते सती व्याक्रियमाणे फेन-
स्थानीये आकाशनामाकृती संवृत्ते ॥ १९ ॥

ते नामरूपे इत्यादिना । तस्मान् अपहृतपाप्मणादिलक्षणात् एतस्मा-
द्विचिन्त्यशक्तेः सर्वज्ञान् आकाश इति नामवाचकः आकृतिर्वापदाकार इत्ये-
वमाकारे संवृत्ते एवं व्यवहारयोग्ये अभूतामित्यर्थः । वाच्यत्वावकाशेण
सदात्मकं ब्रह्मैव मायावन्नात् अभिव्यक्तमाकाशादिशब्दाधोऽत्मकमिति तात्प-
र्यार्थः । ननु कथंचिदात्मनः अविद्यात्मकाकाशात्मना निष्पत्तिरिति शङ्का
इष्टान्नेन प्रस्थाप्ये—तथाकाशाख्यमित्यादिना । इष्टान्तं विवृण्वन् आ-
त्मनः परिणामित्वशङ्कां वारयति—न स्रलिलमित्यादिना । स्रलिलव्यति-
रेकेण स्वरूपतः पृथगनुपलम्भादित्यर्थः । फेनस्य स्रलिलाद्भेदाभावे स्रलिल-
स्यापि न ततो भेद इत्यत्र आह—स्रलिलं त्रियति । अतो न स्रलिलमेव
फेनं नापि ततो भिन्नं किन्तु अनिर्वचनीयमित्यर्थः । तथाच धृतिः 'वाचा-
ग्मर्जनं विचारो नामधेयम्' इति । दार्ष्टान्तिकमाह—एषं परमात्मेति ।
निरूपितनामाकाशोत्पत्तिं निगमयति—ते नामरूपे इति ॥ १९ ॥

इदानीं ततो वाक्वापुरासि प्रतिपादयति—

ततोऽपि स्थूलभावमापद्यमाने नामरूपे व्याक्रियमाणे वायु-
भावमापद्यते ततोऽप्यग्निभावं अप्रेरम्भावं ततः पृथ्वीभावं इत्ये-
वंक्रमेण पूर्वपूर्वानुप्रवेशेन पञ्चमहाभूतानि पृथिव्यन्तान्पुत्प-
न्नानि । ततः पञ्चमहाभूतगुणविशिष्टा पृथ्वी । पृथ्व्याश्च पञ्चा-
त्मिकयो ग्रीहियवाद्या ओषधयो जायन्ते । ताभ्यो मक्षिताभ्यो
लोहितं च शुक्रं च स्त्रीपुंसशरीरसंपन्धि जायते । तद्ब्रह्ममृतु-
काले अविद्याप्रयुक्तकामराजनिर्मथनोद्भूतं मन्त्रसंस्कृतं गर्भाशये
निषिच्यते । तत्स्ययोनिरमानुप्रवेशेन विवर्धमानं गर्भाभूतं नवमे
दशमे वा मासि संजायते ॥ २० ॥

ततोऽपीत्यादिना । आकाशात्मना भिद्ये नामरूपे तद्गुणतेन वा-
च. पा. २

कथं मिश्रजात्यन्वयसंस्कारं शरीरं इत्यस्य प्रभव्योत्तरमभिधाय कथं चाहं
जात्यन्वयसंस्कारवर्जित इति शिष्योऽभिप्रेतयत् उच्यते—

कथं चाहं मिश्रजात्यन्वयसंस्कारवर्जित इत्येतच्छृणु ।
योऽसौ नामरूपयोर्व्याकर्ता नामरूपधर्मविलक्षणः स एव नाम-
रूपे व्याकृष्यन् सृष्टेर्दं शरीरं स्वयं संस्कारधर्मवर्जितो नामरूपे इह
प्रविष्टः अन्यैरदृष्टैः स्वयं पश्यन् तथाऽश्रुतः मृष्वन्—अमतो
मन्वानो—अविज्ञातो विज्ञानन् 'सर्वाणि रूपाणि विचित्य
धीरो नामानि कृत्वाऽभिवदन् पदास्ते' इति । अस्मिन्नर्थे श्रुतयः
सहस्रशः 'तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्', 'अन्तः प्रविष्टः शास्ता
जनानाम्', 'स एष इह प्रविष्टः', 'एष त आत्मा', 'स
एतमेव सीमानं विदार्यतया द्वारा प्रापद्यत', 'एष सर्वेषु
भूतेषु गूढोत्मा', 'सिधं देवतैश्च हन्त्वाहमिमास्तिस्रो देवताः'
इत्याद्याः ॥ २३ ॥

कथं चेत्यादिना । यन्मु नामरूपविलक्षणः पूर्वोक्तविलक्षणो नामरूपा-
त्मकस्य सर्वस्य सृष्टा जात्यन्वयसंस्कारवर्जितः स एवाविवृष्टः सृष्टेषु कार्य-
कारणसंघातेषु प्रविष्टो जीवामेति श्रुतिरश्रुतिप्रसिद्धायात् न तस्य जात्यन्व-
यसंस्कारसंस्कार इति प्रतिपाद्यत्वाद्— योऽस्त्रायित्यादिना । ननु परमा-
त्मैव ज्येष्ठः प्रविष्टः पक्षीव मीढं तर्हि कथं न सर्वैर्नोपलभ्यत इति तत्राह—
अन्पैरदृष्ट इति । 'अदृष्टो ब्रह्म' इत्यादिश्रुतिरिदंभेतो दर्शिता । सर्वस्य चो
विज्ञाता सर्वोवभासदायावाम्भैरवभास्यते सोऽन्पैरेह प्रविष्ट इति भावः ।
अथ मन्त्रगुदाहरति—सर्वाणीति । सर्वाणि शरीराणि विकल्प विरक्तस्य
धीरो धीमान्मर्षन्ः तत्र प्रविश्य नामानि कृत्वा देवोऽहं मनुष्योऽहन्दि-
भियादनादिभ्यापारं कृष्यन् कर्माने सं 'वेदाहमेते' इति पूर्वोक्तान्भवः ।
अस्मिन्नर्थे इति । सत्परेव जीवरूपेण प्रवेत्ता इत्यत्रेवमर्थः । आद्यज्ञानवस्तु-
व्यभोदाहरति—तत्सृष्ट्वा इत्यादिना । 'एष त आत्माऽन्प्राविशत्ः'
वाक्यद्वारेण । स ईक्षणपूर्वकं जगत्सृष्ट्वा सृष्टमेव प्रसिद्धं सीमानं विरः

साद्रेदप्रतिपत्तेः । कथं प्रतिपिद्धा भेदप्रतिपत्तिरित्यत आह—
 'अन्योऽन्मावन्योऽहमस्मीति न स वेद', 'ब्रह्म तं परादाद्योऽन्य-
 प्रात्मनो ब्रह्म वेद', 'मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव
 पश्यति' इत्येवमाद्या ॥ २६ ॥

नैवं सोम्येति संग्रहवाच्य आक्षेपसमाधानार्थां विवृणोति—कथ-
 मित्यादिना । प्रत्यक्षसिद्धस्य भेदस्य कथं तद्विरुद्धप्रमाणान्तरेण प्रतिषेध
 इत्याक्षेपायं । असंस्तारीश्वरस्य अपरस्यक्षरत्वात्तद्वेदस्य स्वात्मनि प्रत्यक्षत्वाभा-
 वान् सुखित्वाद्यनुभवस्य भ्रान्त्याप्युपपत्तेः तद्विद्यान् भेदाध्यवसायायोगान्
 अन्यथा सिद्धार्थं धृतिनिषिद्धो भेदो न मानमर्हतीति समाधानमिच्छामः ।
 तथाहि अन्योऽस्मीं परमेधरो मद्विरुद्धः अन्योऽहं तद्विरुद्धः संस्तारैवेति
 योऽन्यां देवतामुपासते तात्पर्येण परमति न स वेद तावमिति भेदसंज्ञस्य
 भविष्यामूलत्वमुक्त्वा 'यथा पशुरेवं स देवानाम्' इति देवपशुत्वप्राप्तिं तस्य
 दर्शयन्ति । अहिं पराधीनात्म'वतोऽन्यैर्म्यं कष्टं वा वर्तते इति । तथा
 योऽन्यत्र अन्यदेवेदमित्यात्मनः पृथगेव ब्रह्म साक्षात्प्राप्तिं वेद तं तदेव ब्रह्म
 साक्षात्प्राप्तिः परादान् पराकुर्वीन् तदवविमुक्तं कुर्वीन् । आत्मरूपं मामना-
 त्मतया परपतीति ज्ञेयैव ननु हितमावर्ततात्पर्यः । एवं 'क्षयं तं परादान्'
 इत्यादि 'सर्वं स परादान्' इत्यन्तमुदाहरणं द्रष्टव्यम् । इहात्मनि यो मानेव
 परपति । इवदाग्दो मानावर्तानस्य आभासावघोतनायं । स एतौर्धु'पुं
 संस्तारात्मैसाहं अनर्धपरस्यमेवामोतीत्यर्थः । इत्येवमाद्या इति । 'नेह
 जानामि किञ्चन', 'उदरमन्तरं पुरते । अथ तस्य अयं भवति' इत्याद्याः
 श्रुतयो गृह्यन्ते ॥ २६ ॥

उदाहृताः श्रुतयो न भेददर्शनमात्रं निषेधितं किन्तु भेददर्शिनः प्रत्यक्षा-
 यमपि अनर्धप्राप्तिरूपमावेदयन्तीत्याह—

एता एव श्रुतयो भेदप्रतिपत्तेः संसारगमनं दर्शयन्ति ॥ २७ ॥

एता एवेति ॥ २७ ॥

भेददर्हि निन्दित्वा अभेददर्हिं कलकत्तदा प्रसंसन् तस्या एव उदादेवतां
 दर्शयति—

तस्मात् प्रतिषिद्धत्वाद्भेददर्शनस्य भेदविषयत्वाच्च कर्मोपादानस्य कर्मसाधनत्वाच्च यज्ञोपवीतादः कर्मसाधनोपादानस्य परमात्माऽभेदप्रतिपत्त्या प्रतिषेधः कृतो चेदित्यर्थः । कर्मणां तत्साधनानां च यज्ञोपवीतादीनां परमात्माभेदप्रतिपत्तिविरुद्धत्वान् । संसारिणो हि कर्माणि विधीयन्ते तत्साधनानि च यज्ञोपवीतादीनि न परमात्मनोऽभेददर्शिनः । भेददर्शनमात्रेण च ततोऽप्यन्वयम् ॥ ३० ॥

तस्मात्प्रतिषिद्धत्वादिति । भेदविषयत्वाच्च कर्मोपादानस्येति । किराकारककलभेदाद्ययमस्तेरेण कर्मणः स्वरूपाविरुद्धिरित्यर्थः । 'यज्ञोपवीतेषाधीवीत पात्रयेयजेत वा' इति श्रुतेः यज्ञोपवीतधारणादेः कर्मसाधनत्वात्साधनान् साध्यकर्मोपादे तामाधनपरिमहो निरर्थक इत्यभिप्रेत्याह—कर्मसाधनत्वाच्च यज्ञोपवीतादेरिति । कर्मसाधनयोरुपादानं कर्मसाधनोपादानं तदपेति विग्रहः । कथं भेदप्रतिपत्तिमात्रेण कर्मसाधनप्रतिषेधमिति । कर्मणोऽपि भेदप्रतिपत्तिर्यथावाह इत्यादाह—कर्मणामिति । महाहं कृतो आहमिति विरुद्धप्रतिपत्त्योरित्यभिप्रेत्याह—समुच्चयायोगादित्यर्थः । तर्हि अधिकार्यभावात् निरात्मकत्वं कर्मकारणप्रमाणं स्वाहितिनेत्याह—संसारिणो हीति । संसारिणो जात्याद्यभिमानवत् इत्यर्थः । न परमात्मनोऽभेददर्शिन इत्यर्थः । संसारिणोऽपि परमात्मानन्वयत्वात्कथं तस्य कर्मविधिः इत्यत आह—भेददर्शनमात्रेण च ततोऽप्यन्वयमिति । न चानुपूर्वा भेदापेक्षा कर्मविधेः इति भावः ॥ ३० ॥

यदुक्तं ब्रह्मसंहिताप्रतिपत्त्या कर्मणां तामाधनानां च श्रुत्या प्रतिषेधः कृत इति तस्मान्निरेकगुत्वेन साध्यत्वम्—

यदि कर्माणि कर्तव्यानि न निवर्तयिष्यन्ति कर्मसाधनासंबन्धिनः कर्मनिमित्तज्ञात्याश्रमाद्यसंबन्धिनश्च परमात्मनश्च आत्मनैवाभेदप्रतिपत्तिं नावश्यन् 'स आत्मा तन्वमसि' इत्येवमादिभिर्निमित्थरूपैर्वाक्यैः, भेदप्रतिपत्तिनिन्दां च नाभ्यधा-

तस्मात् प्रतिपिद्धत्वाद्भेददर्शनस्य भेदविषयत्वाच्च कर्मोपादानस्य कर्मसाधनत्वाच्च यज्ञोपवीतादेः कर्मसाधनीपादानस्य परमात्मोऽभेदप्रतिपत्त्या प्रतिषेधः कृतो वेदितव्यः । कर्मणां तन्माधनानां च यज्ञोपवीतादीनां परमात्मोऽभेदप्रतिपत्तिविरुद्धत्वात् । संसारिणो हि कर्माणि विधीयन्ते तत्साधनानि च यज्ञोपवीतादीनि न परमात्मनोऽभेददर्शिनः । भेददर्शनमाश्रेण च ततोऽन्यत्वम् ॥ ३० ॥

तस्मात्प्रतिपिद्धत्वादिति । भेदविषयत्वाच्च कर्मोपादानमवेति । क्रियाकारककालभेदाध्ययमन्तरं कर्मणः स्वरूपान्निद्रिरित्यर्थः । 'यज्ञोपवीतयेवाधीयीत वाज्रपेक्षित वा' इति श्रुतेः यज्ञोपवीतधारणादेः कर्मसाधनत्वात्कामान् साध्यकर्मभावे साधनपरिग्रहो निरर्थक इत्यभिप्रेत्याह—कर्मसाधनत्वाच्च यज्ञोपवीतादेरिति । कर्मसाधनपोरुपादानं कर्मसाधनीपादानं तदर्थेति विग्रहः । कथं अभेदप्रतिपत्तिमाश्रेण कर्मसाधनप्रतिषेधमिति । कर्मणोऽपि अभेदप्रतिपत्तिसंभवात् इत्यादाह—कर्मणामिति । यद्वाह कर्ता वाहमिति विरुद्धप्रतिपत्तयोरैककिन्तुत्वे समुच्चयापोगादित्यर्थः । तर्हि भधिकार्येभावान् निगलम्बन कर्मकारणप्रमाणे स्यादिति नित्याह—संसारिणो ऽस्तीति । संसारिणो जाल्याद्यभिमानवत् इत्यर्थः । न परमात्मनोऽभेददर्शिन इत्यर्थः । संसारिणोऽपि परमात्मत्वव्यापकत्वं तस्य कर्मविधिः इत्यत्र आह—भेददर्शनमाश्रेण च ततोऽन्यत्वमिति । न चतुक्त्वात् भेदापेक्षा कर्मविधेः इति भावः ॥ ३० ॥

यदुक्तं ब्रह्मसंहितयप्रतिपत्त्या कर्मणां साधनानां च श्रुत्या प्रतिषेधः इति तदतिरेकगुणेन साधयति—

यदि कर्माणि कर्तव्यानि न निवर्तयिषितानि कर्मसाधनासंबन्धिनः कर्मनिमित्तजात्याधमाद्यसंबन्धिनश्च परमात्मनश्च आत्मनैवाभेदप्रतिपत्तिं नावह्यत् 'स आत्मा त्वत्मासि' इत्येवमादिभिर्निधितरूपैर्वावयैः, भेदप्रतिपत्तिनिन्दां च नाभ्यधा-

कथं तद्विलक्षणः अनेकसंसारधर्मसंपुक्तः परमात्मानमात्मत्वेन च मां संसारिणं परमात्मत्वेन अप्रिमिव शीतत्वेन प्रतिपद्ये-
यम् । संसारी च सन् सर्वाभ्युदयनिःश्रेयससाधने अधिकृतः
अभ्युदयनिःश्रेयससाधनानि कर्माणि तत्साधनानि च यज्ञोप-
वीतादीनि कथं परित्यजेयमिति ॥ ३३ ॥

स यदीत्यादिना । एष विलक्षणधर्मवर्षादेतुमुपपाद्य अनुमानमाह—कथं
तद्विलक्षण इति । पृथगेति भेदस्य तात्त्विकत्वेन कर्मतरसाधनपरित्यागा-
त्मकस्य संन्यासस्य भाव्यवसर इत्याह—संसारी चेति ॥ ३३ ॥

तत्रानुमाने तावदेत्यसिद्धिं दर्शयितु उपक्रमते—

तं प्रति म्रूयात्—यदवीचो दक्षमाने छिद्यमाने वा देहे
प्रत्यक्षा वेदनोपलभ्यते ममेति तदसत् । कस्मात् । दक्षमाने
छिद्यमान इव वृक्षे उपलब्धुरूपलभ्यमाने कर्मणि शरीरे दाह-
च्छेदवेदनाया उपलभ्यमानत्वात् दाहादिसमानाश्रयव वेदना ।
यत्र हि दाहः छेदो वा क्रियते तत्रैव व्यपदिशति दाहादिवे-
दनां लोकः न वेदनां दाहाद्युपलब्धरीति । कथं । क ते वेद-
नेति पृष्टः शिरसि मे वेदना उरसि उदरे इति वा यत्र दाहा-
दिस्तत्रैव व्यपदिशति न तूपलब्धरीति । यद्युपलब्धरि वेदना
स्यात् वेदनानिमित्तं वा दाहच्छेदादि वेदनाश्रयत्वेनो (नव्य)
परिसेदाहाद्याश्रयवत् ॥ ३४ ॥

तं प्रति म्रूयादित्यादिना । जीवपरमात्मानाविति किं उपाधिभेदवि-
निर्णयस्तु यथाग्रनिपत्ति निर्दिश्यते किंवा चैतन्यमात्राकारम् । भाषे वाच-
स्पतिभारती । आकाशभेदवदोपाधिकस्य भेदस्य अवास्तवत्वात्, भेदमात्रसा-
धने सिद्धसाधनत्वाच्च इत्यभिप्रेत्य द्वितीयेऽग्निद्विमुक्त्वा तासुपपादपनि-
तदसत्कस्मादित्यादिना । वृक्ष इव दक्षमाने छिद्यमाने शरीरे दाहच्छे-
दनवेदनाया उपलभ्यमानत्वात् दाहादिसमानाश्रयव दाहच्छेदादिवेदनेति

आभाभ्रद्वयं स्यात् आत्मन्येव तत्संस्काररस्युत्पादेऽपलम्भात् इत्यासङ्गाह-
 वेदनारसमानाध्रय एव तत्संस्कार इति । यस्या वेदनोऽपलभ्यते
 तस्य एव तज्जन्मसंस्कारादिः, वेदना तज्जन्मसंस्कारस्मृतीनां प्रकाशयत्यभिध-
 मात्, वेदनायाश्च उपलब्धिकर्मनिष्ठाद्योपपादनात् नोपलब्धयोऽस्मिन् सासं-
 स्वारादीत्यर्थः । तदेवानुमानेन साधयति—स्मृतिस्वमानकाल एवेति ।
 स्मृत्येवः बालो जाग्रत्स्वप्नावस्थारूपः तत्रैव उपलब्धमानत्वात् सुषुप्त्यादाव-
 सुषुप्त्यमानत्वाद् वेदनाविषयो वेदनारसमानविषयः । समानाध्रय एव
 तज्जन्मसंस्कार इत्यस्यैव । तथाचायं प्रयोगः—वेदनादिरनारमाध्रयः अनारमप्रत्य-
 यकाल एव उपलब्धिगोचरत्वाद्देहादयोदिवदिनि । इतोऽप्यनारमाध्रय एव वेद-
 नादिरित्याह—तद्विमिश्रयिषयश्चेति । तत्तस्या वेदनाया वक्षिमित्तं दाह-
 ष्टेदादि तद्विषयो द्वेषोऽपि संस्कारनुत्पाध्रयः अनारमाध्रय इत्यर्थः । अय-
 मित् प्रवृत्तिकामिद्रायः—देहे तिष्ठमाने दृष्टमाने च अहं तिष्ठो दग्ध इति
 च देहामिद्रमात्मानं मन्यमानः सत्प्यते जनः, तद्विमिश्रकवेदना तत्संस्का-
 रस्मृतिद्वेषांश्च देहामिद्र एवामन्युपलम्भते न देहामिद्रानहीनावस्थायां
 देहोपलम्भमानत्वाद्दुपलब्धिकर्मैव नोपलब्ध्याध्रय इति भ्रयानर्थय वेद-
 नादि तज्जन्मसंस्काराणि आत्मन इति नित्यमुद् एव भावेति । एवं निरू-
 पितेऽर्थे वृद्धभ्रमतिमाह—तथाचोक्तं रूपेति । रूपं नीलपीतादिविषयः
 तस्य संस्कार मूढमावस्था तदनुभवसंस्कारो वा स्मृतिहेतुः स रूपसंस्कारः
 तेन सह मुख्य समान भाषि उपाधिः भाषयो षयोः रागद्वेषयोः तां रूप-
 संस्कारानुत्पाधीः एव भ्रय प्राप्तमदपि रूपसंस्कारानुत्पाधीत्यर्थः । किमा-
 ध्रयसंशयामित्यत्र आह—गृह्यते धीध्रयमिति । गृह्यते तत्रयमेतदिति
 दोषः । भ्रयविचिकित्सादेरप्युपलक्षणमेतत् । यद्यस्मात् रूपादिसंस्काराः
 तज्जन्मरागादिसर्वं धीमिद्रितमेवोपलभ्यते न तत्साक्षिसंश्रितं तत्तस्मात् ज्ञाता
 आभा मदा मुद्धो रागद्वेषरहितः अभयश्च संसाररहित इत्यर्थः ॥ ३५ ॥

शुक्लया संमत्या चोपपादितं वेदनादीनामपि अनारमधर्मत्वं पुनः प्रभूपैकं
 शुक्लया प्रतिपादयन्मदाध्रयविदोषं निर्धारयति—

किमाध्रयाः पुनः रूपादिसंस्कारादय इति । उच्यते । यत्र
 कामादयः । क पुनस्ते कामादयः 'कामः संकल्पो विचिकित्सा'
 इत्यादिश्रुतेः बुद्धावेव । तत्रैव रूपादिसंस्कारादयोऽपि 'कस्मिन्

मंजो वननेवां मंभजनीवार्यस्य धातोः इदं रूपम् । वेनः कान्तिमान् मंभ-
जनीयो वा भवति ईश्वरस्य भवतीति । पुनरपि विदुषः सर्वात्मत्वे मन्त्रद्वयं
पठति—‘तदेवाऽग्निमद्राधुः’ इत्यादिरेकः ‘अहं मनुरभव सूर्यश्च’ इति वाम-
देववाक्यरूपोऽपरश्चेति । ‘अन्नः प्रविष्टः शास्त्रा जनानाम्’, ‘एकः सन्बहुधा
विषयवारः’ इति तैत्तिरीयधुनिः एकस्वैवान्तर्वाग्मिनो बहुधा विचरणं संसार-
व्यवहारं वदन्ती जीवपरम्योरभेदं सूचयतीत्यर्थः । तत्रैव सोपक्रमं छाग्नोऽप्य-
वाक्यं पठति—सदेवेति ॥ ३७ ॥
शुशुक्तेऽर्थे स्मृतीरप्याह—

स्मृतिभ्यश्च—‘पूः प्राणिनः सर्वगुहाशयम्’, ‘आत्मैव देवताः’,
‘नवद्वारे पुरे’, ‘ममं सर्वेषु भूतेषु’, ‘विद्याविनयसंपन्ने’, ‘अवि-
मक्तं विमक्तेषु’, ‘वासुदेवः सर्वम्’ इत्यादिभ्यः एक एवात्मा
परं ब्रह्म सर्वसंसारधर्मविनिर्मुक्तस्त्वमिति सिद्धम् ॥ ३८ ॥

स्मृतिभ्यश्चेति । सर्वप्राणिनो गुहानयस्य एकस्वैवात्मनः पूः पुराणि
शरीराणि न प्रतिशरीरमात्मभेद इत्यर्थः । उदाहृतधुतिस्मृत्यर्थं संकल्प्य प्रक-
रणार्थमुपसहरति—एक एवेति ॥ ३८ ॥

तदेव धुतिस्मृतिभ्यापन्निदे मन्त्रागमैकार्थेऽभिहिते लौकिकवैदिकव्यवहार-
वितोषं शङ्कते—

स यदि श्रूयात्—यदि भगवन्, ‘अनन्तरोऽच्चाक्षः’ ‘सवा-
क्षाभ्यन्तरो क्षजः’ ‘कृत्स्नः प्रज्ञानधन एव’ सैन्धवधनवदात्मा
सर्वमूर्तिभेदवर्जितः आकाशवदेकरसः तर्हि किमिदं दृश्यते
श्रूयते वा साध्यं साधनं वा साधकश्चेति ध्रुतिस्मृतिलोकप्रसिद्धं
वादिशतविप्रतिपत्तिविषय इति ॥ ३९ ॥

न यदीति । शूद्रेषु प्रदेनाद्योशादिकं माण्यमैहलौकिकं दृश्यते, तन्मा-
धनं च प्रतिप्रदत्ते वा विजययुद्धादि, साध्याधकश्च तदधिर्बर्गो
दृश्यते, तथा वागादि साधनं, स्वर्गादि साध्यं, तन्कामश्च साधकः ।

तद्विद्विषमत्रात् तद्व्यवहारलोप प्रसज्येत इति भावः । उपनयनिगमने
 दसोपनि—किंनु जानामि तस्मादन्य इति । अनन्यत्वे विषयत्वानुपप-
 तिरूप बाधकमभिधाय दोष्यन्तराभावात् मंपातस्य स्वरोपवापत्ति बाध-
 कान्तरमाह—सुग्वदुःशेति । किञ्चि वा कृतंवादिच्छणा इत्यर्थे । तद्यदुक्तं
 चेति । अग्रावानीत्याद्यादिपूर्वोक्तदोषश्च प्राप्नोतीत्यर्थः । भवतु स्वार्थता
 इत्यानाह्य विषयस्य स्वार्थत्वाभावं दृष्टान्तेनोपपादयति—नच तयोरिति ।
 सुग्वदुःशवेदनाविक्रियद्योरित्यर्थः । दृष्टुरागमनो दृष्टवादन्वावं दोषिष्वं च
 उपवादिनमुपमंहरति—तस्मादिति । ज्ञानुक्तंयसंबन्धमाह—युद्याकूट-
 मिति ॥ ७० ॥

यद्येवं प्रतिबुद्धोऽपि वाच्य, न तर्हि परमपुनता तव इति तावमवबो-
 धयत्याचार्यं इत्याह—

तं गुरुत्वाच्च—एवं तर्हि स्वार्थस्त्वं चितिमत्त्वान्न परेण प्रपु-
 ज्यमे । नहि चितिमान् परतन्त्रः परेण प्रपुज्यते—चितिमतश्चि-
 तिमदर्थत्वानुपपत्तेः समन्वात्प्रदीपप्रकाशयोरिव । नापि अचि-
 तिमदर्थत्वं चितिमतो भवति, अचितिमतोऽचितिमत्त्वादेव
 स्वार्थसंबन्धानुपपत्तेः । नापि अचितिमतोः अन्योन्यार्थत्वं
 दृष्टम् । नहि काष्ठकुट्टये अन्योन्यार्थं कुर्वाते ॥ ७१ ॥

तं गुरुरिति । ननु चितिमतोऽपि परार्थत्वं किं न स्यात् इति चेत् तत्र व-
 र्थं किं चितिमान् चितिमदर्थं, किंवा अचितिमदर्थं इति । भावेऽपि स्वय-
 म्भ स्वार्थः चितिमदन्तरार्थो वा । भावः । एकस्मिन्पक्षकार्योपकारकभावलक्ष-
 णस्य अर्थाधिक्यत्वाद्योगादित्यभिप्रेत्य द्वितीयं प्रत्याह—चितिमत इति ।
 समन्वात् अन्योन्यस्मिन्नर्थोन्वहृत्तातिशयाभावादित्यर्थः । द्वितीयं रूपयति—
 नापीति । अचितिमदर्थत्वं चितिमत इति पूर्वज्ञानुपपत्तेः । अचितिमतो
 जडस्य जडत्वादेव दोषिष्वानुपपत्तेः इति हेत्वर्थः । माभूत्तर्हि अचेतनाना-
 मपि चितिमच्छेपरत्वं तेषां अन्योन्यार्थता विमिति न भवेत् । अतः किमिति
 चेतनोऽप्यहः स्वार्थः कल्पने इत्यानाह्य दृष्टविरोधागमवमित्याह—नाप्य-
 चितिमतोरिति ॥ ७१ ॥

कृतस्य चैतन्यस्वरूपेणेति यदिदं मम कृतस्यावमृचिदान् भवान् तत्र प्रतिवि-
पयज्ञानकर्तृत्वान् कथं संशय इति संशयो जायते इति शिष्य-
प्रश्नमुत्थापयति—

इत्युक्तः शिष्य आह—भगवन्, अपगतः त्वत्प्रसादात् व्या-
मोहः किंतु मम कृतस्य तायां संशयः कथम्—शब्दादीनां स्यतः-
सिद्धिर्नास्ति अचेतनत्वात्—शब्दाद्याकारप्रत्ययोत्पत्तेस्तु तेषां
प्रत्ययानामितरेतरव्यावृत्तविशेषणानां नीलपीताद्याकारवतां
स्यतःसिद्धयसंभवात् । तस्माद्वाद्याकारनिमित्तत्वं गम्यते इति
वाद्याकारवत् शब्दाद्याकारत्वसिद्धिः । तथा प्रत्ययानामपि
अहंप्रत्ययालम्बनयस्तुभेदानां संहतत्वात् अचेतन्योपपत्तेः
स्वार्थत्वसंभवात्—स्वरूपप्यतिरिक्तग्राहकग्राह्यत्वेन सिद्धिः
शब्दादिवदेव असंहतत्वे सति चेतन्यात्मकत्वात् स्वार्थोऽपि
अहंप्रत्ययानां नीलपीताद्याकाराणामुपलम्भेति विक्रियावानेव
कृतस्य इति संशयः ॥ ७४ ॥

इत्युक्तः शिष्य आहति । भगवतः व्यामोह इत्यनुषङ्गः । संघातता-
क्षिणो निर्विकारस्योक्तत्वात् कथं संशय इति तन्मुत्थेनेव कृतस्यतामवगम-
पितु गुर. कृप्यति—कथमिति । संशयः इत्यनुषङ्गः । शिष्यः स्वविक्रित-
मर्थे निवेदयति—शब्दादीनामिति । शब्दरवरीरूपरसगन्धास्वाद्विचयाः
प्रतिज्ञाः तेषामविवक्षणात् स्वत रपुरणं जालि इत्यविवारम् । कथं ताहि
तेषां वृत्तिरिति, तदाह—शब्दाद्याकारप्रत्ययोत्पत्तेस्तु तेषामिति ।
निश्चितित्यनुषङ्गः । शब्दाद्याकाराणां प्रत्ययरूपत्वात् च स्वार्थविरिण्यज्ञता
इति विज्ञानकारिमतासाहचर्ये निराकरोति—प्रत्ययानामित्यारभ्य
सिद्धिरित्यगतेन । इतरेतरं व्यावृत्तानि विशेषणानि शब्दाद्याकाररूपानि
तेषां ते तथा । हेतुमर्थे विशेषणम् । प्रत्याहाररूपत्वात् प्रत्ययानां स्वतन्त्र
वरोपराणं विना नीलपीताद्याकारवताया भवेत्संभवात् च प्रत्ययमात्रस्वरूपः
वादासाहचर्याह इत्यरेण शोभता । परमतनिराकरणमुच्यते इति—तस्मा-

पदयोऽनिकाप्याख्या ।

रणम् २]

तं गुरुत्वाच्चेत्यादिना । संशयायोगे हेतुमाह—यत इति । पः परि-
मी विज्ञादिः तस्य क्रमेण स्वविषयग्राहकत्वं च इष्टं तस्यापकमात्मनः
त्वयसाक्षिणः सकाशाद्भावतमानं स्वस्याप्य परिणामिवमपि तस्य व्यावर्त-
ननि इति व्यापकविरुद्धोपलक्ष्येः कूटम्यादिर्दो निश्चय एव पुनो न संशय
इत्यर्थः । उक्तमेवार्थं इतिरेकस्यापि विवृण्वन्नुपपादयति—यदि हीति ॥७५॥
इदानीं प्रवृत्तिप्रत्ययार्थं पर्यालोचनया उपलक्ष्या कूटस्य इति विरुद्धमिति
शिष्य. शब्दामुक्तावयति—

तत्राह—उपलब्धिर्नाम धात्वर्थो विक्रियैव उपलब्धुः कूट-
स्यात्मता चेति विरुद्धम् ॥ ७६ ॥

तत्राहति । उपोपगमस्य लभतेः धातो कर्त्तुं लुचो विधातान् धात्व-
र्थस्य च क्रियात्वात् क्रियायाश्चोत्पत्तिविनाशात्तत्राहान् तत्कर्त्तुं कथं विधाता-
दित्यमित्यर्थः ॥ ७६ ॥

क्रियैव प्रवृत्तिभूतधत्वर्थं , कर्त्तव्यं च प्रत्ययार्थं सर्वत्र मुख्य इति नालि
निषमः । 'गहि वदनेकंदो' सविता प्रचासाने सविता प्रकाशापनीत्यत्र
इयमिच्छात् इत्यभिप्रेय प्रवृत्ते धात्वर्थं तत्राहान् कर्त्तुं कथं विधाता-
र्थस्यमेव पुनमित्याह गुरु.—

न । धात्वर्थविक्रियायां उपलब्धुपचारात् । यो हि बाँदः
प्रत्ययः स धात्वर्थो विक्रियात्मकः आत्मनः उपलब्ध्यामा-
सकलावगान इति उपलब्धिप्रसङ्गेन उपचर्यते । यथा छिदि-
क्रिया इधीभावफलावमानेति धान्वर्थेन उपचर्यते तद्वत् ॥७७॥

न । धात्वर्थेति । संसर्गं विवृणोति—यो हि बाँद इति । बाँदो
वृद्धिपरिणामः प्रतिविषयं अयति तस्यनीति प्रत्ययः । अनु पुंस्त्व-करणस्य
प्रत्ययात् तत्परिणामस्य च वृत्तिपरिणामप्रकारित्वत् इत्यर्थोपपत्ते कथं विधा-
त्वमिति तत्राह—स धात्वर्थो विक्रियात्मकः इति । विदिहविक्रियात्मक
इत्यर्थः । गहि वृत्तादिबन् स्थाकारनिरोधानेन अन्त.करणपरिणाम इत्यने
किनु उदकाबन् आलोचक्या संशोचविकातरत्वेन । तारात्पुं परिणामः
परिणामिच्छेदात्तत्राहान् तत्राहति कर्त्तुं पुनैत्यभिप्रायः । तस्याः विधाता

त्येति वादये—वि.तिवति । जिज्ञासो. तव प्रेक्षावन उन्नायानवधानं न
 भागान्मुक्तदोषनिमित्तकं संभाष्यते ह्यभिनेत्य मवोक्तमिति परिहरति—
 अयित्येति । यद्वा भाष्येपं परिहरति—स्वल्पमिति । नास्त्यपराधमन
 स्वानुमवाप्रव्याद्व्याद्वान् । कथं तर्हि स्वयोक्तं ममानायागो जायते इति
 पूर्यति—कि.तिवति । अयोःस्तु अपराध इत्युत्तरमाह—अयित्येति । तदेव
 यथावदात्मनः स्वरूपानवभावाविद्यानिवृत्तन एव संवातिर्ब अत्रिदृशं
 ह्य्यादि अतस्त्वमावभासः न परमार्थोऽस्तीति उपपत्तितोऽवगमितमात्मनः
 भूतस्यनिष्ठावम् ॥ ८५ ॥

इदानीं अवस्थाप्रवगाशितया अवस्थाप्रमाणापत्तिवेन पुनः वृत्त्यनां
 प्रतिपादयितुमात्रेणमुत्थापयति—

यदि भगवन्, गुणुम् इव मम विक्रिया नास्ति कथं स्वप्न-
 जागरिते ॥ ८६ ॥

यदि भगवन्मिति । स्वप्नजागरिते ममेति शेषः ॥ ८६ ॥

स्वप्नेतस्यप्रकाशपात्रं न तव स्वभावभूते ते अवस्था इति परिहरति—

तं गुरुत्वात्—किंन्यनुभूयेते त्वया मत्तम् ॥ ८७ ॥

तं गुरुत्वात्पद्येति—स्वतन्त्रमिति । यद्वा ते भवत. तदा नानुभूय-
 माने भवत इत्यर्थः ॥ ८७ ॥

अनुभूयमानत्वमस्तीह्य सततानुभवशास्त्रार्थमत्रात्मनः सिद्ध आह—

वाटम् अनुभवामि, किंतु विच्छिद्यपिच्छिद्य नतु सत-
 तम् ॥ ८८ ॥

वाटमिति ॥ ८८ ॥

तं गुरवाह—

तं गुरुत्वात्—तर्हि आगन्तुके त्वेते न त्वत्तमभूते, यदि
 त्वत्तमभूते धनन्यस्वरूपवत् सतःसिद्धे संवते एव स्याताम् ।
 किंच स्वप्नजागरिते न तव आत्मभूते स्वमिपारित्वात् सदा-
 दिवत् । नहि वस्य धत्स्वरूपं तत् त्वमभिचारि इष्टम् । स्वप्न-

भावादित्यवोचाम । चैतन्यस्वरूपस्य तु आत्मनः स्वतःसिद्धेः
अन्यानपेक्षत्वं न केनचिन् वारयितुं शक्यम्, अव्यभिचारात् ११

नेति । नैयं । नैवं वस्तुमुचितमित्ययं । कथं इति चेत् न प्राह—पश्येति ।
पदालोचनयेत्ययं । वस्तुस्वभावे आलोच्यमाने चैतन्यस्य आगन्तुकत्वानु-
पपत्तेः नैवं वस्तुमुचित इति वाच्यार्थः । ननु सुषुप्तं दृष्टादिरूपस्य चैतन्य-
स्यादर्शनात् आप्तदर्शं दर्शनात् आगन्तुकमेव चैतन्यं पदालोचयामि इति-
चेत् तत्र वक्तव्यं, किं निरुपाधिकविश्वरूपमेवागन्तुकं पश्यति, किंवा न-
प्रादिद्वारकबुद्धिहृत्पुपहितं, इति विकल्प्य भाष्यं प्राह—चैतन्यस्वरूपे
ष्येदिति । अलौकिकप्रज्ञस्य चेत् चैतन्यस्वरूपमागन्तुकं पश्यति तर्हि
पश्य, कथं तु व्यापप्रमाणबुद्ध्या अपि तर्जतम्यस्वरूपमागन्तुकं द्रष्टुं शक्य-
मित्युं वा न कथंशक्तेनापि शक्यम् । अन्यो वा कश्चिन् अर्थात्म्योऽपि भूदोऽपि
न शक्नुयादित्ययं । अयं भावः—चैतन्यस्य आगन्तुकत्वं चैतन्येन गृह्यते
किंवा अर्थात्म्येन । भाष्यः । स्वप्राज्ञात्वे स्वबुद्धिसिद्धिोपात्तः । ननु ब्रह्मप्रेम
तदेव दृश्यते, अतिपारया वा अतिपारा उच्यते, नापि अन्यैतन्येव
अन्यैतन्यत्वागन्तुकत्वं प्राज्ञं अन्यैव अद्याप्यसिद्धेः । न शिरीषः ।
अहं चिदधीनप्रकाशतया विशकाशावावोयोगः । अतः चैतन्यं आगन्तुक-
मिति । भुक्तिश्च भवति—‘यद्द्रुं तत्र पश्यति पश्यन् वं तत्र पश्यति यदि द्रु-
दंष्टोर्षपरिलोपो विद्यते अविनाशित्वान् ननु तद्विभीषमिति ततोऽन्यद्विभक्तं
व्यपश्येत्’ एवमाद्य कस्य अनुपपत्त्या निराकृत्य शिरीषं अर्थात्म्यापान्नेन
निराकरोति—संहृत्यादिति । नपनादिद्वारकबुद्धिहृत्पुपाधिमन्स्य नु सं-
तन्वात्पराधीनादिकं पूर्वमेवोपपादितमिति नेदानीमुपपत्तिर्बलव्या इत्याह—
इत्ययौचामेति । अप्रापि भुक्तिश्च भवति—‘न दृष्टेर्दृष्टारं पश्येत्तं भुक्तेः श्रोतारं
श्रुत्या न ज्ञेयमेतारं सन्धीया न विज्ञानोर्ब्रह्मतारं विजानीयाः’ इत्याद्या ।
अस्मिन्नु भुक्तिवाक्ये वक्ष्यमानाद्वाच्यत्वादेः अन्यद्रुदृष्ट्याप्यतया अर्था-
त्म्यस्वभावात्तैः इत्यादिस्वरूपप्रकाशकत्वेन द्रुदृष्टिर्द्रुमिर्दृष्टः साधी
नित्यचैतन्यस्वभावः सिद्ध इति उपसंहरति—चैतन्यस्वरूपस्य तिपति ९.१

उक्तमेवार्थं पुनश्चान्तरेणोपपादित्वं कदाप्युदाहयति—

ननु व्यभिचारो दर्शितो मया सुषुप्ते न पश्यामीति ॥९२॥

भवति ॥ ९.२ ॥

उत्तर मप्रदेशात् -

न । व्याहृतन्यायान् । कथं व्याधानः पश्यन्मत्र न पश्यामि
इति व्याहृतं वचनम् । नहि कदाचिन् भगवन्, मुमुक्षे मया
चेतन्यं अन्यद्वा किञ्चिन् दृष्टम् । पश्यन् नहि मुमुक्षे त्वम् ।
यस्मान् दृष्टमेव प्रतिषेधमि न दृष्टम् । या तव दृष्टिः तत्र चेत-
न्यमिति मयोक्तम् । यथा त्वं विद्यमानया न किञ्चिन् दृष्ट-
मिति प्रतिषेधसि मा दृष्टिः न्यचेतन्यम् । नहि मवत्र अव्य-
भिचारान् कूटस्थनित्यत्वं मिदं स्यत् एव न प्रमाणापेक्षम् ।
स्वतःसिद्धस्य हि प्रमातुः अन्यस्य प्रमेयस्य परिच्छिन्नं प्रति
प्रमाणापेक्षा । या तु अन्या नित्यापरिच्छिन्निः अपेक्ष्यते
अन्यस्य अपरिच्छित्तिरूपस्य परिच्छिन्दाय मा हि नित्यैव कूटस्था
स्वयंज्योतिःस्वभावा, आत्मनि प्रमाणत्वे प्रमातृत्वे वा न तां
प्रति प्रमाणापेक्षा, तन्म्यभावत्वान् । यथा प्रकाशनं उष्णत्वं
वा लोहोदकादिषु परतः अपेक्षते अग्नादित्यादिभ्यः अतस्त्व-
भावत्वात् न अग्नादित्यादीनां तदपेक्षा मयदा तन्त्वभाव-
त्वात् ॥ ९३ ॥

न । व्याहृतन्यायदिति । व्याहृतव्यमेव प्रभूपर्यक विवृणोति—कथमि-
त्यादिना । नहि कदाचिदिति पुनः क्षिप्यप्रश्नः । पश्यन्स्तीर्हति
गुरोरुक्तिः । पश्यन् द्रष्टा दृष्टिमानेव एव मुमुक्षे इत्यर्थः । यस्मान्दित्यादि-
स्तुपपादनपरो ग्रन्थः स्पष्टार्थः । मुमुक्षे मया किञ्चिन्न दृष्ट इति उच्यते
परामर्शानुपपत्त्या सांप्रतानुभवस्वावश्यभावात्, तदा करणोपमहासात्
भागान्मुक्तानुभवासंभवान् स्वरूपचेतन्यमनागन्तुक कूटस्थानप्रथमस्वरूप सिद्ध-
मित्युपसंहरति—यथेत्यादिना । चेतन्यस्य स्वतःसिद्धमुपपादयति—
स्वतःसिद्धस्य हि प्रमातुरिति । हिताद्यो लोकाणुभवप्रसिद्धिद्योतनाय ।
स्वतःसिद्धः प्रमाणनिरपेक्षत्वेनैव सिद्धः । प्रमाणप्रवृत्ते प्रागेव प्रकाशमान

इति चावन् । एवंविधस्य प्रमाणः स्वस्वप्रमेयं स्वयं तस्य परिच्छिन्नं कृत्वा
 प्रति प्रमाणापेक्षा न प्रमाणस्वरूपपरिच्छिन्नं प्रति ह्यर्थः । या तु अन्यस्य
 परिच्छिन्नरूपस्याप्येवमस्य परिच्छिन्नाय अवभासनाय नित्या स्वतःसिद्धा च
 अन्या परिच्छिन्निः संविदपेक्षते या हि कृत्वर्यम् । यतो नित्या स्वयधोनिः-
 स्वभावात्पेनि योजना । तां प्रति स्वरूपवृत्त्यनित्यत्वेविद् प्रति भावमिति संविद्व्ये
 विषये प्रमाणत्वे तावन्नातिशयवत्त्वव्यापाराम्भवे प्रमाणत्वे वा तावदव्यापार-
 अर्थत्वे वा न प्रमाणापेक्षा प्रमात्रपेक्षा चास्तीत्यर्थः । अर्थमात्रः—अल्प कृत्वा-
 कृत्वाप्रतिविम्बितं हि चैतस्य प्रमाणमित्यने । कृत्वाप्रत्यय-कारणप्रतिविम्बितं
 प्रमाणं चैतस्यम् । तदुभयं प्रमेयावभासनायमेव भावभावमात्रं भवति । तथा
 सति प्रमेयस्यैव स्वतः स्फुरणानुभावादिदोषप्रसङ्गान् तदवभासश्च न प्रमा-
 त्रतया प्रमाणात्तराद्वा भवति, अत्रव्यापारानुभावात्, अनुपपत्तेश्च, ह्यन्यः
 स्वप्रकाशार्थश्च प्रमाण-प्रमाण-प्रमेयाभावभावभावकस्यात्मनः सिद्धिरिति तस्य
 सिद्धा नित्यस्वप्रकाशानुत्पत्तिरित्यादिमता इति अप्रकाशभावार्थश्च प्रकाशा-
 त्तरापेक्षा न प्रकाशभाववत् । उक्तमर्थं दृष्टान्तोक्त्या बुद्धिमारोहयति—
 यथा प्रकाशानमिति ॥ ९३ ॥

अनु संविदः प्रमाणत्वमर्थव्यतिरेकः कथं नित्यत्वं ह्यव्याक्षिपति—

अनित्यस्यै एव प्रमा स्यात् न नित्यस्यै इति चेत् ॥ ९४ ॥
 अनित्यस्यै चपेति ॥ ९४ ॥

अर्थावगतिर्हि प्रमा न तस्याः स्वरूपस्यै एव अनित्यत्वे चकश्चमिति इति
 समाधत्ते—

न । अवगतेः नित्यत्वानित्यत्वयोः विशेषानुपपत्तेः । नहि
 अवगतेः प्रमान्ये अनित्या अवगतिः प्रमा न नित्या इति
 विशेषः अवगम्यते ॥ ९५ ॥

नाप्यवगतेरिति । अर्थं विवृणोति—अर्थाति । अनुभावादिद्वारवृत्तिवृत्ति-
 कलायाः अवगतेः प्रमात्वे सति नित्यायाः प्रमात्वं च भवति । अनित्या-
 वास्तु भवति इति विशेषो न हि तत्रते विविक्तभावभावार्थव्यतिरेकः ॥ ९५ ॥

प्रमातुश्चेत् प्रमाणापेक्षासिद्धिः कस्य प्रमित्ता स्यात् । यस्य प्रमित्ता स एव प्रमाता अभ्युपगम्यते । तदीया च प्रमित्ता प्रमेयविषयैव न प्रमातृविषया । प्रमातृविषयत्वे अनवस्थाप्रसङ्गात् । प्रमातुः तदिच्छायाश्च तस्याप्यन्यः प्रमाता तस्याप्यन्य इति । एवमेव इच्छायाः प्रमातृविषयत्वे प्रमातुरात्मनः अव्यवहितत्वाच्च प्रमेयत्वानुपपत्तिः । लोके हि प्रमेयं नाम प्रमातुः इच्छा-स्मृति-प्रयत्न प्रमाणजन्म-व्यवहितं सिद्ध्यति नान्यथा । अवगतिः प्रमेयविषया इष्टा । नच प्रमातुः प्रमाता म्यस्य स्वयमेव केनचित् व्यवहितः कल्पयितुं शक्यः इच्छादीनामन्यतमेनापि । स्मृतिश्च स्तैव्यविषया न स्मृतिविषया । तथा इच्छायाः इष्टविषयत्वमेव न इच्छावद्विषयत्वम् । अत्रिच्छावद्विषयत्वेऽपि हि उभयोः अनवस्था पूर्ववदपरिहार्या स्यात् ॥ ९९ ॥

प्रमातुश्चेदित्यादिना । अयमर्थः—सर्वेषाम् ज्ञानतया अज्ञानतया वा साक्षिचैतन्मत्त्व विषय एवेति मियमे कदाचिदज्ञानात्वेन निर्बिकल्पकमादृशवृत्तस्य ज्ञानव्यवहारसिद्धये यस्य प्रमित्तोपपत्ते स एव तदा प्रमाता प्रमाणव्यापाराश्च अभ्युपगम्यते । तत्र प्रमातुः स्वरूपसिद्धिश्चेत् प्रमाणापेक्षा स्यात् तदा कस्य प्रमित्ता स्यात् तदर्थे वा, अस्यस्य वा, प्रमातुमिच्छा स्वविषया, अन्वविषया वा, तदर्थमापि लोपपत्ते इति । नच इच्छाध्यायेच्छागोचरार्थं निरावृत्तं स्वप्रमातृव्यवहारमात्मनो निरावरोति—तदीया चेति । कर्मविषया न कर्तृविषया इत्यर्थे । कर्तृव कर्मोपि किं न स्यात् इत्याहाहा एवमपि विषयात् एवार्थेन गुणप्रधानभावेन कर्तृवर्मतया वैकल्प्यतद्वाक्यं इत्यभिप्रेत्य अन्वप्रमातृवत्वे स्वयमसिद्धस्य अन्वमाधक्यवानुपपत्तेः अकरणस्य च मिलिततया साधकत्वार्थभावात् तस्यापि सिद्धावस्थापेक्षायां तस्याविद्यमानत्वं इत्यन्वयव्यापार—प्रमातृविषयात् इति । प्रमातुरनवस्थाप्रमेयवद्वि—अप्याय इति । इत्यामन्वस्थासिद्धावस्थासिद्धिः—एव-

न, अवगन्तुः अवगतैः अवगन्तव्यविषयत्वात् अवगन्तुवि-
 पयत्वं च अनवगन्त्या पूर्ववत् स्यात् । अवगतिश्च आत्मनि कृत-
 स्थित्यात्मज्योतिः अन्यतः अनपेक्ष्य सिद्धा अग्न्यादित्वापु-
 ष्यप्रकाशवदिति पूर्वमेव प्रमाधितम् । अवगतैः चैतन्यात्म-
 ज्योतिषः स्यात्तन्नि अनित्यत्वे आत्मनः स्वार्थतानुपपत्तिः
 कार्यकारणसंपातवत् संहृतत्वात् पारार्थ्यं दोषवच्चं च अबो-
 चाम । कथम् । चैतन्यात्मज्योतिषः स्यात्तन्नि अनित्यत्वे स्मृ-
 त्वादिष्ववधानात् मान्तरत्नम् । तत्र च तस्य चैतन्यज्योतिषः
 प्रागुत्पत्तेः प्रध्वंसाधोर्ध्वं आत्मन्येव अभावात् चक्षुरादीना-
 मिव संहृतत्वात् पारार्थ्यं स्यात् । यदा च तत् उत्पन्नं आत्म-
 नि विद्यते न तदा आत्मनः स्वार्थसम् । तद्भावाभावापेक्षा हि
 आत्मानात्मनोः स्वार्थसपारार्थसिद्धिः । तस्मात् आत्मनः
 अन्यनिरपेक्षमेव नित्यचैतन्यज्योतिर्द्वं सिद्धम् ॥ १०१ ॥

मायगन्तुरिति । अवगन्तुरवगतिविषयत्वे स्वाभाविकगतिव्याप्यत्वाद्यो-
 गान् अवगन्तव्यत्वावगतिविषयत्वं ज्ञाप्यम् । तत्र च अनवगत्या पूर्ववत् स्थिती-
 यथाविषयवत्त्वादित्यर्थः । द्वितीयं प्रत्याह—अवगतिश्चेति । 'अत्राद्यं
 पुरतः स्वयंज्योतिः' 'आत्मैवास्त्य ज्योतिः' 'एषोऽस्त्य परमो लोकाः' 'बहि
 विश्वानुर्विश्वानेविपरिलोपो विद्यते' इत्यादिभ्युतेः आत्मनो नित्यप्रकाशात्ममा-
 यत्वावगमात् भावुष्यप्रकाशवद्गुणावगतिरूपे अवगन्तुत्वावपेक्षाभावात् च
 सुषुप्तसुषुप्ता तन्नेति भावः । विपत्ते च उक्तं दोषं ज्ञापयति—अवगते-
 चैतन्यात्मज्योतिष इति । ज्ञानमेवावुपपत्ति मध्यपूर्वकमुपपत्त्यसि—
 कथमित्यादिना । एतन्नादेः सृष्टीत्यादिरुपायवशात् विपत्तेरात् चैत-
 न्यज्योतिषः सास्तरत्नम् । इत्यादिहृत्प्रकारपूर्ववत्प्रतिषेधः । किं तत्र स्वात-
 दाह—तत्राद्येति । आत्मा यदि भावगन्तुविषयत्वावपेक्षाः स्यात् तदा
 संहृत- पारार्थ्यं स्यात् इन्द्रियानां कथयतावदिति इति । कथितमह—वा-
 दायेति । चैतन्यज्योतिः तदवगतिः । यदा च आत्मनि तदुत्पत्तं विद्यते

रवावायोगान् प्रमां प्रति कर्तृवानुपपत्तेः सुख्यया कृपया अहाजदपोः उभ-
योरेपि प्रमातृत्वव्यपदेशायोग्यवान् परम्परान्ध्यासेन व्यवहारप्रवृत्तेः मिथ्यै-
वामनो वाङ्मयिपद्येऽपि प्रमातृत्वमिति स्थितौ स्वात्मनि स्वयमकारणत्वभावे
बुद्धः प्रमातृत्वसाहायकाराः, कुतश्चान्न भनवभासप्रसङ्गः, बुद्धत्वात् न प्रमा-
णापेक्षेति ॥ १०३ ॥

एवं कृतम्यनित्यवर्तनस्यज्योतिषः अन्तःकरणोपाधिसंबन्धात्प्राप्तसोपाधिकं
प्रमातृत्व उपपाद्य इदानीं कर्तृत्वमपि तर्प्येति प्रतिपादयितुं शोचयुक्ता-
वपदि—

अत्राह शिष्यः—नित्यावगतिस्वरूपस्य आत्मनः अवित्रिय-
त्वात् कार्यकरणः असंहृत्य तद्वादीनामिव वास्यादिभिः कर्तृत्वं
नोपपद्यते, असंहृतम्यभावस्य च कार्यकरणोपादाने अनवम्या
प्रसज्यते । तद्वादीनां तु कार्यकरणः नित्यमेव संहृतत्वमिति
वास्याद्युपादाने नानवस्या स्यादिति ॥ १०४ ॥

अत्राहृति । तद्वादीनामिवेति । अन्तरेकरहाम्तः । तदा काङ्क्ष-
र्षकः । वादी तदाद्युपविशेत् । कश्चाद्योपपद्यते इत्यत आह—असंहृत-
त्वभावम्येति । तद्वादिदृष्टान्तं विहृणोमि—तद्वादीनां त्विति । भन-
वस्या न स्यादिति संबन्धः । इतिपाद्यः साहाय्यमाहपर्ये ॥ १०४ ॥

असंहृतस्य कर्तृत्वाद्युपादान् आत्मनोऽपि संहृतत्वं सिद्धयधिविधितं, किं वा
वस्तुतः तस्य कर्तृत्वाभाव इति कथयाम् । तत्राद्यः पक्षः आत्मनः कृतत्व-
त्वसाधनेनैवालोदितत्वात् भनवसारादुःख इति भाषा द्वितीयापमङ्गीकरोति—

इह तु असंहृतत्वभावस्य करणानुपादाने कर्तृत्वं नोपपद्यते
इति करणं उपादेयम्, तदुपादानमपि विक्रियेवेति तत्कर्तृत्वे
करणान्तरमुपादेयम्, तदुपादानेऽपि अन्यदिति प्रमातुः स्वात-
न्त्र्ये अनवस्या अपरिहायां स्यात् इति । नच क्रियैव आत्मानं
कायति अनिर्वर्तितायाः स्वरूपाभावात् । अथ अन्यन् आ-
त्मानं उपेत्य क्रियां कारयतीति चेत् । न । अन्यस्य स्वतःसि-

सिद्धिः इत्यन्वोन्वाभय इति भावः । द्वितीयं प्रत्याह—नहीति । अद्य
 अचेतनं आत्माभ्यावात् सन्दर्शित् इत्यर्थः । स्वप्नमात्रं स्वतःसिद्धिमिति
 वाच्यम् । अतः स्वसत्तास्त्वयोः आत्मसापेक्षस्य कुतः तन्मैरकत्वमभव इति
 भावः । सन्दर्शनात्मनात्मसापेक्षसिद्धिकथं पूर्वोक्तं स्मारयति—साध्यादि
 स्वयमेवेति । एव भीमासकशास्त्रा मिराकृता । एवं क्षेत्रज्ञानिरितोऽपीश्वरोऽ-
 बगत्याभयः प्रेरकब्रह्मीति नैयायिकशास्त्रा अत्रापूर्वम् आत्माभ्यावाचेतनात्वा-
 नुमाने व्यभिचारप्रसक्तिं वारयति—अपगतियेदिति । ईश्वरो वस्तुतः
 आत्मभिन्नो न भवति अबगत्याभयत्वात् प्रत्यगात्मवत्, प्रत्यनुमानानुपूहि-
 तायाः 'अवगत्या मद्य' इत्यादिभ्रुतेः । आत्मनाऽप्यो न चेतनोऽपि न
 चात्मभूत ईश्वरो देहादिभिः असंहतः स्वार्थः स्वतन्त्रः न परतन्त्र इति न
 क्रियादोषः । अतः आत्मनः कर्तृत्व विज्ञममात्रमित्यर्थः । ईश्वरात्मनो ज्ञा-
 त्कर्तृत्वमपि सायाद्धारकमेवेति न चापि कर्तृत्वपरमार्थमिति भावः । ननु
 अबगत्याभयत्वात् कथं असंहतत्वादिति । यतो देहादेः संहतत्वापि अबग-
 त्याभयत्वमपि इति लोकायतमतं आशङ्क्याह—नचेति । देहादिः नावत-
 त्याभयः अबगत्याभयत्वात् पदार्थित् इत्यर्थः ॥ १०५ ॥

ननु कथं देहादेः अबगत्याभयत्वमप्यसापेक्षसिद्धिकथं, वाचता मनुष्योऽहं
 परमामि जानामि इति स्वसंवेद्यत्वमनुभूयते इति साङ्गते—

ननु देहस्यावगता न कश्चित् प्रत्यक्षादिप्रत्ययान्तरं अपे-
 क्षते ॥ १०६ ॥

नम्यति ॥ १०६ ॥

अनुभवमात्रमहीकरोति—

षाट्म् । जाग्रति एवं स्यात् । मृतिगुणुषोस्तु देहस्यापि
 प्रत्यक्षादिप्रमाणापेक्षं गिद्धिः तथैव इन्द्रियाणां षाट्ता एव
 हि सन्दर्शयो देहेन्द्रियाकारपरिमता इति प्रत्यक्षादिप्रमाणा-
 पेक्षं हि सिद्धिः । गिद्धिरिति च प्रमाणफलं अवगतिं अशो-
 चाम । ता च अवगतिः कृत्स्ना स्वसंसिद्धान्मप्योतिःस्वरू-
 पेति च ॥ १०७ ॥

यद्येवं भगवन् ! कूटस्थनित्यावगतिः आत्मज्योतिःस्वरूपैव स्वयंसिद्धा आत्मनि प्रमाणनिरपेक्षत्वात् ततोऽन्यतः अचेतनं संहत्यकारित्वात् परार्थं येन च सुरदुःखमोहप्रत्ययावगतिरूपेण पारार्थ्यं तेनैव स्वरूपेण अनात्मनः अस्तित्वं नान्येन रूपान्तरेण, अतो नास्तित्वमेव परमार्थतः । यथा हि लोके रज्जुसर्पमरीच्युदकादीनां तदवगतिव्यतिरेकेण अभावो दृष्टः एवं ज्ञानत्वमद्वैतभावस्यापि तदवगतिव्यतिरेकेण अभावो युक्तः एवमेव परमार्थतः भगवन्, अवगतैः आत्मज्योतिषः नैरन्तर्यभावात् कूटस्थनित्यता अद्वैतभावश्च सर्वप्रत्ययभेदेषु अव्यभिचारात् प्रत्ययभेदाश्च अवगतिं व्यभिचरन्ति । यथा म्यमे नीलपीताद्याकारभेदरूपाः प्रत्ययाः तदवगतिं व्यभिचरन्तः परमार्थतो न सन्तीत्युच्यन्ते एवं ज्ञानप्रत्ययि नीलपीतादिप्रत्ययभेदाः तामेवावगतिं व्यभिचरन्तः अमत्यरूपाः भवितुमर्हन्ति । तस्याश्च अवगतैः अन्यः अवगन्ता नास्तीति न स्वेन स्वरूपेण स्वयं उपादातुं हातुं वा शक्यते अन्यस्य च अभावात् ॥१०९॥

यद्येवं भगवन् ! इति भगवन्, यद्येवं प्रत्यगात्मतत्त्वं कूटस्थ-
त्वादिविरोधभावात्प्रमाणकं तर्हि न प्रमाणत्वादिधर्मकं यत् अतः प्रमाणमि-
त्येकत्वात् परमार्थतः प्रमाणभावे प्रमाणस्याप्यभावात् तद्विरुद्धमिदि-
कम्, ततः प्रत्यगात्मतः अन्वयेतन्न परस्परोपकारोपचारभावेन संहत्य
व्यवहारप्रवर्तकत्वात् परार्थं चेत्यर्थं चित्तमन्विभासमात्रमिदं स्वप्नरूप-
जन्यमित्यर्थः । ननु सुखदुःखमोहादिविरोधेन दृश्यस्य स्वप्नरूपमोहप्रवृ-
त्तिकार्यत्वावगमात्प्रमाणत्वमिति तावदत्राप्युपाहारोति—येनचेति ।
येन दृश्यमात्राकारेण सुखदुःखमोहहेतुप्रत्ययावगतिरूपेण अहं परार्थं
भोजुरोच्यन् इतीदमे तेनैव इत्येकत्वमन्वयस्य दृश्यत्वेति वाच्यम् ।
अस्मिन् सदाशः काश्चेन्न स्वप्नरूपमन्वयात्प्राप्तत्वेन, तत्र प्रमाणाभावात् ।
अतः परमार्थतो नास्ति चेत्येव दृश्यत्वेत्यर्थः । किञ्च विदितं ज्ञानमन्वयावयवम्

गुरणोक्तं शिष्योऽपि अनुमनुते—

ओमिति ॥ १११ ॥

ओमितीति । इतिशब्दः प्रकरणपरिसमाप्तिद्योतनार्थः ॥ १११ ॥

॥ इति कूटस्थाद्वयात्मयोधनामकं अथगतिप्रकरणं
द्वितीयं विवृतम् ॥ २ ॥

॥ अथ परिसंख्यानप्रकरणं तृतीयम् ॥ ३ ॥

यद्योक्तविद्यावतः कृतकृत्स्नान् न किञ्चिद्विधितः अनुष्ठेयमग्नि इत्युपपा-
दितम् । तत्र यद्येवं विज्ञानवत्तामपि केपाधिन् भेददर्शनवासनावशात्
निर्वातस्यप्रदीपवत् निश्चलं विज्ञानं न भवति तदा तेषां ज्ञानदास्त्वाय परि-
संख्यानं नाम बक्ष्यमाणमनुचिन्तनमनुष्ठेयमुपदेष्टुमारभते—

मुमुक्षूणां उपात्तपुण्यापुण्यक्षपणपराणां अपूर्वानुपचयार्थिनो
परिसंख्यानमिदमुच्यते अविद्याहेतवो दोषाः बाह्यनःकायप्रवृ-
त्तिहेतवः—प्रवृत्तेश्च इष्टानिष्टमिश्रफलानि कर्माणि उपचीयन्ते
इति तन्मोक्षार्थम् ॥ ११२ ॥

मुमुक्षूणामित्यादिना । मुमुक्षूणां परममुपशममिच्छतामित्यर्थः । अवि-
द्यामूलकान् कर्मेणां तद्विवृत्तिमन्तरेण भाव्यमितकमिदृशपरसंभवान् पूर्वोपा-
र्जितकर्मोत्पेदः अपूर्वकर्मोनुपप्रतिष्ठ अविद्यामिदृशैवोपपत्त्यत इति अवि-
द्यामिदृशिज्ञाता तदुभयमिच्छतामित्युत्तरविशेषणइत्यस्यार्थः । परिसंख्यानानु-
ष्ठानप्रयोजनमाह—अविद्याहेतव इति । अविद्याहेतुः निदानं येषां ते
तथा । दोषाः सागद्वेषादयः । ते च बागादीनां व्यापारोत्पत्तिहेतवः । तस्यापा-
राध द्विविधं कर्मजातम् शास्त्रीयं स्वाभाविकं च देवनिर्घण्टानुप्यवशापकं
उपचीयत इति यतः अतः तन्मोक्षार्थमविद्यातागादिनिबन्धनकर्मतत्फलसङ्ग-
मिदृशपर्यं परिसंख्यानं कार्थमित्यर्थः ॥ ११२ ॥

परिसंख्यानप्रकारं तोपरकं निरूपयति—

तत्र शब्दस्पर्शरूपरसगन्धानां विषयाणां श्रोत्रादिब्राह्मणान्
स्वात्मनि परेषु वा विज्ञानाभावः, तेषामेव परिणतानां यथा

गमनिमित्तविशेषः उपस्थितो भवति तदा अथकृपानैर्दुर्वादिविकारोद्भवपरि-
हाराय अनुचिन्तनीयमुपदिशति—

तत्र शब्दादिभिः उपलभ्यमानैः पीड्यमानो विद्वान् एवं
परिसंचक्षीत ॥ ११४ ॥

तत्र शब्दादिभिरिति ॥ ११४ ॥

उक्तमेव विषय विभज्य स्तुत्यादयति—

शब्दस्तु ध्वनिसामान्यमात्रेण विशेषधर्मैर्वा पदजादिभिः
प्रियैः स्तुत्यादिभिः इष्टैः अनिष्टैश्च अमत्यपीमत्सपरिमवाङ्मो-
शादिभिर्वचनैः मां स्वम्यमावं असंसर्गिणं अविक्रियं अचलं
अनिधनं अमयं अत्यन्तसूक्ष्मं अपिपयं गोचरीकृत्य स्पष्टं नैवा-
ईति असंसर्गितादेव माम् । अतएव न शब्दनिमित्ता हानिः
शुद्धिर्वा । अतो मां किं करिष्यति स्तुतिनिन्दादिप्रियाप्रियत्वा-
दिलक्षणः शब्दः । अविवेकिनं हि शब्दं आत्मत्वेन गतं प्रियः
शब्दो वर्धयेत् अप्रियश्च क्षपयेत् अविवेकित्वात्, नतु मम
विवेकिनो घालाग्रमात्रमपि कर्तुमुत्सहति इति । एवमेव स्पर्शसा-
मान्येन तद्विशेषैश्च शीतोष्णमृदुकर्कशादि-ज्वरोदरशूलादिल-
क्षणैश्च अप्रियैः प्रियैश्च कैश्चित् शरीरममवायिभिः घालागन्तु-
कनिमित्तैश्च न मम काचिन् विक्रिया शुद्धिहानिलक्षणा अस्प-
र्शत्वात् प्रियते प्योक्ष इव घृष्टिपातादिभिः । तथा रूपसामा-
न्येन तद्विशेषैश्च प्रियाप्रियैः स्त्रीप्यजनादिलक्षणैः अरूपत्वात्
न मम काचिन् हानिः शुद्धिर्वा क्रियते । तथा रससामान्येन
तद्विशेषैश्च प्रियाप्रियैः मधुराम्ललक्षणकटुनित्तकषायैः मूढशु-
द्धिभिः परिगृहीतैः अरगात्मकस्य मम न काचिन् हानिः शु-
द्धिर्वा क्रियते । तथा गन्धसामान्येन तद्विशेषैः

पुष्पाद्यनुलेपनादिलक्षणः अगन्धान्मकस्य न मम काचित्
हानिः वृद्धिर्वा क्रियते—‘अशब्दमस्यशेमरूपमव्ययं तथाऽसं
नित्यमगन्धवच्च यत्’ इति श्रुतेः ॥ ११५ ॥

शब्दस्त्विति । ध्वनि अव्यक्तवर्णविशेषो नादमाश्रमित्यर्थः । विशेषध-
मेरित्यस्य व्याख्या—पट्टजादिभिरित्यादि । मा टवस्वभावम् इत्यस्य विव-
रणार्थोऽपि विशेषणानि—अस्मत्सर्गिणमित्यादीनि । उन्मदत इति इत्यत्र
परिमंचक्षीतेत्यनुपद्व । किञ्च य एव इत्यतः प्राक्तनो ग्रन्थ स्पष्टार्थः ॥११५॥
एवं तावच्छब्दमपशोरूपरमगन्धे सामान्यविशेषरूपे न हानिवृद्धिर्वा
ममेति तेरनभिभवं अनुचिन्तनीयनभिधाय इदानीं शब्दाद्यनुभवमनुचिन्त-
नीय दर्शयति—

किञ्च य एव बाह्याः शब्दादयः ते शरीराकारेण संस्थिताः
तद्बाह्यैश्च श्रोत्राद्याकारैः अन्तःकरणद्वयतद्विषयाकारेण च
अन्योन्यसंसर्गित्वात् संहतत्वाच्च सर्वक्रियासु । तत्र एवं सति
विदुषो मम न कश्चित् शत्रुः मित्रं उदामीनो वा अस्ति, तत्र
यदि कश्चित् मिथ्याज्ञानाभिमानेन प्रियं अप्रियं वा प्रयुयुङ्क्षते
क्रियाफललक्षणं तन्मृषैव प्रयुयुङ्क्षते सः । तस्य अविषयत्वान्म-
म—‘अव्यक्तोऽयमचिन्त्योऽयं’ इति स्मृतेः । तथा सर्वेषां पञ्चा-
नामपि भूतानां अधिकार्यः अविषयत्वात् ‘अच्छंदोऽयमदा-
क्षोऽयं’ इति स्मृतः । यापि शरीरेन्द्रियसंस्थानमात्रमुपलक्ष्य
मद्भक्तानां विपरीतानां च क्रियाऽक्रियादिप्रयुयुङ्क्षा तज्जा च
धर्माधर्मादिप्राप्तिः सा तेषामेव नतु मयि अजरं अमृते अभये
‘नैनं कृताकृते तपतः’, ‘न कर्मणा वर्धते नो कनीयान्—’, ‘म
याद्याभ्यन्तरो ह्यजः’, ‘न लिप्यते लोकदुःखेन बाह्यः’ इत्या-

पद्वारयानि विस्तरशः समीक्षितव्यानि समीक्षितव्यानीति ११६
इति श्रीमच्छंकरभगवत्पादकृतौ उपदेशसाहस्यार्थ
मद्यप्रबन्धः समाप्तः ॥ ॐ ॥

विद्येयं च पथेति । ये एव शरीरेन्द्रियार्थैः परिणम्य संश्लिष्यन्ते । ते एव
आत्मःकरणरूप—तद्विषयगुणतद्गुणाद्यात्मभा च परिणमन् इत्यप्याहाराः
तत्र हेतुद्वयमाह—अन्योन्येति । सर्वविद्यागु संहन्त्यान् । संभूयकारिणा
दित्यर्थः । ततः किं इत्यत्र आह—तत्रैवं वर्ततेति । भूतभूतिकात्मात्मेव
सर्वविषये सति विदुषो मम सर्वविद्याविद्याविद्यार्थानां शिष्यो निर्दिष्टारम्भ
न चक्षिन् शब्दादिः विद्यत इति चिन्तयेत् । यदि चक्षिन्मिच्छाज्ञानमिति
त्वाद्देहाभिमानान् मम शिष्यमसिष्य वा विद्याचललक्षणं प्रपुपुहेन प्रपुपुमि
ष्टेन तन्मूर्धैव प्रपुपुहेने तस्य अविषयत्वात् विद्याचलगतत्वात् तमेति चि
न्तयेदिति चोक्तम् । विद्याचविषयत्वे मानमाह—अप्यतोऽयमिति । अवि
कारिणं चात्मनः चिन्तयेदिति मप्रमाणमाह—तथा वर्येणामिति । तन्वेवं
अनाधेयानिषावधेदात्मा कथं तर्हि तमुद्दिश्य अन्धेवागुपकारात्तयो प्रकृति
तत्राह—यापीति । शरीरसंस्थानमेव ते वदमित न आत्मानम् । शरीरो
च ममाभिमानाभावात् आत्मनश्चावहादिलक्षणत्वात् न चापि तन्मूर्धोऽपि
शब्दः किं तु तेषामेव चकारिणं चललाभ इत्यर्थः । स्वत्यानाधेयाऽनिकाशने
प्रमाणमाह—धनमित्यादिना । किंच यदि अनात्मा नाम स्यात् तद्
तन्मूर्धं शिष्यमसिष्यं वा भवेत् न तन्ममासि शरीरमात्मामेति चिन्तयेदिति
त्वाह—अनात्मवदनुमतेति । पुन तस्यागतमित्यत्र हेतुमाह—आत्म
नश्चेति । आत्मनश्चाऽऽशुष्यत्वे प्रामाणिके सति तद्विरुद्ध इत्यप्याहारादि
त्यर्थः । अनार्थतात्पर्यं प्रमाणमप्यनुशासनीयमित्याह—यानीति । अह
विद्याप्रतिपादकानि शरीरि वैदान्तवाक्यानि विचारतो बहुशास्त्रोपसंहारो
पुनः पुनः आत्मोचनीयानीत्यर्थः । इति च मद्यप्रबन्धसमाप्तिचोक्तवार्त्ता १११

॥ इति परिश्लेष्यामप्रवरणं श्रुतीये विवृतम् ॥ ३ ॥

उपदेशसाहस्यार्थः मद्यप्रबन्धो समाप्तः ॥

व्याख्यानो शम्भोऽयं अथवा स्वज्ञाननिदधे ॥

इति श्रीमता शम्भोऽयं विरचिता उपदेशसाहस्यार्थीमद्यप्रबन्धोऽथ संसृज्यो ॥

॥ ॐ तावद्देहात्पर्यन्तम् ॥

श्रीमच्छङ्कराचार्यप्रणीता
उपदेशसाहस्री ।

श्रीमद्रामतीर्थविरचितपद्योजनिकाव्याख्यायुता ।

पद्यबन्धः द्वितीयो भागः २

उपोद्घातप्रकरणम् १

यत्राप्यस्मिद् सर्वं मेयमात्राद्यविद्यया ।

भाति नो भाति यज्ज्ञानात्तदस्मि ब्रह्म चिरमुग्रम् ॥ १ ॥

तदेवं सर्वोपनिषदर्थनारसंग्रह गद्यबन्धप्रबन्धेन सक्षेपतो युक्तयोपदिश्य
पुनरप्युक्तमेवार्थजातं पद्यबन्धप्रबन्धेन सोपस्कर विस्तरेणोपदेष्टुकामो भा-
षान्भाष्यकारः पद्यप्रन्थारम्भे प्रन्थप्रतिपाद्यपरदेवतानमस्काररूप ब्रह्मं
कृतं सिष्यशिक्षार्थं श्लोकनोपनिबध्नाति—

चैतन्यं सर्वगं सर्वं सर्वभूतगुहाशयम् ।

यत्सर्वविषयातीतं तस्मै सर्वविदे नमः ॥ १ ॥

चैतन्यमिति ॥ तस्मै सामान्यतः प्रसिद्धाय नमः । प्रह्लादभावो भूयादि-
त्यर्थः । तस्य विशेषत्रिज्ञामायां लक्षणमाह—सर्वविद् इति । सर्वं वेत्तीति
सर्वविद्यम् । सर्वंसाब्देन भूतं भवद्ब्रह्मविष्यदिर्येठदात्मकं जगदुच्यते तामर्थं
सर्वावस्थं सर्वंदा सविदुक्तसन्निधिसत्तामात्रेण प्रकाशयत्सर्वविद् । नहीद ब्रह्म
स्वसत्तासद्दृशोः स्वतंत्रं भवति, भवो यदधीनसत्तासद्दृतिमदिद् तदुक्ति सर्वं
सर्वविद्यार्थोऽयम् इति तदस्यलक्षणं सिद्धं भवतीति भावः । एवं जगत्प्रवृत्ति-

स्थितिमंहारनियामकत्वेन सम्मात्रतया तादस्येन लक्षितस्य स्वरूपलक्षणं
 वदन् सर्वविषयवेदनाश्रयतया सर्ववित्त्वमिति वैशेषिकादिमतशङ्कां वार-
 षति—चेतन्यमिति । पक्षतन्म्यं धितिम्यभाव ज्ञानस्वरूप तन्मै इति वक्त-
 ष्यद्दयोः संबन्धः । 'विज्ञानमानन्द ब्रह्म', 'सत्यं ज्ञानमनन्दं ब्रह्म' त्यादि-
 भुतिम्यः । ब्रह्मचित्त्वभावस्य चिद्वैक्यता युज्यते । न लक्ष्यनुष्णास्वभावकं
 जलमुष्णास्वधर्मकं भवतीति भावः । चिदेकरसस्यापि सर्वज्ञत्वं मायोपाधिकं
 व्यावहारिकमित्यनवधम् । ननु चेतनोऽणुपरिमाण इत्येकदेशिनो, मध्यम-
 परिमाण इति दिगम्बरा मन्यन्ते, भूतमस्य सर्वविषयसंसर्गाभावे कथं सर्व-
 ज्ञत्वम् । प्रकाशो हि सावित्रादि. स्वसगृह एव प्रकाशाव्यवहारहेतुर्नासंगृहे
 विषय इत्यत आह—सर्वगमिति । 'मित्यं विभुं सर्वगतं', 'आकाशावात्सर्वग-
 तश्च नित्यः', 'स पर्यगात्पुत्र'मित्यादिभुतिविरोधादणुपरिमाणत्वादिकल्प-
 मानवकाशा इति । उत्क्रान्त्योर्देशिहोपाधिकत्वध्वजणाच्च तेन स्वाभाविकवि-
 भुत्वार्यकभुतिबाध इति दिह । ननु सर्वगमित्युक्ते सर्वमन्यत्प्रतं च ब्रह्मा-
 न्यदिति तस्य वस्तुपरिच्छेदमतिभासात्मांश्यादिवादिमतवत्सजानीपविजाती-
 यमेदवत्वं प्राप्तमित्यत आह—सर्वमिति । 'सर्वं त्वदिवदं ब्रह्म', 'इदं सर्वं
 पश्यमानमा', 'आत्मैवेदं सर्वमि'त्यादिभुतेरित्यर्थः । अनेन सर्वोपादानत्वमु-
 त्तम् । उपादानं हि स्वकार्यं सर्वं व्याप्नुवन्मापकं भवति नानुपादानम् । तद्दे-
 देकदेशेन संसृज्यमानमव्यापकमेव भवतीत्यतः सर्वोपादानत्वान्नसर्वमित्यभि-
 प्रायः । सर्वोत्पन्नमपि ब्रह्म जीवाद्याकृतं जीवस्य ब्रह्मणोऽभिजावात्, नष्ट-
 संसारि संसारिभावेन विरद्धधर्मवतोरैव संभवति दहनगुहिनवदित्यत
 आह—सर्वभूतगुहात्तापमिति । सर्वभूतानां व्यापकजहमानां गुहासु बुद्धिषु
 द्योत इति सर्वभूतगुहात्तापम् । गुहा अस्यां ज्ञानशेषज्ञानुपदार्था इति गुहा
 बुद्धिः । गृहतेः संवर्णार्थस्य धातोरिदं रूपम् । सर्वगणिकुच्छन्त-साक्षितया
 निर्विकारं वर्तत इत्यर्थः । तथाच भुतिः 'यो वेद मिहितं गुहायां परमे
 स्थोमम्', 'दृष्टमन्तर्वीतिः पुरयः', 'स वा एव आत्मा इति तस्यैतदेव निरुक्तं
 दृष्टम्'मित्याद्या । तथाच 'तन्गुहा तदेवानुमाविसा'दित्यादिना सगृहेव ब्रह्मणो
 जीवरूपेण प्रवेशावध्वजणात् 'अपमानमा ब्रह्मे'त्यादितादात्म्यभुतेष्व न ब्रह्मणो-
 ऽन्यो जीव इत्यवधार्यते । विरद्धधर्मसंसर्गाप्रतिभासरत्वाधिनिबन्धनो च

समापस्येति ॥ वेद इदानीं प्रकाशितो बभूव प्रथम इत्यन्वयः । इ
मीमिति जिज्ञासोरपस्थितिसमय उक्तः । अथेति जिज्ञासाप्रवृत्तिप्रयोजक

मुखाधनचतुष्टयसंपत्त्यानन्तर्मुच्यते । तथाच विवेकवैराग्यसमादिमाधनस
पक्षस्य सुगुह्यसंश्लेषमाधनप्रकाशितो साक्षात्प्रतिपादयितुं ज्ञानकाण्डात्मकं

वेदः प्रयत्नत इत्यर्थः । कुनोऽस्य साधनसंपत्तिरित्यपेक्षार्थं कर्मकाण्डोक्तक
मोनुष्ठानत्रयितुद्विमुदित इत्यभिप्रेत्याह—समापस्येत्यर्थेन । दाराइयाधा-

मपूर्विका इति विहितक्रियामाश्रोपलक्षणम् । नित्यनेमितिक्रमायधिसोपास-
मारूपाः सर्वोध्यमप्रयुक्ता विधिविहिताः सर्वाः क्रियाः समापस्य समाप्ति

मापस्य कर्मकाण्डात्मनानुष्ठेयकर्मणि प्रतिपाद्य मितो वेद इति संबन्धः ।
अथ भाव — वेदो हि स्वतः प्रमाणभूत सर्वोध्यप्रकाशको नित्यनिरतिपाय-

पुरुषार्थसंधेयमानस्य तदुपाय मृगयत सर्वोत्साह प्रयत्नमानस्यापि तमजम-
मानस्य तादृचपुरुषार्थसाधनं प्रत्यक्षादिभिरनवगम्यमानमुपदेष्टुं प्रवर्तते ।

नित्यनिरतिपायपुरुषार्थस्य मोक्ष एव नास्य इति मोक्षोपायप्रतिपादने वेदना-
त्पूर्वमवगत्यते । धुनिगृहीत्वा च भवतः—'सर्वे वेदा एतद्दमामन्ति'

'सर्वे वेदा यत्रैर्धीमवन्ति', 'त मानसीन ध्यामा जगतामिति', 'वेदैश्च
सर्वैरहमेव वेद्य' इति च । मोक्षसाधनं च साक्षात्प्रमाणज्ञानमेव । 'तमेव

विदिष्याःतिगृह्यतेति नास्य पन्था विद्यतेऽप्यभावे' तिधुनेत्यत्र नानुदागत-
करणस्योपदेष्टुं युक्तं तस्य तद्वहणसामर्थ्यभावात् । धुनिश्च भवति 'आविरतो

दुष्प्रतिपादात्कालो नासमाहितः । नासात्प्रमाणतो वापि प्रज्ञानेनैवमामुषा'-
रथसं विद्यन्ते, तानि च संपोसरूपचोद्भासमानायासायदितोकेन सर्वैरान्याम-

सर्वैरान्याम-
धुनेर्दुर्गतिप्रय एव धर्माः अनुष्ठानस्य परं प्रयोजनं, परम्परया परमपुरुषार्थो-

क्षादिरोपनुष्ठाना इत्यन्वात् । आनुषङ्गिक हि तत्कर्मफलं भवति ।
इति वेदं पितृमुदितिकण्ठकम् । तदुक्तं सुरेश्वराचार्यैः—'नित्येणु ध-

ध्यात्यामोऽप्यप्रतिपन्नम् । भोर्ध्वं अदृश्यात्पन्थे कुशितुदित्यु
व. द. १

वदृशामत्यर्थमविश्रमं यथा न्यायया निरुपग्रहोऽनादिकालमारभ्य प्रवर्तते
 अर्थे अन्वय इत्यर्थः । तस्माद्दिहिकार्यानां कर्मणामनित्यफलत्वस्य लोके दृष्ट-
 त्वाद्वागुक्तिरुपलक्षणार्थानामपि कर्मत्वादनित्यफलत्वानुमानात् 'तद्यथेह कर्म-
 चिन्तो लोकः क्षीयत एवमेवागुत्र दुर्ग्येक्षितो लोकः क्षीयत' इति चम्पु-
 लावलम्बिचमुनेन 'अक्षर्यं ह वै चानुभूयमानितः सुहृत्'मित्याद्यर्थवाद्दु-
 ल्यवलम्बनेन कर्मफलस्य नित्यत्वात् न कार्येति भावः ॥ ४ ॥

तन्वेद्यमपि न मोक्षार्थिनो ज्ञानेन प्रयोजनमस्ति, हृतकर्मिणी संसारनि-
 मिषानां फलभोगानन्तरं जाते तस्मिन् 'निमिषाभावाच्चैमित्तिकस्याप्यभावः'
 इति न्यायादवच्छेदस्यास्यमोक्षस्येत्याशाद्वाज्ञानमूलत्वात्कर्मणस्तद्विधायि-
 त्वनुपरमार्थमिति न्याह—

अज्ञानं तस्य मूलं स्यादिति तद्ज्ञानमिष्यते ।

अज्ञविद्यान आरब्धा ततो निःश्रेयसं भवेत् ॥ ५ ॥

अज्ञानमिति ॥ यद्वा अज्ञान्य कर्मप्रवृत्त्यविरमाणसंसारविरमः हृतकर्म-
 फलभोगानन्तरेऽपि कर्मप्रवृत्त्यवस्थाभावात्पुनर्भोगसंज्ञानाविरप्तेरश्रेयसं तर्हि
 कर्मनिवृत्त्या मोक्षमिदिरिति त्रिविधायामाह—अज्ञानमिति । अथमर्थः—
 'नीहारेण प्राहृता जलपा आऽभुवृष उच्यमानाश्चरन्ति', 'एकः वायुर्न द्विती-
 योऽस्ति वायुरज्ञानगुण्यः पुरणस्य राजन् । येनाविहः कुरुते कार्यते च योरा-
 णि कर्माणि सुदारणानी'त्यादिषु निष्कृतिगोऽज्ञान तस्य पूर्वोक्तस्य कर्मत-
 ल्पलक्षणस्य संसारस्य मूलं स्यादिति हेतोलस्याज्ञानस्य हावमात्मनिशेष-
 रस इत्यनेन वक्षेन तेषादनीयतयामिशेषने, मूलोन्मूलनमन्तरेण प्ररोहावि-
 ष्टेर्दादित्यर्थः । 'तरति लोकमात्मविन्', 'यद्वा कर्मवदाकाशं वेददित्यस्ति
 मानवाः । तदा देवमद्विजाय दुःखस्यान्तो भविष्यति', 'ज्ञानेन तु तदज्ञानं
 येषां आदिनमात्मनः । तेषामादित्यवच्छेदं प्रकाशयति तत्पर'मित्यादिषु-
 निष्कृतिगो यतोऽविद्येवाज्ञानहावदेतुरवगततो मङ्गविद्यारण्या, अतो मङ्ग-
 विद्या निःश्रेयसं वैश्वसं भवेत्तदुद्ये जातरीयकतयाज्ञानमिहृती वेदला-
 त्मन्वहपावसावकपो मोक्षो लब्ध इव भवेदित्यर्थः ॥ ५ ॥

तदु कर्मणं विविधसन्निधानं 'दित्यवदा अज्ञानं भवत्य' इत्यादिषुने-

ननु कर्म तथा नित्यं कर्तव्यं जीवने मति ।

विद्यायाः सहकारित्वं मोक्षं प्रति हि तद्भजेत् ॥ ८ ॥

ननु कर्मेति ॥ 'नहि ब्रह्मिष्ठममपि ज्ञानु निहत्यकर्महृत् । कायेने
ह्यपसः कर्म सर्वं प्रकृतिर्जगुणे' इति श्रुत्युक्त्यायेभावदीर्घानि जीवता
गुण्येण कर्म कर्तव्यमेव । 'विद्या यथा तथा नित्यं कर्मोपायं कर्मस्यै वाच-
जीव'मित्यादिभुतिविहित्वादिशब्धः । उपयोगाभावात्सुमुमुक्षुणा नित्यं कर्म
न कर्तव्यमित्यत्र भावः—विद्याया इति । विद्याया मोक्षं प्रति कारणभूतायाः
सहकारित्वमिति कर्तव्यभावम् । हि यस्मान्कर्मं सजे'माद्भुवाइतन्म'कार्यं सुमु-
क्षुलेत्यर्थः । 'विद्ययाभुतमभुत' इति श्रुतीयथा ज्ञानस्य मोक्षकरण'वाचगमा'क-
रणस्य चेतिकर्तव्यतायापेक्षावाइत्यस्य चेतिकर्तव्यस्याश्राभावात्कर्मैरेव स-
वाजादिभिर्दर्शादीष फलोपकारैर्ज्ञानं समुचीयत इति भावः ॥ ८ ॥

'कर्मोला सत्येने जन्तुविद्यया च विमुच्यते । तस्मात्कर्मं न कुर्वन्ति यतयः
पारदमितेन' इत्यादिश्रुतेर्मुमुक्षुभिः कर्मं न कर्तव्यमिति चेतसाह—

यथा विद्या तथा कर्म चोदितत्वाविशेषतः ।

प्रत्ययस्मृतंभैव कार्ये कर्म सुमुक्षुभिः ॥ ९ ॥

यथा विद्येति ॥ यथा विद्या सुमुक्षुभिः कार्यी तथा कर्मोपि कर्तव्यम् ।
वृत्तः । 'विद्यां चाविद्यां च ब्रह्मद्वैतेश्वरसदे' नि समुच्चयविधिता भविदो-
षेण चोदित्वादिशब्धः । किञ्च 'अदूर्बेभिरहितं कर्मं निमित्तं च समाचरत् ।
समंभंभेद्रिवाधेवु नरः यतमश्नयति ॥ इत्यनमुद्यमे प्रत्ययस्मृतंभैव कर्म
कार्यमित्यर्थः । तथाचोदाहृतभुतिश्रुतिविशेषे 'तस्मात्कर्मं न कुर्वन्ति यतयः'
इतीश्वरि इतिज्ञानकर्तव्यतायां वा भविष्यतीति भावः ॥ ९ ॥

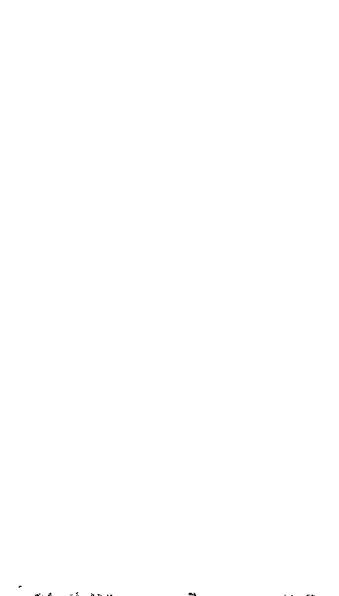
अत्र सिद्धान्ती विद्यायाः सहकार्येवेक्षित्वात्सुप्तसाक्षिपति—

ननु भुवफला विद्या नान्यदिकपिदपेक्षते ।

नादिष्टोमो एष्वान्यदुपकार्योऽप्यपेक्षते ॥ १० ॥

नन्वेति ॥ अत्रविद्या सहकार्येवेक्षा भुवफलाइतिज्ञानवदि-
त्यर्थः । पूर्ववादी अयिकारोम वरिइति—वेति । अत्रसंभविषयोऽप्यपि-

कर्मसंख्यासपूर्वकज्ञाननिष्ठेन भवितव्यमिति न्यायेनोपपाद्येदानीं परोपरहा-
स्तमन्वय दूषयति—

अग्निष्टोमवदित्युक्तं तत्रेदमभिधीयते ॥ २१ ॥

अग्निष्टोमवदिति ॥ भवेच्छोकेन ॥ २१ ॥

दूषणमुच्यते इति प्रतिज्ञाय शोकेन दूषणमाह—

नैककारकमाध्यत्वात्फलान्यत्वाच्च कर्मणः ।

विद्या तद्विपरीतातो दृष्टान्तो विषयो मयेत् ॥ २२ ॥

नैकेति ॥ कर्मणोऽग्निष्टोमादेरनेककारकमाभ्यासान् । निवृत्तद्वयमश्रवण-
प्रयोगसाभ्यावादिनिर्याचन् । तथा फलान्यत्वात्पञ्चभेदवाचान् 'अदेव विद्या
करोति अहमोपनिषदा तदेष वीषेवत्तरं भवती' निधुनेर्विद्याशारा वीषेवत्तर-
फलविशेषमेववाच युक्ता महकार्यपेक्षेत्यर्थे । नैव विद्याया इत्याह—विद्ये-
ति । तद्विपरीता कर्मस्वभावविपरीतस्वभावेति यावत् । यथा बन्धवर्धनप्र-
माणनिबन्धनाया निरतिशयमोक्षकफलाया विद्याया न महकार्यपेक्षा युक्त-
त्यर्थः । यत्पूर्वं स्वभावभेदः कर्मविद्येशोरतोऽग्निष्टोमदृष्टान्तो विषयो दाष्टो-
न्तिकाननुरूपो भवेदित्यर्थः ॥ २२ ॥

वैषम्यभेदोपपादयति—

कृप्यादिवन्मलार्थत्वादन्वयकर्मोपबृंहणम् ।

अग्निष्टोमस्त्रपेक्षेत विद्यान्यतिक्रमपेक्षते ॥ २३ ॥

कृप्यादिवदिति ॥ अग्निष्टोमः सातिशयः साध्यफलार्थत्वादन्यकर्मोप-
बृंहणमर्थे, कर्मभिः सहकारिमिर्विहितोऽपिवाद्यहसंभितोपामनादिरूपैरु-
चयमपेक्षेतेति योजना । अत्र दृष्टान्तः कृप्यादिवदिति । कृषिवाणिज्यादीं
कष्टोपश्रवार्थं साधनविशेषोपश्रवः प्रसिद्ध इत्यर्थः । विद्या तु निरतिशयक-
ल्पादन्यमहकारिभूतं किं नलक्षपेक्षते, न किमपीत्यर्थः ॥ २३ ॥

यदुक्तमनुर्बन्धितं कर्मेति प्रत्यवायस्युत्प्रेक्षति तत्राह—

प्रत्यवायस्तु तस्यैव यस्याहंकार इष्यते ।

अहंकारफलार्थित्वे विद्येते नात्मवेदिनः ॥ २४ ॥

प्रतिषेधप्रकरणम् २

तदेवं मुमुक्षोर्मोक्षसाधनमद्यामविद्याप्रतिपक्षं वेदान्ताग्रभ उपपद्यते इति स्थिते पुनरागत्ये । ननु विद्योपदेशाय वेदान्ताग्रभस्योपपद्यते यदि विद्योद्वय संभावेत न इहामिति समानितमाहवमव्यथादिविरोधाद्वाक्य-
 क्षतेनापि सोऽप्याद्विनु साक्यते, भवतामिति गोचितया प्रत्यक्षादेवत्वात्वात्तदु-
 पधीयितव्यागमस्य दूर्ध्वत्वात्कथंविदुष्यन्तानि विद्या यदि प्रमाणमिदं संतीर्तं
 वापेत तर्हि प्रत्यक्षागमनोऽपि प्रत्यक्षत्वं कथं प्रत्यक्षानुभवो न साधयेति,
 अत उत्तरं वदति—

प्रतिषेद्धुमश्रवयत्याग्नेनिनेतीति शेषिनम् ।

इदं नाहमिदं नाहमित्यद्वा प्रतिपद्यते ॥ १ ॥

प्रतिषेद्धमित्यादि ॥ नेतिनेतीति धीमया तद्वत्त्वरूपप्रतिषेधे ऐरित-
 मुर्धेरितं पद्यात्मताय तद्वतिषेधावधिष्वन प्रतिषेद्धु स्वस्वत्वेन प्रतिषेधमा-
 क्षितयाऽवस्थित समोऽत प्रतिषेद्धुमसाक्यवाद्वा भाष्यात्प्रतिपद्यते नि से-
 दिधमुपलभ्यत इति धोत्रना । उपलभ्यप्रकारमभिव्यक्ति— इतिमिति । इदं
 देहकृत्वा नाहमात्मता, इदमित्तिद्रव्यत्वात् समो बुद्धिमानतदुवादात्तत्वेतत्पर्येण नाहं
 इतिषेवा प्रकाशकमव्यभिचारि स्वयमवकाश इत्यमममममं समानितं जगदा-
 थयेऽप्याहृताकाश भोतम प्रोतम तदेवाह परममममिति प्रतिपद्यत इत्यर्थः ।
 अनेन विद्या मोदतोऽपेया साक्षा निराहृता । प्रतिषेद्धुमसाक्यवादित्यनेन तु
 यथाव्याख्यातेन वाचाधोपपत्वं इतिममिति विवेकस्यम् ॥ १ ॥

ममममं ममेति ज्ञानमुक्तविधयोत्पन्नमपि न प्रतिष्ठा कथते देहेदिद्याप-
 भिमानस्याप्यवततमुमुक्षेरित्याद्याहृता, तस्य प्रमाणमूलाभावादादिशतानु-
 क्षितिसाक्यत्वाभावात्तच्च विद्यामतिपक्षमव्यभिचारिष्येत्वा वाचाधोपपत्तत्वात् प्रत्य-
 क्षमुपपदावति—

अहंशीरिदमात्मोत्था वाचारम्भणमोपरा ।

निषिद्धात्सोद्भवत्यात्मा न पुनर्मानता धमेत् ॥

अहंशीरिति ॥ देहाद्यवनामव्यात्मवृत्तिरहंशीरिति

संज्ञापूर्वद्वयोद्धारवात्तनावाशितान्तरात्परवत्वात् ।

दासाश्वरोऽहमस्मीति मुमुक्षुर्न धारयेदात्मानं तत्त्वतो न प्रतिपद्येत् ।
 ततस्तत्त्वमस्यादिवचनविरोधः स्यात् । 'आत्मेति रूपं गच्छन्ति प्राहयन्ति
 चे'ति न्यायविरोधश्च स्यादित्यर्थः । ईश्वर एवात्माहमस्मि नान्य इति चेद्वा-
 रयेद्विजानीयात्तदा न श्रुतिन्यायविरोध इति योज्यम् । सा विद्या तिरोहि-
 तभेदाकारप्रत्यगमूर्च्छक्यावलम्बिनी अन्यस्या अविद्याया निवर्तिका समूलसं-
 मारनिवर्तिकेत्यर्थः । 'ब्रह्म वेदं ब्रह्मैव भवति' 'ब्रह्मैव सन्नब्रह्माप्येती'त्यादि-
 श्रुतौ ब्रह्मज्ञानस्य ब्रह्मभावफलश्रवणादन्यत्वपक्षे स्थितस्य नष्टस्य वान्यस्या-
 न्यभावानुपपत्तैरेक्यज्ञानमेव फलवदिति तत्रैव शास्त्रतात्पर्यं न भेदे । तज्ज्ञा-
 नस्याफलत्वात् 'अन्योऽसावन्योऽहमस्मीति न स वेदेति भेददर्शनस्य
 निन्दितत्वाच्च भेदश्रुतेस्त्वभावविद्याकल्पितभेदानुवादपरत्वाच्च स्वार्थं तात्प-
 र्यमिति भावः ॥ १ ॥

इतश्चाभेदे वेदतात्पर्यमाह—

आत्मनोऽन्यस्य चेद्धर्मा अस्थूलत्वादयो मताः ।

अज्ञेयत्वेऽस्य किं तैः सादात्मत्वे धन्यधीहुतिः ॥ २ ॥

आत्मन इति ॥ अस्थूलत्वादयो धर्माः प्रत्यगात्मनोऽन्यस्य भिन्नस्ये-
 श्वरस्य चेन्मता इष्टाः स्युस्तदास्येश्वरस्यानात्मभूतत्वादर्शयत्वेऽसति मुमुक्षोर-
 स्थूलत्वादिभिः धर्मैर्धर्मैः किं स्याच्च किमपि । स्थूलोऽहं कृशोऽहमित्यादि-
 स्वगतध्यानस्यनिवृत्तेरित्यर्थः । यदा त्वस्थूलत्वादिधर्मक ईश्वरोऽहमस्मीति
 ज्ञायते तदा तस्याप्यात्मत्वेऽसति प्रतीचोऽन्यधीहुतिः स्वात्मन्येव गृहीतायाः
 कृशस्थूलत्वादिधिपो मोहमूलाया बाधसिद्धिः फलं स्यादित्यर्थः ॥ २ ॥

'कस्मिन्नाकाश भोतश्च भोतश्चे'ति कार्यकारणभेदजगदाधयप्रभोत्तरत्वे-
 ताक्षरस्योपक्रमात् 'एतस्य वा अक्षरस्य प्रज्ञासने गार्गी' इति जगदीश्वरतया
 स्ये परामर्शात् 'अहं ब्रह्मि'त्यादिना तत्त्वभावकथनपूर्वकमन्ते च 'एत-
 न्महं स्वयंक्षरे गार्ग्याकाश भोतश्च भोतश्चे'त्युपसंहारादीश्वरपरता प्राज्ञण-
 तस्यस्वादीपस्यावधारिता, तत्र 'नान्यदतोऽस्ति ब्रह्मधोतृमन्त्रविज्ञात्रि'ति
 एस्यानुपलक्षितस्य प्रत्यगात्मनोऽक्षरब्रह्माभेदभावधारित इतीश्वरात्मनोर-
 द एव शास्त्रार्थं यतस्तस्मात्प्रत्यगात्मन्यप्यस्तस्थूलत्वादिमतिषेधपरमिर्द-
 र्शयमास्थेयमित्यभिप्रेत्याह—

मिथ्याध्यामनिषेधार्थं ततोऽस्थूलादि गृह्यताम् ।
परत्र चेन्निषेधार्थं शून्यतावर्णनं हि तत् ॥ ३ ॥

मिथ्येति ॥ तत्तन्मत्तान्मिथ्याध्यामस्याज्ञानमूलस्य निषेधार्थं निवृत्त्यर्थं
अस्थूलादिप्रत्यगात्मविशेषणत्वेन गृह्यताम् । त्रिपक्षे दोषमाह—

परत्रेति ॥ अस्थूलादिवाक्य परत्र प्रत्यगात्मनोऽन्यत्र स्थूलादिनिषेधार्थं
योग्यात्तदा हि मिथिन शून्यतावर्णनमेव तस्याज्ञानोऽन्यस्य जडत्वात्तस्य च
भ्यान्त्यादिधर्मयोगात्निषेधान्न पानिष्वे सर्वाधरस्यधरावायोगात्निषेधमात्रपर-
मेय वाक्य स्यादित्यर्थ । तन्मादरस्थूलादिधर्मकस्यानात्मवायोगादीधरमभ्यु-
पगच्छतामेष मोऽभ्युपगमन्तस्य इति भावः ॥ ३ ॥

इति प्रत्यगात्मनोऽन्यत्र स्थूलादिप्रतिषेधे चाप्राप्तप्रतिषेधो निवृत्त-
त्वापद्येनेति दोषान्तरमाह—

बुभुक्षोर्यदि चान्यत्र प्रत्यगात्मन इष्यते ।
अप्राणो ह्यमनाः शुभ्र इति चानर्थकं वचः ॥ ४ ॥

बुभुक्षोरिति ॥ यदि प्रत्यगात्मनो बुभुक्षोरामतरश्च बोद्धुमिच्छोः
ममागिषेनाभिमताज्ञानमन इत्यावावत् । तदन्यत्र देहेन्द्रियप्राणमनस्यधर्मनि-
षेध इत्यनेन तदाऽप्राण इत्यादिवचनमनर्थकं निर्विषय स्यादन्यत्र प्राणादिप्रस-
क्त्यभावात्प्रतिषेधस्य च रक्षार्थेवादित्यर्थ ॥ ४ ॥

इति तृतीये धरामप्रकरणम् ॥ ३ ॥

तत्र्यज्ञानस्वभावप्रकरणम् ४

ननु यदिदमीधराभेदेनात्मनो ज्ञान मोक्षसाधनमुक्तं तच्चोपपद्यते संवि-
तानेककर्मसद्भावात्कर्मणां च फलावश्यभावनियमात्तैः प्रतिषेधसंभवादिति
नत्राह—

अहंप्रत्ययवर्जीजं यदहंप्रत्ययवत्स्थितम् ।
नाहंप्रत्ययवद्गुणं कथं कर्म प्ररोहति ॥ १ ॥

प्रति समर्थत्वाद्ग्ले प्रारब्धकर्मफलभोगावसाने सति ज्ञान प्रतिबन्धरहित
समुद्रवेदुदत मवति । वर्तमानकार्यसंपादकाविद्यातेषामप्यपचाप्य विद्वान्म
स्वाराग्ये ग्यापयेदित्यर्थे ॥ ३ ॥

ननु प्रारब्धकर्मवशाज्जानिनोऽपि भोग त्याज्यवनारब्धकर्मफलयोग-
क्षिप्तवर्गिनिरिति कथमुपपद्येत, अज्ञानकार्यकारिणोपात्मसंस्थाज्ञाननिवृत्ता
च पुनराधदाभावेनावस्थानाभावस्य समाधात्प्रत्यागच्छा विदोषमाह—

आरब्धस्य फले द्येते भोगो ध्यानं च कर्मणः ।

अविरोधस्तयोर्गुणो वैधर्म्यं चेतुरस्य तु ॥ ४ ॥

आरब्धस्येति ॥ भोगो ज्ञान चायेते द्वि यस्यादारब्धस्य कर्मण फलेऽ-
त्मस्योर्विरोधो पुन इतरस्य स्वनारब्धफलस्य संक्षिप्तस्य विद्यमानस्य वा
कर्मणो वैधर्म्यं वैपरीत्य विरोध एवेत्युच्यते । अथ भाव — ज्ञान द्वि स्व-

कारणाज्ञायमान शरीरादिमापेक्षमेव जायते, अशरीरत्यागस्तु कर्तव्यमात्र-
वात् । शरीरादिव तु न ज्ञानकारणादुत्पद्यते, अस्य कारणस्यास्य हेतुत्वाद्यो-
गात् । अत वैधर्म्यविदोषे शरीरविदोषे ज्ञानोत्पत्तिव्योये स्वफलदाता-

पारस्ये सति तमाश्रित्य ज्ञानहेतुकर्मोक्ति ज्ञानमारभन्त इत्यनुपगमनस्यम् ।
तथाचारस्य हेतु तद्वोगत्यावहवभाविवाद्दोगप्रत्यक्षकारिणमाश्रित्य स्व-

स्वहेतुगमगादिन ज्ञानं स्वफलमज्ञाननिवृत्तिं कुर्वदपि न सद्यो भोगोक्त्याव-
देहारभक्तकर्मोक्षिताविद्यादिना निवर्तयत्युपमीष्यादिसाध्याभावादिनि तार-

रब्धकर्मज्ञानधोर्विरोध । अनारब्धफलानां तु कर्मणामकर्मोत्पत्तवशातो-
द्यविरोधादव कर्तुंस्वभावादिनासाध्याभावाभावाद्योपपत्तेर्ज्ञानसहाव-

स्यामगुपपद्यत इत्यसि विदोष इति ॥ ४ ॥
ननु जानिनोऽपि चेत्योगो देहारभक्तकर्मनिवृत्तयोऽसि तदि तस्य
कराचिदेहात्माभिमानसंधवात्तनुदतगुरितमतिबन्धवशात्प्रोक्षानुपपत्तिरिति
चेत्येत्याह—

देहात्मज्ञानवग्ज्ञानं देहात्मज्ञानबाधकम् ।
आत्मन्येव मबंधस्य स नेकाऽपि मुप्यते ।
ततः सर्वमिदं सिद्धं प्रयोगोऽस्तामिरीरितः ॥ ५ ॥

छित्त्वा त्यक्तेन हस्तेन मयं नान्मा विशिष्यते ।
तथा शिष्टेन सर्वेण येन येन विशेष्यते ॥ १ ॥

छित्त्वा त्यक्तेनेति ॥ यथाय इष्टान्मन्मया येन येन मनुष्यरवादिनां
विशेष्यते तेन सर्वेण शिष्टेन त्यक्तहस्तानिर्गन्धेन पाशादिना वा मयमात्मा न
विशिष्यते यथा हस्तच्छेदानन्तरं हस्तवानहमिति न विशिष्टप्रत्ययः कियते
एवमेव पादादिमात्मनुष्योऽहमित्यादिविशिष्टप्रत्ययो न कार्यं इत्यर्थः ॥ १ ॥

देहद्वयसमवायिधर्माणामात्मनि व्यभिचारात्तरात्मा विशिष्य न प्रत्येतन्न
इत्युक्तमनूय कलितमाह—

तस्मात्त्यक्तेन हस्तेन तुल्यं सर्वं विशेषणम् ।
अनात्मत्वेन तस्माज्ज्ञो मुक्तः सर्वविशेषणः ॥ २ ॥

तस्मादिति ॥ अनात्मत्वेन त्यक्तेन हस्तेनेति सर्वन्ध । विमतानि वि-
शेषणानि नात्मस्वभावभूतानि विशेषणत्वात् छित्त्वा त्यक्तहस्तवदित्यर्थः ।
यस्मादेवं तस्मात् ज्ञो ज्ञानवाचिवेकज्ञानवात्मवर्षविशेषणमुक्तश्चिन्मदानन्द-
माश्रात्मक एवावशिष्यत इत्यर्थः ॥ २ ॥

उक्तन्यायेन विशेषणानामनात्मत्वेऽपि नात्मनन्वद्वियोगोऽस्ति आगमा-
पायाभ्यां सचन्धनैरन्तर्यादित्वाशङ्क्याह—

विशेषणमिदं सर्वं साध्वलंकरणं यथा ।
अविद्याध्यासतः सर्वं ज्ञात आत्मन्यसद्भवेत् ॥ ३ ॥

विशेषणमिदं सर्वमिति ॥ इदं सर्वं विशेषणं यथालकरणमलं कार्य-
संबन्धेऽपि न तत्तादात्म्यतद्दर्मेत्वबुद्धिविषयस्तथा साधु शोभनं युक्तमिति
यावत् । इतरथा आगमापायानुपपत्तेरित्यर्थः । तर्हि कुतो मनुष्योऽहमित्या-
दी तादात्म्यावभासस्तथाह—अविद्याध्यासत इति । मोहादेव तथावभास
इत्यर्थः । यस्मादविद्याध्यासमेवात्मनीदं सर्वं विशेषणमतो ज्ञाते आत्म-
न्यविद्यानिवृत्तावसत् बाधितं कालप्रयेऽप्यविद्यमानं भवेत्तथा निश्चितं भवे-
दिति योजना ॥ ३ ॥

जात आत्मनीत्युक्तं जेवावमात्मन उन्नमिति वाहा स्वान् जेवाये च
विशेषणादिवदनामप्यत्रमह इत्याशाद्वाह—

हार्तवान्मा मदा श्राघो ज्ञेयमुन्मृज्य केवलः ।
अहमित्यपि यद्वाह्यं व्यपेताङ्गममं हि तत् ॥ ४ ॥

ज्ञानेति ॥ जेवमुन्मृज्य एवमासावोह इत्या वो जाता मदा सर्वस्य
स एवात्मा न प्राधान्ये इति प्राधान्येऽप्यत्रमेव । शिक्षण । केवलो ज्ञानुव-
विशेषणेनापि इति इत्यर्थे । ज्ञानुवाधुपलक्षित विद्याप्रमत्तुतापवासाव-
सावतया सर्वानुपयुत वस्तुवापेति विवेकबलौ निश्चितप्रत्ययो भवेदिति
भाव । अहमित्यनुभूयमानत्वावयव ज्ञानेवाप्येवमुपयुत इत्यत्रभाव—अहमि-
त्यपीति । यदपि इदमहमिति प्राधान्यमप्यत्र मन्वन्ते तदापेताङ्गममं द्विज-
ज्ञानुवय हि एव तन्मुमुक्षुयादावात्मस्यैवभागमानेऽप्यहमित्यत्रभागनाह-
इमो अहमित्यारिभे सत्यात्मरूपतयाऽसावाधोगादित्यर्थे ॥ ४ ॥
आत्मनोऽहमित्यप्यप्राधान्याभावे चतुरादेरप्यविवक्ष्य बुत निश्चितिति
मुग्धराहा इत्याभेनापावुर्ब्रह्मात्मनोऽप्यतिरिक्तेषां स्वत निश्चि साधयति—

यावान्मरादिदमंशो यः न मृतोऽन्यो विशेषणम् ।
विशेषप्रक्षयो यत्र मिदो तदधियगुर्यथा ॥ ५ ॥

यावानिति ॥ अहमित्यत्र यावांश्चिद्व्यवस्थाव्यवस्यनेनेदमंशो योऽहका-
रादियत्र विशेषण स्वासाधिव्यवस्थानुगतप्रतिभासे प्रत्यगात्मनि विशेषव्यवहार-
हेतुः स्वात्म प्रत्यगात्माऽन्यो विशेषणव्यवस्थामिमतात्तदकारादेः परो विशेष-
प्रक्षयश्च सर्वेषां विशेषाणां प्रक्षयो व्याकृतिर्ध्वजिदिति वस्तुत्वेतिविशेषण
एवरूप स्वत मिदोऽन्वयिरपेक्ष एव मिदं वस्तुत्वस्यैव इति यद्वचोऽत्रा ।
यथा देवदत्तो विशेषणभूतावाञ्चिपगोरव्यवस्थानां बन्धाप्रयोगेव मिदो न वि-
भक्तोः प्रेक्ष्ये स्वनिदिं प्रत्यपेक्षने तथाऽसाव्यवहारादिसंबन्धाप्रयोगेव
स्वमदिता मिदो भाववारादिव स्वमिद्व्यवस्थेभत इति इत्यास्तदाहः। तिकर्त-
गतोऽर्थः ॥ ५ ॥

अहमित्येवमात्माने यदमहं अहमेति तादात्म्यधुनिरप्यदेनेत्याहृताऽन्व-
साहंकारत्वं मूलनिवृत्तयो धुनिराहंकारत्वात्साव्यवस्थान्तरवर्त्तेति वरीहरति—

इदमंशोऽहमित्यत्र त्याज्यो नात्मेति पण्डितैः ।

अहं ब्रह्मेति शिष्टांशो भूतपूर्वगतो भवेत् ॥ ६ ॥

इदमंशोऽहमिति ॥ अहमित्यथाहकारावभासे य इदमंशः स नामा
दृश्यावादिनि निश्चित्य पण्डितैस्त्याज्य । तस्मिन्नात्माभिमानो न कार्यं
इत्यर्थः । तर्हि कथं धुनिनिर्देशस्तथाह—अहमिति । अहं ब्रह्मेति वाक्यार्थ-
निष्ठार्था योऽहंकारात् उल्लिख्यते स भूतपूर्वगतो भवेत् । भूता सजाता
पूर्वं गतिः प्राप्तिस्तस्या इति विग्रहः । अहंकारलक्ष्य वस्तु तस्मात्क्षिरूपमहमिति
श्रुत्योल्लिख्यत इत्यर्थः ॥ ६ ॥

इति षष्ठ विधेयोपोद्गमकरणम् ॥ ६ ॥

बुद्ध्यारूढप्रकरणम् ७

पूर्व कृतान्वयव्यतिरेकस्य परिशोधितपदार्थतावस्य वाक्यादेव वाक्यार्थ-
ज्ञानमुपपद्यत इत्युपपत्त्या निर्धारितमर्थं स्वानुभवावष्टम्भेन स्पष्टीकर्तुं प्रकर-
णान्तरमारभते—

बुद्ध्यारूढं सदा सर्वं दृश्यते यत्र तत्र वा ।

मया तस्मात्परं ब्रह्म सर्वज्ञश्चासि सर्वगः ॥ १ ॥

बुद्ध्यारूढमित्यादिना ॥ यस्मान्मया सर्वमभ्यात्ममधिभूतमधिर्देवनि-
त्यादिलक्षणं यत्र तत्र वा जाम्बवत्प्रयोरिहलोकपरलोकयोर्वा स्थितं प्रत्यक्षा-
दितः शास्त्रतो वा यदुपलभ्यमस्ति तत्सर्वं बुद्ध्यारूढं बुद्धिवृत्तिक्रोडीकृतं
सदा दृश्यते प्रकाश्यते तस्मादाहं सर्वदृश्यविलक्षणत्वात्परं प्रपन्नातीतं मह्य-
मस्मि । सर्वज्ञः सर्वार्थप्रकाशकः सर्वगोऽपरिच्छिन्नश्चास्मीत्यर्थः ॥ १ ॥

ननु कथमेतावता सर्वज्ञत्वं पुरुषान्तरबुद्ध्यारूढेऽर्थं पुरुषान्तरस्वानुभव-
स्मरणयोरसंभवादेकस्वात्मनः सर्वार्थप्रकाशकत्वासिद्धेरित्यत आह—

यथात्मबुद्धिचाराणां साक्षी तद्वत्परेष्वपि ।

नैवापोढुं न वा दातुं शक्यस्तस्मात्परो ह्यहम् ॥ २ ॥

यथात्मेति ॥ आत्मनि सर्वव्यवहारप्रवर्तकतया आत्मसंबन्धिनी बुद्धि-

सामबुद्धिस्तथाकारः प्रचारो येषु ते आत्मबुद्धिचारा अप्यात्माधिदेवत्वं लभ्य-
 श्मदेहात्मकारणेषां माधी स्फोरकोऽह यथा तदुत्तया वरेषु परधीषु बुद्धिचारे-
 ष्वप्यहं साधी । साक्षिभेदे प्रमाणाभावात् 'मयदेव सकलं ज्ञानं मयि सर्वं प्रति-
 श्ठितम् । मयि सर्वं लयं यानि तद्गुणादुत्तमस्यह' मित्यातिशुनेमैत्येवैकमिच्छिदे-
 करसे आत्मनि सर्वप्रमानुत्तमबुद्धितत्प्रचारगोचरस्य प्रपञ्चस्य कल्पितत्वावगमात्
 युक्तं मम सर्वज्ञत्वादीत्यर्थं । यस्मादेवमहं सर्वमाक्षिप्तेन सर्वाविद्यान्येन
 च सर्वज्ञः सर्वगतश्च तस्मादपोद्गमयमस्य द्रष्टा न भवत्यत्र स ज्ञानीति वा
 निराकर्तुं नैव शक्यः केनचित् । नचैवादानुं ज्ञानेन कियथा वा प्रकाशयि-
 तुमुत्पादयितुमात्रहं वा शक्यं । हि यस्माद्दह प्राणप्राह्णादिप्रपञ्चविश्लेषण-
 मस्मात्परं परमात्मैवेत्युपसंहारः ॥ २ ॥

ननु बुद्ध्यारूढं योग्यं प्रकाश्यते क्षेत्रज्ञेन तदा दर्शनक्रियायां कर्तृत्वादि-
 कारित्वादिदोषमात्रेणानात्मत्वप्रसङ्ग इति शङ्को निरन्वयि—

विकारित्तमशुद्धत्वं भौतिकत्वं न चान्मनः ।

अशेषबुद्धिसाक्षिताद्बुद्धिश्चाल्पवेदना ॥ ३ ॥

विकारित्यमिति ॥ आत्मनो न विकारित्वं बुद्धिबलसाक्षयत्वाभावा-
 त्सर्वविकारसाक्षित्वाच्च । ततएव नात्मनोऽशुद्धत्वं क्रियागुणबोधिगत्वमिति ।
 सकलगुणविषयानुमाक्षित्वाच्च । नापि भौतिकत्वमात्मनो रूपादिहीन-
 त्वात् । किंच नात्मनो बुद्धिबलवेदना । यथा बुद्धेर्बुद्धितत्त्वंसर्गादिविषया
 वेदनामिति निश्चयमात्मनोऽशेषबुद्धिसाक्षित्वात् । सर्वबुद्धिस्वरूपत्वविकारादिसा-
 क्षित्वादित्यर्थः ॥ ३ ॥

परि निर्विकार एवात्रा कथं तर्हि न सर्वार्थप्रकाशक इत्युच्यते इत्या-
 वाह्यं लोकप्रतिदृष्ट्याग्नेन निर्विकारस्यैव प्रकाशकत्वमुपपादयति—

मर्णां प्रकाश्यते यद्द्रष्टाकारतातपे ।

मयि संदृश्यते सर्वमातपेनेव तन्मया ॥ ४ ॥

मर्णापिति ॥ मर्णां स्वटिकारिरूपेण अवावुमुमादिरुपा रूपाकारता
 भातपे मृषालोके तापेव प्रकाश्यते दृष्टने चद्रुत्तया मयि क्षेत्रज्ञे आदित्य-
 स्थानीये विद्यमान एव स्वटिकारिस्थानीयायां बुद्धौ अवावुमुमादित्यता-

इदमंगोऽहमित्यत्र नाङ्गो नाः ।

अहंममेति त्रिष्टांगो भूतपूर्वगतः ।

इदमंगोऽहमिति ॥ अहमित्यत्राहकारः ।
इत्यत्राहिति त्रिष्टांगः त्रिष्टांगोऽहमित्यत्रः ।
इत्यर्थः । नाहं इव भुविभिरंगानाह— अहं
मिहापी वोऽहकारात् इतिस्वगतस्य भूतपूर्वगतः
पूर्वं गतिं चाभिगच्छति इति विग्रहः । अहंकार-
भुवोऽतिस्वगत इत्यर्थः ॥ १ ॥

इति तत्र त्रिष्टांगोऽहमित्यत्र

युद्धारूढप्रकरणम्

पूर्वं कृतान्वयवर्णनैरेकस्य परिभाषितगतपत्त-
नानुसरणस्य इत्युत्तरस्य निर्धारितमर्थं स्वानुभव-
णाभ्यन्तरेण—

युद्धारूढं मदा सर्वं दृश्यते यत्र तत्र वा

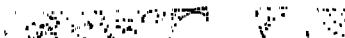
मया तस्मात्परं ब्रह्म सर्वज्ञधाम्नि सर्वगतः

युद्धारूढमित्यादिना ॥ यस्मान्मया सर्वमभ्या-
स्यद्विधुर्गं यत्र तत्र वा ज्ञानान्वयवर्णनैरेकपरलो-
हितः शास्त्रतो वा यदुपलभ्यमस्ति तत्सर्वं युद्धारूढ-
सदा दृश्यते प्रकाश्यते तस्माद्दहं सर्वदृश्यविलक्षणत्वात् ।
स्मि । सर्वज्ञः सर्वार्थप्रकाशकः सर्वगोऽपरिच्छिन्नधाम्नि-
ननु कथमेतावता सर्वज्ञत्वं पुरुषान्तरयुद्धारूढेऽप्यं-
स्तरणयोरसंभवादेकस्यात्मनः सर्वार्थप्रकाशकत्वासिद्धेरित-

यथात्मबुद्धिचाराणां साक्षी तद्वत्परेष्वपि ।

नैवापोडुं न वा दातुं शक्यस्तस्मात्परो ब्रह्म

यथात्ममिति ॥ आत्मनि सर्वव्यवहारप्रवर्तकतया आत्मस-

काममनोऽनुदिगन्धोऽपीति भाव ॥ १ ॥

इति सामं बुद्ध्यात्प्रकरणम् ॥ १ ॥

मनिवित्थापनप्रकरणम् ८

मनु विद्याविद्ययोर्वेदि बुद्धिगतस्य तर्हि सांख्यमिद्वान्तममद्वये हि बुद्धि
रेव पुनरुत्थापयवगांयं भोगार्थं च ज्ञानाज्ञानरूपतामाश्रयीति वदन्तीत्याश
ङ्गात्प्रवृत्तत्वं स्यात्प्रवृत्तानुसंधेन साधितमेव प्रकृतज्ञानमात्मनः संवा
दात्मत्वं प्रकृतज्ञानस्येति इत्यपत्ति—

चित्तिम्यरूपं स्यत एव मे मने रगादियोगस्तव
मोहकारितः । अतो न किञ्चिन्नव चेदितेन मे
फलं भवेत्सर्वविशेषहानतः ॥ १ ॥

चित्तिम्यरूप इति ॥ रगादियोगो रगादिनिबन्धनो भोगत्वादिर्ष-
वस्य मोहोऽविशेषः । कश्चित्साह—अतो नेति ॥ १ ॥
यस्यात्सर्वविशेषराहित्यात्तव चेदितेन मे प्रमानाधेयानि शक्य किमपि
फलं नास्ति तस्मात्तद्योपशम एव पुन इत्याह—

विमुच्य मायामयकार्यतामिह प्रशान्तिमायास-
मदीहितात्मदा । अहं परं ब्रह्म मदा विमुक्तवत्तथा-
जमेकं द्वयवर्जितं यतः ॥ २ ॥

विमुच्येति ॥ मायामयकार्यतां मिथ्याचेदित विमुच्येत्सदीहिताभिरर्ष-
वप्रयासात्प्रशान्तिं प्रशामिह मयि प्रत्यगात्मन्यासादि प्राप्नुहि । अत्र माया-
मयचेदित्वात्सदीहितताम्यामविद्यानिबन्धनावस्य सूचितत्वात्प्राप्त्यमानताद्वा
निरवकाशीकृता चेदितव्या । मनु किमिति प्रकृतज्ञानमिति मतस्यो ह्य उच्यते
सत्यज्ञानादिलक्षणे महत्त्वात्प्रैव कस्मान्नोप्यन इत्याशाङ्गाह—तदा अहं परं ब्र-
ह्मेति । यत सदीवाह ब्रह्मैव तयासति सदा विमुक्तवन्मुक्त इत्यास्ति मनु मे
सुखिर्बन्धाभावादिति योत्रना । अत्रत्यविशेषणं प्रमादितमसाविहारयति-

भावात्समाधोपमित सर्वगतित्यादिविशेषण परं प्रकृतवाचीति शोभ्यम् ।
 उपपादिने प्रकृतमेवमेव कथितमाह—नत इति ॥ ३ ॥
 मध्यभूतस्य तत्र मदीर्घितं । पलाभावेऽपि कथंविन्मद्येष्टया त्वार्थंविधि-
 कल्पयामि गुणभूतस्य प्रधानभूतस्य वा कस्याचिदर्थस्य क्वचिदुपयोगो भवि-
 त्परीत्याशाङ्ग शोऽपि मयि दु मपाद् इत्याह -

अहं ममको न तदन्यदिष्यते तथा न कस्याप्य-
 हमस्यसंगतः । अमङ्गरूपोऽहमतो न मे त्वया
 कृतेन कार्यं नव चाद्वयन्वतः ॥ ४ ॥

अहमिति ॥ एव एवाह विन्मद्येष्टस्य मम परमायंतं । सजानीयविजा-
 तीयस्वगतभेदे मानाभावात्ततो न मम गुणभूत किञ्चिन्मत्तोऽन्यदिष्यते
 श्यायते । तथा कस्यापि प्रधानभूतस्याह गुणभूतो नास्ति । कुतः । अतःकृतः
 अनिष्पादितानिजादत्वात् । अनाथेपानिजादत्वात् । यतोऽहममङ्गरूपोऽहो
 न मे त्वया कृतेन किमपि प्रयोजनमस्ति । किञ्च त्वमेव नास्ति कुतश्चवेदितं
 तत्फल वेत्याशायेताह—तत्रचेति । मन्मरूपज्ञानकल्पितायाम्नाधिष्ठानभू-
 तमात्मरूपव्यतिरेकाभावाद्भेदे चोपकारोपकारकत्वात्प्रभवात्क विकल्पनया
 प्रशान्तैव भवेत्यर्थं ॥ ५ ॥

इदानीं कृतार्थस्याकार्यस्य स्वानुभवमिदार्थाविव्कारकप्रकरणनिर्माणप्र-
 कृतौ निमित्तं तु विज्ञानदर्शनसमाप्तकरणीव न न्वात्मादीत्यभिप्रेत्याह—

फले च हेतो च जनो विपक्तवानिति प्रचिन्त्याह-
 मतो विमोक्षणं । जनस्य संवादमिमं प्रहृतवान्स्व-
 रूपतन्वार्थवियोधकारणम् ॥ ५ ॥

फले चेति ॥ अथ जनो हेतुपष्टात्मके समारे विशेषेणासक्तवानिति
 चिन्त्य विमृश्य तादृजनस्य लोकस्यातः समासाद्विमोक्षणे मोक्षार्थमहमि-
 मध्यामसवादरूपं मन्मं प्रयुक्तवान्प्रणीतवानस्ति । विमनेन सवादप-
 नेन जनस्य भवेदिति तदर्थं त विज्ञितेति—स्वरूपेति स्वस्यात्मनो
 य नित्यर्थतत्त्वस्वभावस्य तावार्थो प्रकृतवम् । तस्य विरपटवोधकारणमि-
 ॥ ५ ॥

यत एवविधोऽयं संवादस्तस्मात्प्राप्यमाधनत्रिपर्यावृतं लक्षणारसंमारांमु-
मुक्षुभिरयमनुचिन्तनीय इत्यभिप्रेत्याह—

संवादमेतं यदि चिन्तयन्नरो विमुच्यते ज्ञानमहा-
भयागमात् । विमुक्तकामश्च तथा जनः मदा
चरत्यशोकः सम आन्मवित्मुखी ॥ ६ ॥

संवादमेतमिति ॥ अज्ञानकृतान्महाभयागमात् । संमारादित्यर्थः । यद्वा
महाभयस्यागमो यस्मात्तन्महाभयागममज्ञानं तस्मादिति विग्रहः । भयदे-
त्वज्ञानाद्विमुच्यत इत्यर्थः । कारणनिवृत्त्या कार्यनिवृत्तिमाह—विमुक्तकाम-
श्चेत्यादि । चरति जीवन्नेव बन्धप्रतिभामरहितः मन्त्रहृद्येव विचरति ।
कृतकृत्यो भवनीत्यर्थः । सुगममन्यत ॥ ६ ॥

इति अष्टमं मेतिविलापनप्रकरणम् ॥ ८ ॥

सूक्ष्मताव्यापिताप्रकरणम् ९.

यस्य प्रत्यग्रहणो वाक्योत्थज्ञानेनाज्ञाननिवृत्त्या मुक्तिरुक्ता तस्य सर्वान्त-
रत्वेन निरतिशयसूक्ष्मत्वं व्यापित्व च यथा च स्वमित्यत्र सूचितमुपपादयितुं
प्रकरणान्तरमारभते—

सूक्ष्मताव्यापिते ज्ञेये गन्धादेरुत्तरोत्तरम् ।
प्रत्यगात्मावसानेषु पूर्वपूर्वप्रहाणतः ॥ १ ॥

सूक्ष्मतेत्यादिना ॥ गन्धशब्दः पृथिवीशब्दार्थः । पृथिव्यम्बादिलक्ष-
णारकार्यात्पूर्वस्मात्पूर्वस्मादुत्तरोत्तरं कारणतया स्थितेषु प्रत्यगात्मावसानेषु
सर्वान्तरात्मपर्यन्तेषु पदार्थेषु यथाक्रमं पूर्वपूर्वप्रहाणतः कार्याकारापोद्देन
सूक्ष्मता व्यापिता च विज्ञातव्या । कार्यकारणान्वयव्यतिरेकालोचनया
संभावनीयेत्यर्थः । कार्येषु विद्यमानमपि कारणम्बरूपं तत्कार्याकारनिरोहि-
ततया न स्वरूपेणावभासत इति सूक्ष्ममुच्यते न पुनः कार्यपरिमाणाश्च्यून-
परिमाणयोगात् । तथा सकलविकारानुगतस्योपादानकारणत्वात्कार्यापेक्ष-
याधिकदेशवृत्तित्वेन व्यापित्व च कारणस्य । तथाहि चतुर्विधभूतप्रामोपा-

दावरूपा पृथिवी तावच्च भूतप्रायेषु पृथग्प्रायेषु पृथक्ते तत्र तत्रह्यदप्रत्यय-
 यवदाहादादर्शनालोचस्य, भतलदपेक्षया सूक्ष्मा तरुव्यासदेशवर्तित्वाद्यापिका
 च । अथ तत्ताकार्योपादानभूता पृथिव्यया विद्या इति मोहादानस्य
 व्यापकमेति वाच्यम् । कार्याकारण भेदव्यतिरेकेण सूक्ष्मरूपभेदे प्रमाणाति-
 रूपगादस्यया तटाकान्त स्वसृष्टिमितकुसूलस्य पृष्ठाङ्गदेशे सूक्ष्मता विल-
 धामात्रप्रसङ्गादुपादानादस्यत्र कार्यलयानुपपत्तेः । तस्मान्मकार्योपेक्षया
 सूक्ष्मी तावत्सूक्ष्मा व्यापिका च सिद्धा । तथाद्विस्वीता पृथिवी 'तद्यत्पां चर
 आसीत्सममहस्यत स्ता पृथिव्यामव दितिभुर्ता' अल्पपरिणामविशेषस्य चरस-
 द्दवाच्यस्य द्धिदण्डाकारस्य पृथिव्याभावभवणान्नेदप्रसवणान्ने पर्वता-
 मशिलावामन्तभूमी च सर्वत्रोपलम्भाद्भवस्य च सत्तिलासाधारणगुणस्य
 पृथिव्या सर्वत्रोपलम्भात्तर्ह्यकार्येऽपि बहुतीक्ष्णवार्तिभेदः परिणामविशेषो-
 पाधिनिबन्धन इति । तस्मान्मह्यशाहा पृथिवी सपरिणामेति त्रुलं पृथिव्या
 व्यापक सूक्ष्म च प्रागुक्तपुनया सिद्धम् । तथा सपृथिवीत्रुल तेजसा स्वका-
 रणेन स्वास्य सर्वत्रोपलोपलमानतापोमोलकादीं सूक्ष्मिणेषु चोदकस्य
 रूपदर्शनाच्च । तथाचैव तेजसो जलाद्यापकाच्च सूक्ष्माच्च च प्रसिद्धम् । तदपि
 वायुना प्रस्य 'यत्ततोर्दति सूक्ष्मोऽस्त एव च गच्छती'नि'प्राणाद्वा एव उदेति
 प्राणेऽन्तमेति' इतिभुने प्रणयत्तद्व्याप्ये कार्ये एवभवणाज्जवालास्वस्य च
 बहुषोपवर्धनप्रकृतिनिवृत्तिदर्शनाच्च । वायुधाकारेण प्रस्य इति प्रसिद्धमे-
 वैतत् । सूक्ष्माच्च तु व्याप्यालमेव सर्वत्र । एतन्मर्व सत्तावृत्तिर्वा स्वास्य-
 मेदानुभूयत इति सद्धिन्मार्त्त सर्वत्रोपादान तस्य चार्थोन्तरेणानुगमादर्श-
 नाच्चिरपादानकार्ये सिद्धे निरपेक्षभावकार्य प्रागुक्तपरिवाद्या निरतिशय-
 सूक्ष्माच्च च सिध्यति । तदनेन सर्वस्मात्रेण सर्वत्र दृशराशोर्धनावाच्च ततः
 पूषद् विमपि बस्तु विद्यत इति तस्य परमसूक्ष्मताव्यापिते निमित्त्य सोहम-
 सद्दृष्टस्यानुगामेति सदा भावयेदिति तात्पर्यार्थः ॥ १ ॥

ननु नैतावतामत्र उक्तस्वरूपज्ञानसिद्धिरप्यात्माधिदैवतयोः पृथिव्यादे-
 भेदेन प्रपमानत्वादित्यत आह—

शरीरा पृथिवी तावदावद्भासा प्रमाणतः ।

अम्बवादीनि च तद्यानि तावज्ज्ञेयानि कृत्स्नतः ॥ २ ॥

शारीरेति ॥ तावदाह्या पृथिवी प्रमाणतः परिमाणतो भवति तावता-
 उ. हा ८

अपयस्यादिति ॥ यथा द्रष्टव्य इत्यादिबलात् ज्ञानकर्मात्मैव 'यथा
मान्दन्तर्यति मान्यस्तुति मान्दन्दिजावति स भूमे' इत्यादि प्रागुपस्य-
स्तुतिविशेषान् 'यथायथा पदपत्यामानमेव पदपती'ति स्वामर्शन-
विधिपरत्वकारणाद्योपात्तौ सहाजो विज्ञानकर्मात्वात् मास्तीति सम्पत्तेः । निधी-
यन् इत्यर्थः ॥ ९ ॥

इति ऋषभे सूत्रमतात्पायिनाप्रकरणम् ॥ ९ ॥

दृशिम्यरूपपरमार्थदर्शनप्रकरणम् १०

इदानीं पूर्वप्रकरणे पुनया व्यवस्थापितमात्मनो निर्विषयज्ञानस्वभा-
वात् स्वानुभवाभिधेय प्रकटयन्नविषयत्वेनैवात्मज्ञानं भवतीति द्रष्टव्यं
प्रकरणान्तरसारमते—

दृशिम्यरूपं गगनोपमं परं सकृद्विभातं त्वजमेकमधरम् ।

अलेपकं सर्वगतं यदद्वयं तदेव चाहं सततं विमुक्तः ॥ १ ॥

दृशिम्यरूपमिति ॥ सकृद्विभातमेकदैव विष्फुरितम् । तदेव स्पष्टं भास-
मानमिन्द्रियाद्यम् । यदेवविधमधरं ब्रह्म तदेवाहं सततं भवामि भवती
विमुक्तः । अहस्यनुशार्थम् । अकार उक्तस्वरूपमोक्षाद्वारा मुमुक्षु-
त्वमिच्छ भवतीति मूढयितुं अकारनिर्देशः ॥ १ ॥

अनु भावाभावदलेपकार्य इतोः संगच्छते इदयसंयन्ताद्भुविश्रिक्रियादि-
दोषमभवत्तदस्याशङ्क्य इदोऽस्यस्वरूपकालस्य च नित्यमुद्रावादेः सुखैव
निर्वाणार्थमिच्छमित्येव भुविमिदमर्थं प्रकटयति—

दृशिस्तु शुद्धोहमविक्रियात्मको न मेस्ति कश्चिद्विषयः स्वभावतः ।

पुरस्तिरथोर्ध्वमधश्च सर्वतः संपूर्णभूमा न्वज आत्मनि स्थितः २

दृशिस्तु शुद्ध इति ॥ अहं तु इति ज्ञानस्वरूप इत्यन्वयः । अतः
परमार्थतः शुद्धः । अनुशब्दादेशान्निवन्वनावाप्तस्य चाभासत्वात्
'शुद्धमपापविद्ध'मिति मध्यवर्तीत् । यतश्चाविक्रियात्मकः वि-
देहस्यः 'अप्राप्तो ह्यमताः शुद्धः' 'अरधूलमनवद्वन्वमर्ग्य'

सुषुप्तजाग्रत्स्वपतथ दर्शनं न मेऽस्ति किञ्चित्समिवेह मोहनम् ।
स्वतश्च तेषां परतोऽप्यमत्यन्तस्तुरीय एवाम्बि सदाऽहमद्वयः ॥४॥

सुषुप्तेति ॥ सुषुप्तध्यायी जाग्रच्च स्वप्नश्च सुषुप्तजाग्रत्स्वपन् तस्य सुषुप्तजाग्रत्स्वपतो मे मम स्वमिवाग्नीपमिवेह अथद्वारे किञ्चिदोन्नं जालि । स्वमिदं स्वरूपमृतमिवेति वा, किन्तु मोहनमविवेकाविद्याध्यारोपितं जाग्रद्दर्शनमिति योजना । नत्र हेतुमाह—स्वतश्चेति । तेषां जाग्रत्स्वप्नसुषुप्ति-दर्शनानां जाग्रदाद्यवस्थारूपाणां वा स्वतश्च परतोऽप्यमत्यन्तो अस्मादिन्द्र-होत्रजा । नहि तेषां स्वतोऽप्यनिरपेक्ष मरुत्वं संभाष्यते अकारानुपूरणं च । आत्मात्मादिभिरन्यैरस्यैवद्वारोपितान्यनिष्कयात् । तथा परतोऽपि न मरुत्वं अनुपूरणं च संभाष्यते परं चैतन्न्ये ज्ञानं । नहि तेषामना अस्मादिन्द्रमिवा संभवति अत्यपरानुभावेन विशुद्धस्वभावयोग्यादात्म्यानुपपत्तेरन्यत्रवजा-याश्च अग्निभाषावादिभ्यः । प्राज्ञर्जुनयो विश्वं हृष्येते तत्तदवस्थाकारेण भाग्यमाना न मम स्वरूपमिति भावः । नहि किंस्वरूपं अस्मेति तदाह—तुरीय एवाग्नीति । विश्वादिप्रपापेक्षया परतो मरुत्त्वानुपपत्त्यनुपेक्षं हृष्येते । तस्य हृष्येण सदाऽस्ति । सर्वोक्त्याद्गृहेत्यर्थः । विश्वादीनां स्वस्वात्म्यामा-त्रदृष्ट्वादाय ततो अस्तिरिति । इधुलसुदमश्चयेण विविच्यन्तेष्वेकानुपपत्त्यां विश्वादिस्थानप्रपापोहेतावरीयमात्मनात्तुरीयं ह्यनुपपत्ते न पुनर्बहुतसुतुरीय-त्वमस्तीति सोऽतपस्यद्वय इति । निर्विंदीय एव सदाहमस्मीत्यर्थे ॥ ४ ॥

अथमात्मनो निर्विंदीयत्वं शरीरादिभेदव्यत्यस्य व्यक्षावादिभ्यः आह—

शरीरपृष्ठाद्भिद्रपद्भुःसरसंतर्तने मे न चाहं मम निर्विकारतः ।
अमरवहेतोश्च तर्ध्व संतनेरमरमस्याः स्वपतो हि तद्व्यवत् ॥५॥

शरीरेति ॥ शरीरादिभेदव्यत्यस्य व्यक्षावादिभ्यः आह—
त्यर्थः । नत्र हेतुमेव निर्विकारत इति । नह्यविचित्रं अस्मात्प्रादादिशरीरा-
द्यात्मना परिणमने संशुचयते वा येन तांस्वरूपता तदमेता वा भवेदित्यर्थे ।
हेतुवत्तरमाह—अमरवहेतोश्च तर्ध्व संतनेरिति । सुतोऽतएवमित्यन्त आह—
अमरवहेतोश्च इति । स्वरूपः स्वस्वात्म्यायां यथा इत्येव मिथ्या तत्त्वान्ता-
संतनेरेदेषांवादेवास्मात्परित्यक्तं । द्विराहः स्वमत्परत्वत्वं विद्यात्परत्वत्वं द्विदो-
तत्त्वार्थः ॥ ५ ॥

शरीरादिसंततेर्दृश्यत्वेन चेन्मिध्यात्वं तर्हि शुद्धत्वाविक्रियत्वादेरपि दृश्य-
त्वान्मिध्यात्वं किं न स्यादित्यत आह—

इदं तु सत्यं मम नास्ति विक्रिया विकारहेतुर्न हि मेऽद्वयत्वतः ।
न पुण्यपापे न च मोक्षबन्धने न चास्ति वर्णाश्रमताऽशरीरतः ६

इदं त्विति ॥ मम विक्रिया नास्ति । न मे विकारहेतुरप्यस्ति । ततः
पूर्वनिरूपिताद्द्वयात् द्वायाभावाद्देतोः स्वतः परतो वा ममात्मनो विक्रिया
नास्तीति यदिदं तत्सत्यमित्यर्थः । तुशब्दः शङ्कोव्यावृत्त्यर्थः । अविक्रियत्वा-
दिना विक्रियाभावानुपलक्षितस्वरूपस्याभिप्रेतत्वात्तस्मिन् हेतवसिद्धेर्न शङ्का-
वकाश इत्यर्थः । कर्म वा तत्फल वा तद्भ्रमो वा कर्मादिसाधनं वा विक्रिया-
हेतुर्भविष्यतीति कुतोऽद्वयत्वमित्याशङ्क्याह—न पुण्येति । पुण्यादि नेति
प्रतिज्ञायां हेतुरशरीरत इति । अशरीरत्व तु पूर्वश्लोके प्रतिपादितमेवे-
त्यर्थः ॥ ६ ॥

ननु यद्यपि शरीरोपादनत्वेन तद्धर्मकत्वेन चात्मनः शरीरवावाभावस्त-
थापि शरीरेणानि संबन्ध उपलभ्योपलम्भकभावलक्षण इति कथमशरीरते-
त्याशङ्क्य नैतावता सशरीरत्वेन कर्मादियोगितेत्यभिप्रेत्य पुण्यापुण्यादिसंब-
न्धवैधुर्यमुक्तमुपपादयति—

अनादितो निर्गुणतो न कर्म मे फलं च तस्मात्परमोऽहमद्वयः ।
यथा नभः सर्वगतं न लिप्यते तथा ह्यहं देहगतोऽपि गूढमतः ७

अनादित इति ॥ यत्कर्म समवायि तदादिमदृष्टं यथा रथशरीरादि ।
नच परमाणुमनसोरनेकागतो मनस उत्पत्तिध्रवणात्परपरिकल्पितपरमाश्व-
नङ्गीकारात् । यथा यत्कर्म समवायि तत्सगुणं दृष्टम् यथोकमेवोदाहरणम् ।
तथाच सगुणत्वं सादृश्यं चाध्यापक प्रत्यगात्मनो ध्यायतेमानम् । तस्य
क्रियावत्त्वं स्वध्यायमादाय त्रिवनेत इति । क्रियावत्त्वाभावात्तत्त्वाप्यपुण्या-
द्यसंभव इति भावः । कर्म पुण्यादिलक्षणं फलं तत्त्वाभ्यं मुम्बु सादिरूपं
फलं च न मेऽस्तीत्यन्वयः । नस्माद्देह परम उत्तमं संसारिभ्यो विलक्षणः
अद्वयो निर्विज्ञेयः क्रियावत्त्वाभावात्तत्त्वाप्यपुण्याद्यसंभव इति विलक्षणत्वमु-
पपादयति—यथेति । देहगतो देहप्राप्तः । तत्रोपलभ्यमानोऽपीत्यर्थः । गूढम-

तोऽमूर्तेरुवादित्यर्थः । तथाचाह भगवान् 'अनादित्वाच्चिर्गुणत्वात्परमात्म्याय-
नव्यपः । शरीरम्योऽपि कर्तव्यं न करोति न लिप्यते ॥ यथा सर्वगतं स्याद्भवा-
दाकाशं शोपलिप्यते । सर्वत्रावगच्छितो देहे तथात्मा शोपलिप्यते' इति ॥७॥

मनुष्यरूपधियात्मानो देहादीनां वैषम्यदर्शनात्प्रोपलभ्यमानस्यात्मनोऽ-
पि सकृत्तवैषम्यसंभवात्पुनः परमात्मत्वं परिपूर्णतां चेत्यासाह्य अयं सारत-
म्यप्रतिभामोऽविद्याविलम्बितो न परमाद्यं इत्याह—

सदा च भूतेषु ममोऽहमीश्वरः क्षराक्षराभ्यां परमो ह्यथोत्तमः ।
परात्मतत्त्वञ्च तथाह्योऽपि मन्विपर्ययेणाभिमत्तस्त्वविद्यया ॥८॥

सदा चेति ॥ ईश्वर इत्यनेनोपाधिवश्यावाभावं सूचयति । अतो न
मे देहादिहृत वैषम्यमित्यर्थः । ईश्वर इत्युक्तं तस्येतिन्यायेक्षणात्सदृश्यावश-
ङ्गात्सादृत आह—क्षराक्षराभ्यामिति । अयवैश्वर्यमेव साधयति—क्षरा-
क्षराभ्यामिति । हि यस्याक्षराक्षराभ्यां परमोऽथ तस्माद्दहमुत्तम इत्यन्वयः ।
क्षरानि नश्यन्तीति क्षरः कार्यवर्गः न क्षरनीत्यक्षरं कारणं मायाशब्दितं
चिद्ब्रह्म तस्यां परमो व्यतिरिक्तः कार्यकारणादिभेदक उपनाधिष्ठानभूत
इत्यत्र उत्तमः । पुरषोत्तम इत्यर्थः । यत्र उत्तमोऽनं परेषामात्मनो तत्र
स्वरूपमस्तिष्ठति परमात्मतत्त्वञ्च अहमेव सर्वोत्मा चेत्यर्थः । एवंविधभेदात्मा
यथा तर्हि तत्र विपरीतस्वरूपप्रतिभास इत्यत्र आह—तथाह्योऽपि मन्विति ।
उच्योत्तरमेतत् । अविद्याविलम्बित एव विषयं इत्यर्थः । तथाच भगवतो-
क्तम् 'द्वाविर्मां पुदरौ लोके क्षराक्षर एव च । क्षरः सर्वानि भूतानि
कृत्स्नोऽक्षर उच्यते ॥ उत्तमं पुरषाण्यभ्यः परमात्मेषुदाहृतः । यो लोह-
प्रमादिश्च विभर्षस्त्व ईश्वरः ॥ यस्याक्षरमनीनोऽहमक्षरादपि शोचतः ।
अतोऽस्मि लोके देहे च प्रथितं पुरषोत्तम' इति ॥ ८ ॥

तर्हि किमविद्यासंज्ञयो वर्तते नित्याह—

अविद्यया भावनया च कर्मभिविदित्तः आत्मा द्यवधिः मुनिर्मलः
दृगादिशक्तिप्रचितोऽहमद्वयः स्थितः स्वरूपे गगनं यथा चलम् ९

अधिष्ठेति ॥ अविद्या मूलात्मानं भावना सकृत्तो देहाद्यमित्याहः
कर्मोति सापूर्वकानि पुण्यपापलक्षणानि तावद्विदित्तत्त्वंपरसंज्ञाः । कुतो

यस्माद्द्वयव्यतिरेकध्यानं वस्त्वन्तरुक्तोऽवच्छेदस्तद्द्वितीयोऽव्यवधिः । अयमा-
 शयः । विप्रकानाम्नायदाग्नेनि धुनिस्मृतीतिहासपुराणन्यायमिदम् । अविद्या
 च जडाऽप्रकाशाग्निका । अतन्मयोऽस्मिन्स्वभावयोः परमार्थतः संवन्दो
 नुप्यंठ पृथेति स्थितेऽनवच्छिन्नधर्मन्यमात्र तावच्चाविद्याध्वय उपपद्यते ।
 तथासत्यगुमाप्रत्यापि प्रकाशानुपपत्तिप्रसङ्गात् । नापि केनचिदवच्छिन्नमा-
 गविशेषम्, अविद्याव्यतिरिक्तस्य तस्य कल्पनाया अनिबन्धनत्वात् । तस्मा-
 दविद्याव्यतिरिक्तस्य प्रधानाभावादव्यवधिरेवमिति दिव्यान्धपरिकल्पितान्धकारव-
 दारमन्यविद्यादिकल्पनमिति । अतएव मुनिमैत्रः सर्वांशद्वितदोपरहित
 इत्यर्थः । एतद्विध आत्मनि कथं द्रष्टा ध्येता मन्ता बोधेन्यादिव्यवहार इत्या-
 दाह्याऽविद्याऽप्यन्तःकरणपरिणामस्वरगादिशक्तिमयन्वादेव द्रष्टृयापुत्र-
 चयप्रतिभामो न परमार्थत इत्याह — एतादीनि । स्पष्टमन्यत् ॥ ९ ॥

एवंविधामतावपरिज्ञानेमनि कल्पय कल्पनात्याह —

अहं परं ब्रह्म विनिश्चयान्मदृक् न जायते भूय इति श्रुतेर्वचः ।
 न चैव यीजे त्वमिति प्रजायते फलं न जन्मास्ति ततो ह्यमोहता १०

अहं परं ब्रह्मेति ॥ अहं परं ब्रह्मेति निश्चयेनात्मनि दृक् ज्ञान यस्य स
 तथोक्तः स भूय पुनरं जायते शरीरवाद्य भवति इति श्रुतेर्वचो विद्यत
 इति शेषः । तथाच धुनिः 'स तु तत्पदमाप्नोति यस्माद्भयो न जायते',
 'पुरुषाच्च परं किञ्चिमा काष्ठा मा परा गति', 'अथ सोऽभय गतो
 भवति', 'ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवतीति च । धुतिमिदर्थे युक्तिमप्याह—नचै-
 वेति । उक्त समान्यन्याय प्रकृते योजयति—न जन्मास्तीति । हि यस्माद्-
 मोहता प्रागुक्तवर्मना मोहराहिस्य ततो हेतोर्न जन्मास्तीति यो-
 जना । मोहपदवाच्याऽविद्यामूलत्वाजन्मादिविकारस्य तदभावेऽभाव एवे-
 त्यर्थः ॥ १० ॥

मोहकार्यत्वात्संसारस्य मोहनिवृत्त्या निवृत्तिरेवेत्युक्तं तत्र किमात्मक
 मोहकार्यमित्यपेक्षया तदाह—

ममेदमित्थं च तथेदमीदृशं तथाहमेवं न परो न वान्यथा ।
 विमूढतैवं न जनस्य कल्पना सदा समे ब्रह्मणि चाद्वये शिवे ११

ममेदमिति ॥ प्रथमं देहद्वयेऽङ्कारः । ततश्चदाद्यापं कल्पनमिदमिति । तत्र शोभनाद्यध्याय इत्यमिति । ततो ममेदमित्यादिङ्कारना तथा परोप्येवं नैवमप्यथा वा नास्ति वा भस्ति वा इति विभूयता मम परस्य वा मूलता च । तथाच इत्येव जनस्य जन्मादियोगिनोऽनाद्यजानतिरोहितान्मस्वभावस्य वा एवविधा कल्पना मा सदा ममे मङ्गल्यद्वये शिवे परमात्मरूपे न च । कार्त्येचेत्यर्थे ॥ ११ ॥

एव विचित्रस्य संसारस्यामतरवज्ञानेन तदज्ञाननिवृत्त्या निवृत्तिमुक्तौ स्पृष्टपति—

यदद्वयं ज्ञानमतीव निर्मलं महान्मनां तत्र न शोकमोहता ।

तयोरभावं न द्वि कर्म जन्म वा भवेद्वयं वेदविदां विनिश्चयः १२

यदद्वयमिति ॥ अद्वयमद्वयारताङ्कारमतीव निर्मलं अमंभावनाविपरीत-
भावनादिमतिवन्धरहितं यज्ञानं तत्र तस्मिन्मति महान्मनां मङ्गल्यद्वयं
शोकमोहता मनसिस्व नाप्येवेत्यर्थे । तथाच मत्र 'तत्र को मोहः कः
शोक एकावमनुपपद्यते.' इति । तयो शोकमोहयोरभावे तदुपलक्षितस्य
संकारणस्याज्ञानस्य निवृत्त्या बीजाभावे कलाभावन्यायेन जन्मादि पुनर्नहि
मवेदिति वेदार्थविदो विनिश्चय इत्यर्थे । तथाच श्रुतिः 'मिदमेतद्द्वय-
द्विधाऽद्वयत्वे सत्संज्ञया । क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्ष्टे परावरे'
इति ॥ १२ ॥

एवमुक्तस्यात्मविदुः स्वरूपमाह—

सुषुप्तवज्जाग्रति यो न पश्यति द्वयं तु पश्यन्नपि चाद्वयत्वतः ।

तथा च कुर्वन्नपि निष्क्रियश्च यः स आत्मविद्वान्य इतीह निश्चयः

सुषुप्तवदिति ॥ जाग्रति विभावस्थायां द्वयं द्वैतप्रपञ्चं प्राग्वासनावशा-
त्परयत्पुष्टिमन्नपि विशेषतो न पश्यति । किंतु सुषुप्तवत्प्रवर्तितानप्रपञ्च-
प्रत्यगात्मस्वरूपेणैव पश्यतीति योजना । तत्र द्वैतुरद्वयत्वत इति । द्वैतस्य
आधित्वादित्यर्थः । तथाच यथा पूर्वं ज्ञानसाक्षिमिक्षादनादि कुर्वन्नपि नि-
ष्क्रियो निर्विकारोऽङ्कारात्मस्वभावाधिर्भावाद्य एवविधः स आत्मविद्विज्ञेद-
दशायात्मव्यप्रपुत्रात्मयाथात्म्यदर्शनत्वाद्द्वयविद्वान्मुक्तमोऽयमेव नाम्यः शास्त्र-

स्वरूपमभिवादादिशब्दः । कुतो ज्ञानादेवाभ्यावनिवृत्तिरूपा मुनिरित्यत
 आह— अज्ञानादित्यत इति । इति यतोऽभ्यन्ताभ्यावमज्ञाननिवृत्तये न
 परमाद्यं हृत्सर्वं । अज्ञानकटिपरत्वाद्वाद्वादिपरीतत्वावस्य भ्यन्तधिग्मात्रस्व-
 भावात्तदज्ञाननिवृत्तिरक्षणवाच्य मोक्षस्य तस्य च तत्रज्ञानमात्रापेक्षणम् ।
 ज्ञानस्य च यद्योक्तवाक्यादेवोत्पत्तेर्मानान्तरे साधनान्तरे चात्र सुगम्यत
 इति भावः ॥ १ ॥

कर्मणो मोक्षहेतुत्वव्ययत्वं ज्ञानमहापथेन भोपपद्यते धुतिधुतिकिरो-
 धादित्याह—

एतावत्प्रमृत्तत्वं न किञ्चिदन्यत्प्रहायकम् ।

ज्ञानस्येति मुवन्छासं सल्लिङ्गं कर्म बाधते ॥ २ ॥

एतावत्प्रमृत्तत्वं ॥ 'एतावदरे नस्वसृत्त'मित्येतद्सृत्त'वसाधनमात्र-
 ज्ञानमेवेत्येतावच्छब्देनावधारयन्ती धुति' शास्त्रमुच्यते । ताज्ञानस्य किञ्चि-
 द्भ्यश्च सहापभूतमस्तीति मुक्तामल्लिङ्गं समाधत्तं कर्म बाधते इति योजना ।
 अद्वैतात्मज्ञानापूर्वं कर्महेतुजात्याद्यभिमानाभावे कुतः कर्म यज्ञानस्य
 मोक्षफलं सहापभूतं भवेदिति भावः ॥ २ ॥

इदानींसाक्षिभूत्वमित्यत्रोक्तः स्वाभाविकं विदुषाव यपद्यन् कुनिनः
 कर्म न घटत इत्येतदुपपादयति—

सर्वेषां मनसो वृत्तमविशेषेण पश्यतः ।

तस्य मं निर्विकारस्य विशेषः स्यात्कथंचन ॥ ३ ॥

सर्वेषामिति ॥ विदोषः कर्तृत्वादिलक्षणो विहितकर्मसाधनजात्याद्यभि-
 मानलक्षणश्चेत्यर्थः । कथंचनेत्याक्षेपार्थः । म कथंचन मे विकारः स्वादि-
 त्यर्थः । कुत इत्यत आह—अविशेषेणेति । अभिमानसूच्यतया केवलं साक्षि-
 मात्रेण पश्यत इत्यर्थः ॥ ३ ॥

कथं मनोकृत्तं पश्यत्यविशेषेणामेत्यपेक्षायां दृष्टान्तपूर्वकं तदुपपादयंदि-
 देकरसम्बन्धमात्मनो निगमयति—

मनोकृत्तं मनश्चैव सप्तत्रयजाग्रतीक्षितुः ।

संप्रसादे द्रव्यासत्वाच्चिन्मात्रः सर्वगोऽप्ययः ॥ ४ ॥

इदानीं इति च वैचम्पयानुवाचकात् इति ब्रह्मम् ॥ ११ ॥

आत्मनः कर्मणादिप्रतिभासत् स्वप्नप्रतिभासव्यभिचारात्वात्तुह एवात्मा
ब्रह्मवेति शास्त्रादधिकोभेदश्च प्रत्येकं शास्त्रात्वाच्च भेदाभेदककरणत्वात् मयः श्रेय-
सापत्तिरिति सिद्धेऽर्थे सोपचम वाच्यं प्रमाणमाह—

आपेयाप्रतिबुद्धस्य प्रम्य न्याभाविकं पदम् ।

उक्तं नेत्यादिवाचयेन कल्पितस्यापनेतृणा ॥ १२ ॥

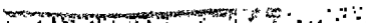
आपेयादिति ॥ 'त वागिनावेयं बोधवाचकार सहोत्तम्या'विति भुक्तौ
'सुप्तपुरषो इहत्यान्वयवामः सोमराज'चित्वादिप्राणनाममिरामधितो मो-
नियत वागिना स्वापिच्यमाण इत्यित इति निर्धारितत्वेन प्राणेश्वरादि-
स्वरूपैः प्रकृत्यात्तद्विलक्षणः इत्युक्तसंघातादप्यस्य एवात्मेति प्रतिपद्यम् । अत-
एव अहविलक्षणवाचनान्त्वभाषः नन्याऽपेयवा'प्रतिबुद्धस्य सुप्त एवंपदाधेश्व
न्याभाविकं पदं परब्रह्मलक्षणमुक्तम् । केन । नेत्यादिवाचयेन । 'वधात्
आदेशो नेतिने' स्वार्थस्य 'सत्यस्य सत्यमिति प्राणा च सत्यं तेषामेव सत्य'
मित्यन्वेन वाचयेनेत्यर्थः । क्विचयेन कल्पितत्वाध्यत्मस्य मूर्तामूर्ततद्वायना-
ध्ययरूपस्यापनेतृणा प्रतिपद्यकेन । नेतिनेतीति वीज्यया समलकारणकार्या-
त्मकोपाधिप्रतिपद्यद्वारात्कण्ठे ब्रह्मणि पंचव्यतिहेतवेत्यर्थः ॥ १२ ॥

नेतिनेत्यादिनाशेन निविच्यमानस्य कल्पितत्वं भुक्त्येवोपपादितमित्याह—

महाराजादयो लोका मयि यद्वत्प्रकल्पिताः ।

स्वप्ने तद्दृश्यं विद्याद्रूपं वासनया सह ॥ १३ ॥

महाराजादय इति ॥ स्वप्ने स्वप्नावस्थायां महाराजादयो लोका यद्व-
त्प्रमयि इत्यात्मनि प्रकल्पितान्मद्देश वासनया लिङ्गाभितया सह दृश्यं रूपं
मूर्तं चैवामूर्तं च मयि कल्पितं विद्यात् । तथाच भुक्तिः 'यत्रैव एतामुत्तोऽभूष
एष विज्ञानमयः पुरुष' इत्युपक्रम्य 'स यत्रैतास्वप्नमाचरति ते हास्य लोका-
न्मुतेव महाराजो भवायुतेव महामाह्वण उतेवोधावचं निगच्छती'ति ।
इत्युक्तेन महाराजावादेः स्वप्नत्पयस्याभासतां मध्ये निर्दिश्य 'एवमेवैव
एतन्प्राणान्मृहीत्या स्वे शरीरे यथाकामं परिवर्तते' इत्युपसंहारस्ती शरीर-

दृग्धेयैवात्मतादात्म्यप्रतिपत्त्या मूढः शास्त्राचार्योपदेशेन हीनः स्वामान-
मन्यया प्रतिपद्यते । नचात्मनो वैपरीत्येन बुद्ध्याद्यपोहेन ब्रह्मास्मीति स्वरू-
पधाधारण्यं न वेत्तीत्यर्थः ॥ ३ ॥

अनु प्रत्यक्षानुभवस्य धुनेन्नाविरोधात् प्रत्यगात्मन एव कर्तृत्वादिधर्मत्वात्
ब्रह्मरूपत्वं चास्तु विभविषेककल्पनया मूढत्वमास्वीयत इत्यत आह—

त्वं कुरु त्वं तदेवेति प्रत्ययावेककालिकौ ।

एकनीडौ कथं स्यातां विरुद्धौ न्यायतो वद ॥ ४ ॥

एवं बुर्विति ॥ अत्र शास्त्राचार्योपदेशादीनो बुद्ध्यादिवैपरीत्येनात्मपा-
धाण्यं न जानातीति तस्य पदार्थविवेकाभावात्प्रमोक्षो नोपपद्यत इति सूचि-
तम् । तत्र किं पदार्थविवेकेन कृत्यं शास्त्राद्ब्रह्मत्वे प्रतिपद्ये सति ब्रह्माहमस्मीति
प्रसंख्यानान्देवात्मपाधाण्यपरोक्षपान्मोक्ष उपपद्यत इति प्रसंख्यानविषय-
सरमासाद्य परिहरति—एव बुर्विति । एवं तदेवेति एकनीडौ एकस्मिन्विषये
विरुद्धौ प्रत्ययौ एककालिकावेकात्म्याभासौ कथं स्यातामिति न्यायतो
युक्तितो वदेत्यन्वयः । तथा चैकस्मिन्नात्मनि कुरु तदेव स्वमिति कर्तृत्वाक-
र्तृत्वप्रकारकविरुद्धबुद्धोः समासमर्थोर्मध्ये तादृशातीतोष्णबुद्धिबद्धव्यपमन्यत-
रुद्ध्यान्वतरबाध एव युक्तो नोभयोः प्रामाण्यमित्यभिप्रायः ॥ ४ ॥

तर्हि बु.सिन्हादिभाजेन प्रत्यक्षानुभवेन शाब्दस्य ज्ञानस्य बाध्याद्योपपत्ते-
रनपिपर्युषाय प्रसंख्यानविधिः स्यादन आह—

देहाभिमानीनो दुःखं नादेहस्य स्वभावतः ।

स्वापवत्तत्रहाणाय तन्वमित्युच्यते द्योः ॥ ५ ॥

देहेति ॥ अत्र दुःखित्वादिकमात्मनः स्वाभाविकं स्यात्तदा तत्र ज्ञाना-
भ्याससत्तेनापि निवर्तयितुं शक्यते ज्ञानस्याज्ञानमात्रविरोधित्वात्तदात्र तद्वि-
धिप्रकारोऽनर्थकः । अत्र स्वविद्याप्रयुक्तदेहाद्यभिमानीत्वमन्वयं दु.सिन्हादि
तदा विद्यानिवृत्तैव तद्विद्वत्तद्विद्यानिवृत्तैश्च ज्ञानमात्रावत्तत्त्वात् कर्मविष-
यकता इति श्लोकात्पर्यायः । नादेहस्य देहाभिमानीरहितमेत्यर्थः । तत्र
हेतुः स्वभावत इति । अदेहात्ममात्मनः स्वाभाविकं रूपमित्यत्र निचामक-
माह—स्वापवदिति । अत्र नादेहादेत्यनेन देहाभिमानीत्वमन्वयं च

विज्ञाता नैव संभवति, अतोऽहमेव परो विज्ञाता सर्वभूतेषु स्यात्परजंगमेषु
सदा सर्वदा एवं सर्वविशेषतद्भेदरहितवान्मुक्तश्रेष्ठपर्यैः ॥ १२ ॥

एवं भ्रुपुपदेशात्सर्वत्र सर्वदाद्रवमात्मानमनुसंज्ञानस्यापि मह्यविद्वह-
मस्मीत्यभिमानात्स्यात्सर्वविशेषमित्यत आह—

यो वेदालुप्तदृष्टित्वमात्मनोऽकर्तृतां तथा ।

ब्रह्मविच्चं तथा भुक्त्वा स आत्मज्ञो न चेतः ॥ १३ ॥

यो वेदेति ॥ ब्रह्मविचं गुरुषु ब्रह्मविद्वहमस्मीत्यभिमानं स्यात्वा
यथा भ्रुपुपुः तथामनोऽलुप्तविन्मात्रतया द्रष्टृत्वं तथाऽकर्तृतां च वेद
स आत्मज्ञः आत्मतत्त्वब्रह्मविच्च चेतो योऽभिमानलेनामपि भवत
इत्यर्थः ॥ १३ ॥

ननु ब्रह्मात्मज्ञानस्याप्यस्मि विद्यमानत्वात्कथं ब्रह्मविद्याभिमानत्यागोऽभो
नात्यन्तं निर्विशेष आत्मैवत आह—

ज्ञातवाहमभिज्ञेयः शुद्धो मुक्तः सदेत्यपि ।

विवेकी प्रत्ययो बुद्धेर्दृश्यत्वाद्भाशवान्यतः ॥ १४ ॥

ज्ञातवेति ॥ ज्ञातवाहमित्यादिरूपो यो विवेकी विवेकवान् । विविक्त्याम-
निह इति यावत् । प्रत्ययो बुद्धेर्वापेक्षो यो वृत्तिरूपः स दृश्यत्वात्साक्षिमादृ-
त्वात्प्रत्यायेव । यतो यस्मात्समाप्तानि ब्रह्मविदोऽभिमानलेनास्याप्यवकाश
इत्यर्थः । यथा कनकबीजं रजःकल्पिते जले प्रक्षिप्तं जलगतरकलरजो विहा-
यमाश्रयमपि विटीयमानं सञ्चितमवाविलं करोति तथा यद्योऽविवेकबुद्धि-
वृत्तिरपि परे प्रत्यगात्मनि संनिद्धा नूततसञ्चलविशेषमुन्मूलयन्ती स्वयमप्यु-
न्मूलिता प्रत्यगात्मानं निरन्तरमन्विशेषमनाविलमाश्रादयतीति यावः ॥ १४ ॥

नन्वात्मचेतस्यप्रतिपातोऽपि नाशवानात्मप्रकाशात्प्रकृतबुद्धिमत्प्रत्यय-
दिनिर्देशमवश्यं, कारकाधीनात्मलाभावस्थोपाधिवारित्याह—

अलुमा स्वात्मनो दृष्टिर्नोत्पाद्या कारकैर्यतः ।

दृश्यया चान्यया दृष्ट्या जन्यतासाः प्रकल्पिता ॥ १५ ॥

अनुमेति ॥ उपाधे साधनव्यापकत्वमाशङ्क्य प्रत्याह-हरयया चेति
अस्या आत्मस्वरूपाया दृष्टेर्जन्यता तु दृश्ययान्यया बुद्धिवृत्तिरूपया स्वरूप-
दृष्टेर्विशेषाकाराभिव्यक्त्युपाधिभूतया प्रकल्पिता आरोपिता घटवन्मत्ता
घटाकाशजनमत्रदिति नाम्न्यत साधनव्यापकत्वमित्यर्थः ॥ १५ ॥

तदेवमात्मन्यव्यभिचाराच्चिप्रकाशस्य नित्यत्वाद्यो वेदानुसृष्टदृष्ट्वमित्य-
त्रोक्तं नित्यदृष्टिरूपत्वमुपपाद्याकर्तृतां तथेत्युक्तं निर्विकारत्वमुपपादयति—

देहान्मबुद्धपेक्षन्वादान्मनः कर्तृता मृषा ।

नैव किञ्चिन्करोमीति मत्या बुद्धिः प्रमाणजा ॥ १६ ॥

देहान्मबुद्धीति द्वाभ्याम् ॥ देहान्मबुद्धिमिथ्याबुद्धिभूतपूर्वकत्वाकर्तृ-
त्वादिरामनो मृषा । नैव किञ्चिन्करोमीत्यकर्तृत्वमबुद्धि 'निष्कल निष्कप
ज्ञान'मित्यादिप्रमाणजा अत मत्या । देहान्मबुद्धेरप्रमाणजाया वाधिके-
त्यर्थः ॥ १६ ॥

इतोऽपि कर्तृत्वमात्मतोऽपरमार्थमित्याह—

कर्तृत्वं कारकापेक्षमकर्तृत्वं स्य भावतः ।

कर्ता भोक्तेति विज्ञानं मृषैवेति मुनिश्चितम् ॥ १७ ॥

कर्तृत्वं कारकापेक्षमिति ॥ असङ्गे निरवयवे आत्मनि कारकममगत्वं
परमार्थतोऽनुपपत्तेरकर्तृत्वस्य स्वाभाविकत्वात्कर्ता भोक्तामिति विज्ञानं मृषैव
न परमार्थं इति मुनिश्चितम् । नित्यनिर्मल एवाप्त्यर्थः ॥ १७ ॥

तदेव परिशोधितपदार्थतत्त्वस्य वाक्यादेवाह प्रज्ञाभावात् निरवयवे
विज्ञाने ज्ञानेमिति नियोग्योऽहमिति बुद्धेरन्मूलितत्वात् प्रमत्त्वानविषयकत्वात्
इत्याह—

एवं शास्त्रानुमानाभ्यां स्वरूपेऽगते मति ।

नियोग्योऽहमिति शेषा सत्या बुद्धिः कथं भवेत् ॥ १८ ॥

एवं शास्त्रानुमानाभ्यामिति ॥ शास्त्रे 'विज्ञानेवमनु विज्ञानं च
त्वमित्युच्यते यत्र' इत्यत्र दृष्टं, 'परस्वस्थापो रवेर्देह' इत्यथोक्तमनुमान
वाक्यादित्यर्थः ॥ १८ ॥

मन्त्रविशेषे निषेधोऽप्युक्तोऽस्ति नैव भवतीत्यत्र निर्विकारत्वादिं देतुं वर-
णाकारार्थमुपसंहरति—

यथा सर्वान्तरं व्योम व्योम्नीऽप्यभ्यन्तरो ह्यहम् ।

निर्विकारोऽचलः शुद्धोऽजरो मुक्तः सदाद्रयः ॥ १९ ॥

यथा सर्वान्तरमिति ॥ १९ ॥

इति द्वादश प्रकाशप्रकरणम् ॥ १२ ॥

अचक्षुष्ट्वप्रकरणम् १३

मदेवं पदाप्यन्तर्वरिषयाभावादेव चावधार्यान्निपतिज्वंनरयेति तन्परि-
षयमाशादेव वाक्याद्वाक्यायेणाम्भावावभासमंमये प्रसंख्यावादिविधिरनर्ध-
कोऽनुपपन्नोऽप्युक्तः, इत्यादीं पूर्वप्रकाशान्ते 'निर्विकारोऽचलः शुद्ध' इति
यदुक्तमात्मनः शुद्धावमचलत्वं च तात्पर्यं कर्तुं प्रकरणात्तरं प्रसीति—

अचक्षुष्ट्वम दृष्टिर्मे तथाऽश्रोत्रस्य का श्रुतिः ।

अवाप्तत्वाच्च नु वक्तिः स्यादमनस्त्वान्मतिः कुतः ॥ १ ॥

अचक्षुष्ट्वादिति ॥ दृष्टिशब्देन चक्षुर्निद्रुष्यशरत्कपुदिभूतिर्बुद्धिः प्रकृता
रूपादिविषयोपरजिता ज्ञानामिन्द्रियाभिकोष्यते सा दृष्टिर्मेऽस्ति । मद्रि-
कारतया मद्रमेभूता सा न भवतीत्यर्थः । तत्र हेतुरचक्षुष्ट्वादिति । चक्षुर्हि
देहेदेशाभितं भौतिकं करणं न मद्राभितमित्यन्वयव्यतिरेकान्यां मिश्रितमिति
न हेतुसिद्धिस्तथा । एवं का श्रुतिरित्यादिषु योग्यम् । तथाच तत्तदिन्द्रियद्वारा-
त्कपुदिभूतिरूपदृष्ट्यादि क्रियाहीनत्वाभिमद्रमात्मनोऽचलत्वं चेति भावः ॥ १ ॥

तथा कर्तृत्वज्ञानविकारहेतुप्राणपुष्पोरभावादपि शुद्ध इत्याह—

अप्राणस्य न कर्मास्ति बुद्धभावे न वेदिता ।

विद्याविषे ततो न स्यान्मात्रज्योतिषी मम ॥

अप्राणस्येति ॥ चिन्मात्रज्योतिषः सदा प्रकाशमानचिदेकरसस्य विद्या-
विद्ये ज्ञानतदभावी ज्ञानक्रिये वा न स्तस्योरपि बुद्ध्यवस्थाविशेषः प्राणात्म-
नश्च बुद्ध्यभावादिति सिद्धा शुद्धतेत्यर्थः ॥ २ ॥

उक्तधर्मजातस्वारमन्यभावेन शुद्धादिसिद्धावशरीरत्वमेव हेतुरित्यभिप्रेत्य
चिन्मात्रज्योतिःस्वरूपं विशेषणं विंशदपति—

नित्यमुक्तस्य शुद्धस्य कूटस्थस्यापिचालिनः ।

अमृतस्याक्षरस्यैवमशरीरस्य सर्वदा ॥ ३ ॥

नित्यमुक्तस्येति ॥ विद्याविद्ये न स्र इति पूर्वोक्तान्वयः । शुद्धावाचित्-
सुक्तावमविद्यालित्वात्कूटस्थत्वमक्षरत्वादमृतत्वमिति विशेषणानां योजना ।
त्रिष्वपि हेतुरशरीरस्येति । नहि शरीरसंबन्धमन्तरेणात्मनोऽशुद्धिष्वजनक्षर-
णानि निरूपणपथमवतरन्ति । अतः सर्वदैवाशरीरत्वात्सर्वदा शुद्ध इत्यादि
योज्यम् ॥ ३ ॥

आत्मनः पदार्थसंबन्धाभावात्पि सिद्धा शुद्धतेत्याह—

जिघत्सा वा पिपासा वा शोकमोहौ जराभृती ।

न विद्यन्तेऽशरीरत्याग्रोमवद्यापिनो मम ॥ ४ ॥

जिघत्सेति ॥ स्वादितुमिच्छा जिघत्सा, पातुमिच्छा पिपासा, अन्यत्रसि-
द्धमशरीरत्वात्त्रियुपलक्षणम् । अत्राणत्वादमनस्वाद्येत्यर्थः । तथाचोक्तं 'प्राणस्य
शुद्धिप्राप्ते द्वे मनसः शोकमोहकौ । जराभृताशरीरस्य पदार्थसिद्धिः शिष्य'
इति ॥ ४ ॥

इदानीमनुष्ठमकलेभिर्द्वयवृत्तिप्रतिषेधोपलक्षणतया स्वशरीरमनसंबन्धं प्रति-
षिष्याविर्भावनिरोधायहीनतया विशुद्धचित्तस्वरूपमुत्तमसंहरति—

अस्पृशत्वाच्च मे सृष्टिर्नाजिदत्वात्प्रमश्रुता ।

नित्यविज्ञानरूपस्य ज्ञानाज्ञाने न मे सदा ॥ ५ ॥

अस्पृशत्वादिति ॥ स्वतन्त्रेभिर्द्वयवृत्तित्वात्वादिशब्देः ॥ ५ ॥

आत्मनो इहादृशो न सन्नाशुद्धेऽप्युपपत्तिमाह—

या तु स्यान्मानसी वृत्तिश्चाक्षुष्का रूपरञ्जना ।
नित्यमेवात्मनो दृष्ट्या नित्यया दृश्यते हि सा ॥ ६ ॥

या तु स्यादिति ॥ चाक्षुष्का अक्षुर्द्रोत्रमिता रूपरञ्जना रूपाकाराका-
सात्मरूपया नित्यया दृष्ट्या चेतस्यप्रधानलक्षणया नित्यमेव दृश्यते प्रका-
श्यते । हि प्रसिद्धम् । अनुभवनिश्चयैतदित्यर्थः ॥ ६ ॥

तथाच दृष्ट्यादपभिरामीयालक्षणाबाधो येन दृश्यते न स तदीयो यथा
रूपादिति निश्चयमात्मनो दृष्ट्यादिराहित्येन शुद्धावादीत्यभिप्रेत्य अक्षुर्द्रोत्र-
वृत्तापुनश्चायं वृत्तान्तरेष्वपि विधानि—

तथान्येन्द्रिययुक्ता या वृत्तयो विषयाञ्जनाः ।

स्मृती रागादिरूपा च केवलान्तर्जनस्यपि ॥ ७ ॥

सधेति ॥ विषयाञ्जनविषयोपाधिनाः । विषयाकारा इति यावत् । याच
केवला अक्षुर्द्रोत्रानित्येक्षा अन्तर्जनस्य शरीरान्तर्बर्तित्वे विषये स्मृतिः
रागादिरूपा सापि पूर्वोक्तयात्मदृष्ट्या दृश्यत इत्यन्वयः ॥ ७ ॥

किंच स्वभावस्थायां विद्यमाना मन परिणामरूपा विषयाकारा वृत्तय-
स्ततो व्यतिरिक्तस्यैव द्रष्टृदृष्ट्या यथा संप्रतिपन्नानया ज्ञापकृत्तया अथ दृश्य-
त्वात्स्वव्यतिरिक्तस्यैव द्रष्टृदृष्ट्या इत्याह—

मानसस्तद्द्रव्यस्य दृश्यन्ते ममद्रव्ययः ।

द्रष्टुर्दृष्टस्ततो नित्या शुद्धानन्ता च केवला ॥ ८ ॥

मानस्य इति ॥ मानस्य स्वमद्रव्ययोऽन्वयस्य साक्षिणो दृश्यन्ते दृश्यत्वेन
भाष्यादे निश्चे ज्ञातमाह—द्रष्टृदृष्टिः ॥ ८ ॥
वृत्तया चेदामदृष्टिदृष्टा इत्ये तत्रान्वया प्रथेत्वात्तद्वा इतिमदन्त-करण-

विषेकारेवेत्याह—

अनित्या माग्निनुद्रेति शृण्वतेऽप्रापिवेकतः ।

गुप्ती दुःखी तथा चाहं दृश्ययोपाधिभूतया ॥ ९ ॥

अनित्येति ॥ अविशुद्धेति छेदः । उपाधिभूतया इत्यया इत्या सहावि-
वेकतो विवेकामहादत्र व्यवहारभूमौ सा नित्या शुद्धा चारमदृष्टिनित्याऽवि-
शुद्धेति च गृह्यत इति योजना । तथार्हं मुक्ती दुःखीति च मन्यत इत्युत्तर-
श्लोकगतेनान्वयः ॥ ९ ॥

अविवेकनिबन्धना मिथ्याभिमानादेव संसारप्राप्तिरित्युक्तमेव स्फुटयति—

मूढया मूढ इत्येवं शुद्धया शुद्ध इत्यपि ।

मन्यते सर्वलोकोयं येन संसारमृच्छति ॥ १० ॥

मूढयेति स्पष्टम् ॥ १० ॥

कथं तर्हि संसारनिवृत्तिरित्यपेक्षयां तदुपायं त्वन्मुमुक्षुं शिक्षयति—

अचक्षुष्कादिशास्त्रोक्तं सवाद्याभ्यन्तरं त्वजम् ।

नित्यमुक्तमिहात्मानं मुमुक्षुश्चेत्सदा क्षरेत् ॥ ११ ॥

अचक्षुष्कादीति ॥ इह प्राणिनां मध्ये कश्चिन्मुमुक्षुश्चेत्स्यात्स तर्हि स्वा-
त्मानमुक्तरूपं सदा क्षरेत् श्रुत्याचार्योपदिष्टमनघरतमनुसंधीतेति यो-
जना ॥ ११ ॥

यदात्मनश्चक्षुरादिराहित्यं प्राकृतिद्वयवृत्तं तत्र प्रमाणमाह—

अचक्षुष्कादिशास्त्राच्च नेन्द्रियाणि सदा मम ।

अप्राणो क्षमनाः शुभ्र इति चाथर्वणेर्वचः ॥ १२ ॥

अचक्षुष्कादिशास्त्राच्चेति ॥ 'अचक्षुष्कमधोऽप्रमाणमन' इत्यादिना
वृहदारण्यके यथारमरूपमुक्तं तथा मुण्डकेऽप्युक्तमित्याह—अप्राण इति ॥ १२ ॥
आत्मनो निर्विशेषये धृत्यन्तरमुदाहरति—

शुभ्रादीनामभावश्च श्रूयते मम काठके ।

अप्राणो क्षमना यस्मादविकारी सदा क्षमम् ॥ १३ ॥

शब्दादीनामिति ॥ 'अशब्दमस्पर्शरूपमव्ययं तथाऽरस नित्यमगन्ध-
वच्च यत् । अनाद्यनन्तं महतः परं ध्रुवं निघात्य तं भृशमुष्णाप्यगुष्यते'
इति काठके श्रूयते इत्यर्थः । उक्तं प्रमाणमनूय दृष्टितमाह—अप्राण इति ।
एतदचक्षुष्कादेरप्युपलक्षणम् ॥ १३ ॥

अविकारित्वनिश्चयफलमाह—

विक्षेपो नास्ति तस्मान्मे न समाधिस्ततो मम ।

विक्षेपो वा समाधिर्वा मनसः स्याद्विकारिणः ॥ १४ ॥

विक्षेप इति ॥ तस्मान् । अविकारिणादित्यर्थः । ततो विक्षेपाभावादि-
त्यर्थः । विक्षेपनिवृत्तिरूपत्वात्समाधेर्नदभावे तदभावः । कस्य तर्हि समा-
धिविक्षेपावित्यपेक्षया विकारवत् एवेति वदन् अविकारिणस्तदभावं दृढ-
यनि—विक्षेपो वेति ॥ १४ ॥

मनोषट्कारिणां विकारिमनसादात्पादा विक्षेपसमाधी आत्मनि
संभाव्येताम्, तदुभयाभावात्तौ न स इत्याह—

अमनस्कस्य शुद्धस्य कथं तत्स्याद्भयं मम ।

अमनस्त्वाविकारित्वे विदेहव्यापिनो मम ॥ १५ ॥

अमनस्कस्येति ॥ शुद्धस्य । अविकारिण इत्यर्थः । कथममनस्कत्वमवि-
कारित्वं चेत्यत आह—अमनस्त्वाविकारित्वे इति । विदेहव्यापी व्यापी चेति
विदेहव्यापी तस्येति विग्रहः । विदेहत्वादमनस्कत्वं व्यापित्वाविकारित्वं
चेत्यर्थः ॥ १५ ॥

कथं तर्हि विज्ञासावस्थायां समाध्यादिकं कर्तव्यमिति ते बुद्धिरामीदिति
तत्राह—

इत्येतथावदज्ञानं तावत्कार्यं ममाभवन् ।

नित्यमुक्तस्य शुद्धस्य पृद्धस्य च सदा मम ॥ १६ ॥

इत्येतदिति ॥ सदा नित्यमुक्तशुद्धस्यादि मम यावत्पर्यन्तमेतदित्यमु-
क्तावादिविषयमज्ञानमासीत्तावत् मम कार्यं समाधावादि कर्तव्यमभवत्,
नेदानीं तज्जागतः इत्यमलीत्यर्थः ॥ १६ ॥

इदानीं कस्याममाधावादि न कर्तव्यमित्यपेक्षायां तद्देशभावादित्याह—

समाधिर्वात्समाधिर्वा कार्यं शान्त्यत्कृतो भवेत् ।

मां हि ध्यात्वा च पृद्धा च मन्यन्ते कृतकृत्यताम् ॥ १७ ॥

समाधिरिति ॥ कुतो मयेम्ममेति शेषः । कुतो न मयेदित्यत्र हेतु-
माह—मां हीति । यस्मान्मां प्रत्यगेकरमे मत्तं प्यात्वा विषादं बुद्ध्वा
साक्षात्कृत्य कृगकृत्यतां मन्यन्ते मुमुक्षव इति शेषः । तथाच भुविः 'ए-
नित्यो महिमा प्रादणस्य न कर्मणा वर्धने नो कनीया'मिति । 'यत्प्रत्यम-
तिरेव स्वादात्मनस्तत्र मानवः । भाग्यमन्येष च मनुस्मृत्य कारं न विदते'
इति स्मृतेश्च । तस्मात्प्रज्ञानाभावाच्चास्तीदानीं किमपि कर्तव्यमित्यर्थः ॥१३॥

ननु यद्यपि यथोद्धारमविरुः समाध्यादि कर्तव्यं नास्ति तथाप्यारतनो
ब्रह्मत्वं संपाद्य प्रपन्नस्य विकल्पः कर्तव्योऽवगिष्यत इत्याशङ्क्य ब्रह्मरूपस्य
नित्यसिद्धत्वात्प्रपन्नस्य चाज्ञानमात्रविलसितस्य तद्विवृत्तिममय एव चाग्नि-
हानामना विहीनायाश्च तदनुष्ठेपमवशिष्यत इत्यभिप्रेत्याह—

अहं ब्रह्मास्मि सर्वोऽस्मि शुद्धो बुद्धोऽस्म्यतः सदा ।

अजः सर्वत एवाहमजरथाक्षयोऽमृतः ॥ १८ ॥

अहं ब्रह्मास्मीति ॥ सदेति ब्रह्मास्मीत्यादिषु सर्वेषु विशेषणेषु योऽयम् ।
अतस्ततो यन्धहीनः सर्वत इति च पदमजोऽक्षय इत्युभयत्र योज्यम् ।
जन्मक्षयहेतुरहित इत्यर्थः ॥ १८ ॥

ननु प्रतिदेहं चेतनभेदे भासमाने कथं ब्रह्मास्मीति प्रतीचः पूर्णतानुभव
इत्यत आह—

मदन्यः सर्वभूतेषु शोद्धा कश्चिन्न विद्यते ।

कर्माध्यक्षश्च साक्षी च चेता नित्योऽगुणोऽद्वयः ॥ १९ ॥

मदन्य इति ॥ उक्तेऽर्थे प्रमाणमाह—कर्माध्यक्ष इति । 'एको देवः
सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा । कर्माध्यक्षः सर्वभूताधिवासः
साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्चे'ति श्रुतावेकसैव सर्वभूतान्तरात्मत्वोपपादना-
द्भेदप्रतिभानस्याकाशभेदभानबहुपाधिनिबन्धनत्वाच्चात्मान्तराशङ्केति युक्तं
पूर्णब्रह्मात्मानुभवनमित्यर्थः ॥ १९ ॥

अहं ब्रह्मास्मीत्यशोकमात्मनो ब्रह्मत्वमुपपादितं, सर्वोऽस्मीत्युक्तं तु
बाधायां सामानाधिकरण्यात्प्रियायमित्युपपादयति—

न सचाहं न चासद्य नोमयं केवलः शिवः ।

न मे संध्या न रात्रिर्वा नाहर्वा सर्वदा द्योः ॥ २० ॥

न स्वप्नाहमिति ॥ सप्तत्यस्ययोग्यं पृथिव्यतेजोहृयं भूतद्रवम् । अमन्त्र-
त्यशावोग्यं स्वच्छन्दनिर्दिष्टं वाय्वाकाशात्मकं भूतद्रवम् । उमयं पद्मभूत-
परिणामात्मकं क्षीरसंभ्यानं सगमयं नाहमित्युक्ते नेतिनेतीति मरुदेवारोप्य
निषिद्धस्याग्मद्रव्यत्र मयि चासत्त्वाद्दहमेवेदं सर्वमिति पुनमेवोक्तमित्यर्थः ।
केवलः सर्वविशेषरूपः । शिवो निर्धंगुणः । संध्यादिकालविशेषयोगात्कथं
केवलत्वमित्यत आह—न मे संध्येति । तत्र हेतुः—सर्वदा द्यौरिति । अतु-
सप्रकारात्प्रवादित्यर्थः । यथा संध्यादिदहदः क्रमेण स्वप्नमुपुविद्यागरणान्यु-
प्यन्ते सर्वैकदशेण प्रकारात्मानस्य स्वरूपावगणविशेषरूपावस्थाः पुनरस्या
दृश्यं ॥ २० ॥

सकाक्षिदेकतानव्याप्तनो निर्विषयस्य पुनः महारूपेण पूर्णत्वमिति
सदृष्टान्तमाह—

सर्वमूर्तिवियुक्तं यद्यथा स्रं मूर्ध्ममद्रवम् ।

तेनाप्यस्मि विनाभूतं प्रद्वैवाहं तथाऽद्रवम् ॥ २१ ॥

सर्वमूर्तिविति ॥ यथाकाशं सर्वकालपरिच्छिन्नाभारादिलक्षणमिति पुरम-
मालदपने तवेदं प्रकृतं परिपूर्णमस्तमूरमं ईताभावोपलक्षितमित्यने तस्मा-
द्भ्रष्टोऽनिर्नापावादात्मनश्च तदलस्यावाहर्वाकाशीत्यर्थः । तर्हि सद्वाकाशावो-
दपमानोपमेयभावेन भेदात्तद्य सद्वादितीत्यमित्यत आह—तेनापीति ।
तेनाकाशोनापि विनाभूतं सिद्धं प्रकृत्यास्मि अथहरदृष्टोपमानादिभेदेऽपि पर-
मार्थतत्त्वद्भावाद्वाहर्वाकाशनिर्विषयः । एकमद्रवपदमाकाशेन संबध्यते, द्वितीयं
प्रकृतेश्चर्यामदनपम् ॥ २१ ॥

पूर्वमाकाशदृष्टान्तेन पूर्णत्वमिरूपणापरमार्थतः परिच्छेदात्ता प्रताहता,
इदानीं तैर्नैव दृष्टान्तेन भेदपरिच्छेदधर्मातेर्नितिमाह—

यमात्मा स्वत आत्मैति भेदो ध्योऽसौ यथा भवेत् ।

एकस्य मुपिभेदेन तथा मम विकल्पितः ॥ २२ ॥

ममात्मेति ॥ मम ज्ञानुरात्मा स्वरूपं मयेति स्वतः स्वस्वप्रमेतं च
 बोध्यमात्मात्मीयभावेन भेदव्यभिचायः न पृच्छस्य मनाम्न. करणागुदाधिकृत-
 भेदपरिच्छेदरापेक्षया विकल्पित भासोपितो भवेत्, यद्भेदकस्य ध्योऽन्नः मुनि-
 भेदेन चित्रभेदेनांनानिभायरूपो भेदो विकल्पितो भवति तद्विन्ययं. ॥२२॥
 तस्माद्विघादनाशो भेदव्यवहारोऽपीदानीमत्रगतामत्रयस्य सोऽपि
 नास्तीति सिद्धमित्याह—

भेदोऽभेदस्तथा चैहो नाना चेति विकल्पितः ।

ज्ञेयं ज्ञाता गतिर्गन्ता मय्येकसिन्धुतो भवेत् ॥ २३ ॥

भेदोऽभेद इति ॥ मय्येकसिन्धुत्वं भेदोऽभेदश्च विकल्पितो व्यवहृतः ।
 तथा पृष्ठो नाना चेति चाहमेव विकल्पितः । ज्ञेयं ज्ञाता गतिः कलं गन्ता
 फलयाप्तिकतां भोक्तृति चाह विकल्पित इति योजना । एतत्सर्वं कुतो भवेत् ।
 विचार्यमाणे न भवेदेवेत्यर्थः ॥ २३ ॥

ननु तथापि संसारित्वं हेयं मद्गत्यं घोपादेयमिति न निर्विशेषत्वमात्मन
 इतिचेत्तथाह—

न मे हेयं न चादेयमधिकारी यतो बहम् ।

सदा मुक्तस्तथा शुद्धः सदा बुद्धोऽगुणोऽद्वयः ॥ २४ ॥

न मे हेयमिति ॥ तत्र हेतुमाह—अधिकारीति । यतो यस्मादहम-
 विकारी । कुतोऽविकारीत्यपेक्षायां तत्र प्रमाणं हिराब्देन सूच्यते । 'अविका-
 र्यांऽयमुच्यते'इति स्मृतेरित्यर्थः । फलितमाह—सदा मुक्त इति । सदैव
 बन्धसंसर्गदूष्य इत्यर्थः । तथा शुद्धसदेत्वविद्यासंबन्धरहितः । यतः सदा
 बुद्धः । तर्हि किं बोधगुणः, नेत्याह—अगुणः, बोधरूप एवेत्यर्थः । तर्हि
 बोध्यं किंचिदन्यदस्ति, नेत्याह—अद्वय इति ॥ २४ ॥

तदेवमुफळक्षणेनारमतत्त्वं शास्त्राचार्यप्रसादाच्छ्रवणमनननिदिध्यासननिष्ठां
 प्राप्तः सन् सदा मुमुक्षुरहं मझास्मीत्यनुसंदध्यादिति मुमुक्षुं प्रोत्साहयति—

इत्येवं सर्वदात्मानं विद्यात्सर्वं समाहितः ।

विदित्वा मां स्वदेहस्थमृपिर्मुक्तो ध्रुवो भवेत् ॥ २५ ॥

इत्येवमिति ॥ सर्वं पूर्वमुक्तं वेदनकालमाह—विदित्वेति । अविः
सर्वदर्शी ॥ २५ ॥

उक्ततरविद उक्तां मुक्तिं प्रपद्यन्ति—

कृतकृत्यत्र सिद्धय योगी ब्राह्मण एव च ।

य एवं वेद तत्त्वार्थमन्यथा ह्यात्महा भवेत् ॥ २६ ॥

एतदुक्त्यद्येति ॥ स ब्राह्मण इति मुतेर्मुन्यो ब्राह्मण एव च भवेदिति
संबन्धः । एवं निष्ठादीनस्य प्रत्यवायमाह—अन्यथेति । उक्तं श्रीभागवते
भगवता 'नृवेदमायं मुलभं मुदुर्लभं सूत्रं मुक्यं गुरुरर्णधारम् । मयानु-
बूतेन नभस्वतेरितं पुमान्मवादिष्य न तरेण भाग्यदे'ति ॥ २६ ॥

उक्तस्य प्रकरणार्थस्य प्रामाणिकत्वं दर्शयन्प्रतिपत्तिर्भाष्यमाह—

वेदार्थो निश्चितो ह्येव गमागेन मयोदितः ।

संन्यासिभ्यः प्रवक्तव्यः शान्तेभ्यः शिष्टबुद्धिना ॥ २७ ॥

वेदार्थ इति ॥ अस्य ग्रहणे गुरुवाधिकारिणो ह्येवन्ति—संन्यासिभ्य
इति । न वेचलं ब्राह्मसंन्यासाद्यममात्रेभ्यः किं नु शान्तेभ्यः । सामाहित्याद्यन-
सपक्षेभ्य इत्यर्थः । उपदेष्टारं विदित्वेति—शिष्टबुद्धिनेति । शास्त्रार्थानुद्विष्ट-
बुद्धिवेत्यर्थः ॥ २७ ॥

इति प्रबोद्धां ऋषुद्भ्यः प्रकरणम् ॥ १४ ॥

स्यमस्मृतिप्रकरणम् १४

पूर्वसिद्धप्रकरणेऽस्त-करणविशेषादात्मनि संन्यासिभ्यर्थातिशे स्वत इति
शास्त्रप्रामाण्याद्वाचिनाज्ञानतत्त्वार्थो ब्रह्मरूप एवामेति निर्धारितम्, इदानी-
मस्त-करणस्य परोक्षवाच्यसमाह्वयिभासस्य चापरोक्षवाच्य समाह्वयिभासो
बुद्धिविशेषकृत इत्यादाह्यात्म-करणस्यापरोक्षवाच्यनिपादनपूर्वकं पूर्वोक्तशास्त्रार्थे
शुक्तिप्रदर्शनपरं प्रकरणं प्रथमते—

स्यास्मृत्योर्षटादेति रूपामागः प्रत्यये ।

पुरा नूनं तदाकारा धीष्टेत्यनुमीयते ॥ १ ॥

स्वप्नस्मृत्योरिति ॥ हि यस्मात्स्वप्ने स्मृतौ च घटादेर्विषयजातस्य
रूपाभास आकाराभासो दृश्यतेऽनुभूयते तस्मात्पुरा पूर्वं जाग्रदवस्थापाम-
नुभवावस्थायामपि नूनमवश्यं तत्राकारा घटाद्याकारा धीरन्तःकरणवृत्तिर्दृष्टा
साक्षात्तनुभूतेत्यनुमीयत इत्यर्थः । स्वप्नस्मृत्योर्दृष्टार्थविषयावन्निषमाल्पूर्वदृश्य
वाद्यार्थस्य तत्राभावात्स्वप्नस्मृत्योरुपलभ्यमानो विषयोऽर्थाकारवृत्तिमद्गतः-
करणमेवेति जाग्रत्पूर्वानुभयवोरप्यन्तःकरणभेदात्तथाकारवृत्तिमद्परिधमनुभू-
तमिति कल्पयते । तस्मात्सर्वास्वप्नवस्थानु वृत्तिमद्गतःकरणस्यापरोक्षात्तत्र
तच्चिराभासाविवेकात्तामनः संसारित्यावभासोऽपरोक्षो युक्त इति भावः ॥३॥

एवमन्तःकरणस्यापरोक्षत्वे निरूपिते किमायागमात्तमन इत्यपेक्षायां दृष्टा-
वन्तःकरणविमंषात्ताद्विवेकसिद्धिरावातेति सदृष्टान्तमाह—

भिक्षामटन्यथा स्वप्ने दृष्टो देहो न स स्वप्नम् ।

जाग्रद्दृश्यात्तथा देहाद्द्रष्टृत्वादन्य एव सः ॥ २ ॥

भिक्षामिति ॥ गुणतस्त यतो स्वप्ने भिक्षामटदृष्टो यो देहा स स्वप्ने
द्रष्टा न भवति । यथा तदेहात्मात्मनिमन्ममानोऽपि तद्वत्ततो न भवति,
तथा जाग्रद्दृश्यात्पि देहात्मा भावमान्य एव द्रष्टृत्वादित्यर्थः । देहात्तद्गुणस्य-
नभिभिद्धिवास्तु करणवोरपि । तथाच प्रयोगः- विमतो देहात्ततोऽपि
स्वप्नदृश्यदेहादिवदिति ॥ २ ॥

वृद्धिरेव सत्तां शब्दाश्वथोकारा दृश्यत इत्युक्तमर्थं दृष्टान्तेन स्पष्टयति—

मूयामिकं यथा तार्द्रं तद्विभं त्रायते तथा ।

रूपादीन्व्यापुरायितं तद्विभं दृश्यते धुम् ॥ ३ ॥

मूयेति ३ मूयाम् मूयित्वा मूयतिमा यथाविभं तद्विभं त्रायते तथा मूयति
विषयक विभिन्नं सत्त्वं त्रायते तामनात्ताद्वि न भवति तथा विषयस्य
करादीन्व्यापुरायितं दृश्यते । तदा तद्वि त्रायते इत्यर्थः ॥ ३ ॥

तद् मूयति मूयतिमा यथाविभं तद्विभं त्रायते तथा मूयति
मूयते, विषयक विषयस्य त्रायते तामनात्ताद्वि न भवति तथा विषयस्य
करादीन्व्यापुरायितं दृश्यते इत्यर्थः ॥ ३ ॥

व्यञ्जको वा यथालोको व्यङ्गस्याकारतामियात् ।

सर्वार्थव्यञ्जकत्वाद्दीर्घाकारा प्रदृश्यते ॥ ४ ॥

व्यञ्जको वेति ॥ व्यञ्जकोऽव्यारित्य-विण्शब्देरालोको वा घटादेः ।
स्पष्टार्थः ॥ ४ ॥

बुद्धेरन्वयमुद्येन स्वप्नस्मृतोरित्यत्रोपपादितमपरोक्षत्वमनूय ध्यतिरेकमु-
द्येनोपपादयति—

धीरेवार्थस्वरूपा हि पुंसा दृष्टा पुरापि च ।

न चेत्स्मरे कथं पश्येत्स्मरतो वा कृतिः कृतः ॥ ५ ॥

धीरेवेति ॥ स्पष्टम् ॥ ५ ॥

भालोकादिष्वञ्जकत्वाद्देव्यङ्गाकारत्वमुक्तं स्पष्टयति—

व्यञ्जकत्वं तदेवासा रूपाद्याकारदृश्यता ।

द्रष्टृत्वं च द्योस्तद्ग्याप्तिः स्याद्विय उद्भवे ॥ ६ ॥

व्यञ्जकत्वमिति ॥ भव्या बुद्धेषां रूपाद्याकारेण दृश्यता दर्शनयोग्यता-
पतिसादेव विषयव्यञ्जकत्वमित्यर्थः । चैतन्यं हि विषयावभासो विषयश्च न
बुद्धेरन्वयं न्यातव्येण एव रति । तथाच बुद्धेर्विषयाकारत्वाभावे चैतन्यस्य
विषयात्मना स्मृतिरनुपपद्येति विषयमित्यन्वयर्थतया तदाकारापत्तिरेव बुद्धे-
र्यञ्जकत्वमित्यभिप्रायः । यथा रूपाद्याकारेणावभासमानत्वमेव धियो रूपा-
दिष्वञ्जकत्वं तथा ददेरात्मनो धिय उद्भवे धर्माधर्मवशादुत्पत्त्यां सत्यां तस्या-
सिद्धदात्मना एव रणमेव द्रष्टृत्वं न परिणाम इत्याह—द्रष्टृत्वं चेति । यद्यपि
धियो विषयग्याप्तिः परिणाममन्तरेण न भवति विषयदेरे तस्याः प्रागेवाभ-
वत्त्वात्, तथापि चैतन्यात्मनो धीकृतिग्याप्ती न परिणामापेक्षा विद्यात्मन्येव
तद्व्यकानाकथयिताया एव धियः सरोत्पत्तेरिति भावः ॥ ६ ॥

बुद्धितद्ग्याप्तिसाक्षिण्येन विद्यामयः परिणामाभावेऽपि न तस्य ब्रह्मरूप-
त्वपेक्षां पुनः, प्रतिदेहं तत्तद्ग्याप्तिसाक्षिभेदादित्यात्तस्य, यथाजाभावात्मैक-
मित्याह—

चिन्मात्रज्योतिषा सर्वाः सर्वदेहेषु युद्धयः ।

मया यस्मात्प्रकाश्यन्ते सर्वस्यात्मा ततो ह्यहम् ॥ ७ ॥

चिन्मात्रेति ॥ यथैकस्मिन्धरीरे बुद्ध्यवभासो विकृतचिन्मात्रिमात्रस्यया सर्वशरीरगतबुद्ध्यवभास इति भास्यबुद्धिभेदेऽपि न तद्व्यवभासस्वरूपभेदः प्रमाणपथमवतरति । भेदस्यापि साक्ष्यत्वेन साक्षिधर्मत्वाभावाच्च साक्षिभेदाशङ्कावकाश इत्यर्थः ॥ ७ ॥

चैतन्यस्य सर्वत्रैकत्वेऽपि इत्यस्य बुद्ध्यादेरनेकत्वाच्चाद्वयब्रह्मात्मतासिद्धिरित्याशङ्क्य सकलइत्यस्यानाद्यनिर्वाण्याविद्याविलासबुद्धिनाशत्वाच्चेतनस्याद्वयब्रह्मत्वमविरुद्धमित्युपपादयति—

करणं कर्म कर्ता च क्रिया स्वप्ने फलं च धीः ।

जाग्रत्येवं यतो दृष्टा द्रष्टा तस्मादतोऽन्यथा ॥ ८ ॥

करणमिति ॥ यथा क्रियाकारकफलानि स्वप्ने धीरेव बाह्यार्थस्य तदा तत्राभावादिति निश्चितं । एवमेव जाग्रति जाग्रदवस्थाया च यतो धीरेव क्रियाकारकफलरूपा दृष्टा तथैव बहिः पदार्थसत्त्वमवगतम् । तथासति सुषुप्तावपि तदाकारविशेषस्फुरणं कदाचित्स्यात् । तस्माद्विषयैः सहैवात्मनि बुद्धेरप्यस्त्वात्तस्याश्वाद्यन्तवचनेन मिथ्यात्वादद्रष्टात्मा ततो बुद्धेरन्यथान्यात्सः सत्योऽखण्डैकरस इत्यर्थः ॥ ८ ॥

अन्यथेत्युक्तं स्फुटयति—

बुद्ध्यादीनामनात्मत्वं हेयोपादेयरूपतः ।

हानोपादानकर्तात्मा न त्याज्यो न च गृह्यते ॥ ९ ॥

बुद्ध्यादीनामिति ॥ बुद्ध्यादयो नात्मस्वरूपधर्मा आगमापायित्वाद्व्यादिवदित्युक्ते चिदात्मनि ध्यमिचारमाशङ्क्य परिहरति—हानोपादानेति । बुद्ध्यादेर्हानोपादानयोर्लेखविक्षेपयोः कर्तात्मा तदधिष्ठानमात्रेण कर्तृत्युच्यते । स न केनचित्प्राज्यो न विद्याध्यो न च गृह्यते न विक्षिप्यते । आत्मनः सर्वाधिष्ठानत्वात्तस्य चाधिष्ठानान्तराभावादित्यर्थः ॥ ९ ॥

आत्मनः स्वरूपेणाहैयानुपादेयत्वेऽपि तत्संबन्धित्वेन प्राप्तस्य बाह्यस्य

अज्ञानमरणान्तरस्य च पापादेहेवत्वमान्तरस्य च योगध्यानादेरुपादेयत्वं
अविष्यतीति न विमुक्तिरात्मन इत्याशङ्गाह—

सयाद्याभ्यन्तरे शुद्धे प्रज्ञानैकरसे घने ।
बाह्यमाभ्यन्तरं चान्यत्कथं हेयं प्रकल्प्यते ॥ १० ॥

सयाद्येति ॥ बाह्यमाभ्यन्तरसहिते बाह्यमाभ्यन्तरं चात्मैव न कृत. श्य-
मित्यर्थः । यतः शुद्धः केवलोऽनो बाह्याभावः । यतश्च प्रज्ञानैकरसोऽनो
मान्तरमपि पृथगस्मि । एकरसत्वं स्पष्टयति—घन इति । सत्त्वयघनवद्विज्ञा-
नघन इत्यर्थः । हेयमित्युपलक्षणम् । एवंभूते आत्मनि कथं हेयमुपादेयं वा
कल्प्यत इत्यर्थः । मन्तारपुन्यनालिक्रितस्य बाह्यस्याभ्यन्तरस्य चोद्विहितमज्ञ-
नयात् तयोश्चामभ्यन्तरत्वात् ततो बहिरन्तर्वा किमप्यस्ति । परमादेतो वदु-
पादेयं हेयं वा भवेदिति नात्मनो विमुक्तिसंकोचावकाश इति भावः ॥१०॥

यस्तु स्वभावानुसारेण विचार्यमाणे नात्मनि देवाद्यन्वीयुष्टम्, इदानीं
विद्वदनुभवेनाप्यपमयोऽवगम्यत इत्याह—

य आत्मा नेतिनेतीति परापोहेन शेषितः ।
न चेद्ब्रह्मविदान्मेष्टो यतेतातः परं कथम् ॥ ११ ॥

य आत्मेति ॥ ब्रह्मविदो ज्ञानिनः । आत्मा मररम् । कथं यतेत
इति इत्यादि इत्यर्थः ॥ ११ ॥

एवंविधमात्मतात्वं न परानुभवगतमिति स्वयमेकान्तविदा साक्षात्कार्यो-
पदेशानुसारेण विवेकष्यमित्याह—

अज्ञानायापतिक्रान्तं ब्रह्मैवामि निरन्तरम् ।
कार्यवान्स्यां कथं चाहं विमृशेदेवमज्जना ॥ १२ ॥
अज्ञानायादीति ॥ ब्रह्मैवमित्यर्थः ॥ ११ ॥

एव विमरो मासं प्रापणीवमिति ब्रह्मैवमित्येति ॥ ब्रह्मैवेति ॥ ब्रह्मैव
पारगस्तु यथा नयास्तत्स्यः पारं सितति ।
आत्मशुद्धेक्षया कार्यं कर्तुमन्यदिहेरुति ॥ १३ ॥

पारग इति ॥ नयाः पारं परतीरं गतो यथा नाल्यः परतीरस्य एव
 तमेव पारं वियामति यानुं प्राप्नुमिच्छति चेत्तिस्यर्थः । तथा यथाऽऽत्म-
 नोऽन्याकार्यं कर्तुमिह भयोमागे इच्छन्ति योजनम् । नैव वियामति नैव-
 ष्टति चेत्यर्थः ॥ १३ ॥

यः पुनरात्मज्ञोऽपि कार्यंशान्भ्याम न सम्यग्दर्शति तं निन्दति—

आत्मज्ञस्यापि यस्य स्याद्दानोपादानता यदि ।

न मोक्षार्हः न विज्ञेयो वान्तोऽसौ ब्रह्मणा ध्रुवम् ॥ १४ ॥

आत्मज्ञस्यार्पाति ॥ स्पष्टार्थः ॥ १४ ॥

'अनागतां तु ये पूर्णमनश्चरां तु पश्चिमात् । मंथ्यां नोपासते विप्रस्ते
 कथं प्राज्ञाणाः स्मृता' इति स्मृतेर्ब्रह्मविदोऽपि विप्रस्य संप्र्यावन्दनमस्ति कार्य-
 मित्यानाद्यैर्कमुतिकन्यायेन निराकरोति—

सादित्यं हि जगत्प्राणस्तस्मान्नाहनिंशैव वा ।

प्राणज्ञस्यापि न स्यातां कुतो ब्रह्मविदोऽद्वयं ॥ १५ ॥

सादित्यमिति ॥ आदित्यः सूर्यस्तत्सहितमिदं जगत्सर्वं हि यस्मात्प्राणो

हिरण्यगर्भस्तस्मात् 'प्राणज्ञस्यापि प्राणोऽहमस्मी'ति प्राणोत्पत्तिसंभवात्प्राण-
 नुपासकस्येति यावत् । अहनिंशैव वा न स्याताम् । उदयान्तरमयरहितवृत्त्य-
 रूपवाचस्यहोरात्रे न स्यातामित्यर्थः । तथाच ध्रुतिः 'न ह वा अस्मा उदेति
 र निम्लोचति सकृद्वा हेवास्मै भवती'ति । तथाच प्राणज्ञस्यापि प्राणवि-
 तोऽपि भेददर्शिनो यद्यहनिरो न स्यातां तदास्य ब्रह्मविदो मुख्यब्रह्मभूतस्या-
 प्ये सर्वद्वैताभासरहिते स्वरूपे सति ते कुतः स्यातां न कुतोपीति काल-
 तद्दर्शनाभावादेव तस्मिन्निश्चयव्याभाव इत्यर्थः ॥ १५ ॥

ब्रह्मविदो वाद्यक्रियाभावेऽपि 'संप्यं समाधावात्मन्याचरे'दिति ध्रुतेः
 यामति विस्मृतिं परित्यज्य मोक्षाय स्मृतिः कर्तव्येत्यत आह—

न स्मरत्यात्मनो ह्यात्मा विसरेद्वाप्यलुप्तचित् ।

मनोऽपि स्मरतीत्येतज्ज्ञानमज्ञानहेतुजम् ॥ १६ ॥

न स्मरतीति ॥ स्मरतियोगात्पद्यो द्वितीयाथं । स्मरणविसरणयोरभावे
 तुः—अलुप्तचित्ति । यद्यद्यत्पत्वादात्मनः स्मरणं विधातुं तत्रज्ञानावृष्वं-

प्रकरणम् १४]

पदयोर्जनिकाव्याख्या ।

माविर्भावतिरोभावादिविहारदास्तये मन एवात्मानं स्मरेदिति विधिः
स्यादित्यत आह—मनोऽपीति । मनसोऽप्येतेनत्यास्मृतत्वानुपपत्तेर्मनः स्मरणी-
नि ज्ञानमप्यज्ञानहेतुजम्, अविद्येकविलमितमित्यर्थः । तथाचासम्पग्नद्विद
भागमप्यतिरेकेण मनः परपतः संध्यं समाधाविति विधिर्न सम्पग्नद्विद
इति भावः ॥ १६ ॥

त्यागहाह—

ज्ञातुर्ज्ञेयः परो सात्मा सोऽविद्याकल्पितः स्मृतः ।
अपोडे विद्यया तस्मिन्नज्ञ्यां सर्प इवाद्वयः ॥ १७ ॥

ज्ञानुरिति ॥ यदि पर आत्मा ज्ञातुर्ज्ञेयो विषयः स्यात्तदा सोऽविद्याक-
ल्पितः स्वाज्ञानकल्पितो हि मिथिन स्मृतो ज्ञातो विद्वद्भिः । ज्ञानविषयस्य
रज्जुसंपंबदविद्याकल्पितत्वनियमात् आत्मैव न भवतीत्यर्थः । तथाच तस्मि-
न्नात्मनः परत्वज्ञेयत्वादिंके विद्यया आत्मविद्ययाऽपोडे बाधिते तस्मिन् ज्ञातुर्ज्ञे-
यया रज्जुविद्यया सर्वे बाधिते रज्जुरेवावशिष्यन्ते तद्वदित्यर्थः ॥ १७ ॥
प्रत्यगात्मनो वस्तुनोऽद्रिणीयत्वेऽपि तस्मिन्ममाहमित्यादिसंनारप्रतिमा-
सात्तद्विचूचये किमपि कर्तव्यं भविष्यतीत्यत आह—

कर्तृकर्मफलमावात्सयासाभ्यन्तरं क्षजम् ।
ममाहं वेत्ति यो भावस्तस्मिन्कस्य कुतो भवेत् ॥ १८ ॥

कर्तृकर्मैति ॥ कर्तृकर्मफलभेदाभावात्सयासाभ्यन्तरमत्रमेवात्मस्वरूपं ।
यतः तस्मिन्नात्मनि ममाहमित्यादिरूपो यो भाव प्रतिमासः स कस्य भ-
वतुतो वा हेतोर्भवेत् । न भवेद्देवेति चोक्तम् । तस्मात्तज्ज्ञानोपपत्तेः प्रा-
सर्वकर्तृकंयथा नोर्षमिति भावः ॥ १८ ॥

आत्मविद्ये वेदादापरंकारममकारभावे हेतुमाह—

आत्मा सात्मीय इत्येष भावोऽविद्याप्रकल्पितः ।
आत्मैकत्वे ससौ नास्ति पीजामाये कुतः फलम् ॥ १९ ॥
आत्मा सात्मीय इति ॥ आत्मैकत्वे ज्ञाने सतीति दोषः ॥ १९ ॥

प्रकरणम् १४]

ममाहंकारेति ॥ आत्मनि स्वभावतः दृश्या एवाविद्याप्रयुक्तदेहाद्यभि-
 मानं विना न मर्त्यात्पर्यः । हे युगुक्षयः, यदेवं ज्ञातं तर्हि स्वस्या निर्व्यथाः
 सन्तः भाष्यं निहत । किमीदृतिः कर्मणिः इत्यं, ज्ञानेनेव कृतकृत्यात्कार्मणी
 चानधिभूतकृतानो विफलत्वाद्येत्पर्यं ॥ २३ ॥
 देहाद्यनिरिक्तात्मज्ञानवतः सर्वेषु पारलौकिककर्मव्यधिकाराभ्युपगमाद्-
 ह्यात्मविदोऽपि सकलं कर्मत्यागान्ना तस्यात्मतत्त्ववित्त्वमेव माप्नीत्याह—

योऽहंकारमात्मानं तथा वैचारमेव च ।
 वेत्ति नात्मञ्च एवागं योऽन्यथाज्ञः स आत्मविन् ॥ २४ ॥

योऽहंकारमिति ॥ कल्पलोकविदित्यत्र आह—योऽन्यथाज्ञ इति ।
 योऽहंकारमज्ञातारमभोकारं चात्मानं जानाति न आत्मतत्त्वविदित्यर्थः ॥ २४ ॥
 विमिति कर्तामेति जानतो नात्मवित्त्वमात्मभ्येव कर्तृत्वादिप्रतिभासा-
 दित्यासाद्वा, कर्मविवेकनिवन्धनोऽयं भ्रम इत्यभिप्रेत्याह—

यथान्यत्वेऽपि तादात्म्यं देहादिप्यात्मनो मतम् ।
 तथाकर्तुरपिज्ञानात्फलकर्मान्मतान्मनः ॥ २५ ॥

यथान्यत्वेऽपीति ॥ यथा परमार्थतो देहादिव्योऽन्यादेऽप्यात्मभ्ये
 नादात्म्यमाप्त्वानिक मतमिष्टं तथाऽकर्तुरभोभूरविज्ञानादात्मनः कल्पमा-
 त्मता मता । यथा एतूकदेहात्मनोरभेदाप्यात्मान्मनुष्याद्याद्यमिमात्रतादा-
 कारप्रधानलिङ्गदेहाविवेकात्कर्तृत्वाद्यमिमात्रो मिष्याद्युदित्यर्थः ॥ २५ ॥
 नन्वहंकारस्यैवात्मत्वात्कथमहंकारात्मनोरविवेक इत्युच्यत इत्यत्र आह—

दृष्टिः श्रुतिर्मतिर्प्राप्तिः स्वप्ने एषा जनैः सदा ।
 तामामात्मस्वरूपत्वादतः प्रत्यक्षतान्मनः ॥ २६ ॥

दृष्टिरिति ॥ दृष्टादिशब्दैश्चश्रुतादिद्वारकाम्नाःकरणरूपको निर्दिष्टस्वप्ने
 तासु तदैव स्वप्ने जनैरेषाः । तद्वृत्तिवत्त्वात् करणत्वं स्वप्ने वेद्यादारावाजो
 रिताम्यः तास्वी निद्र इत्यभिप्रायः । किञ्च तामा दृष्टादीनामात्मस्वरूपत्वा-
 दिनि । अयमर्थः—श्रुतौ तद्वृत्तिवत्त्वात्-करणत्वादिद्यामाप्रतयात्मस्वरूप-
 वादात्मस्वरूपमयात्मतत्त्वादिनीयापरोक्षवि-
 वास्त-करणादहंकारादिरुदात्तमनो व्यतिरेकविरतिरिति । अत

आत्मनः प्रत्यक्षता साक्षिमात्रेण स्वयं प्रकाशमानतया नित्यापरोक्षब्रह्मरूपता सिद्धेत्यर्थः ॥ २६ ॥

एवमशेषप्रमानृसाक्षिभूततया प्रत्यगात्मनो ब्रह्मत्वापादने लाभं दर्शय-
न्योऽन्यथा ज्ञः स आत्मविदित्यत्रोक्तमात्मवित्तं स्पष्टीकरोति—

परलोकभयं यस्य नास्ति मृत्युभयं तथा ।

तस्यात्मज्ञस्य शोच्याः स्युः स ब्रह्मेन्द्रा अपीश्वराः ॥ २७ ॥

परलोकभयमिति ॥ यस्य परलोकभयं परलोकनिमित्तं भयं 'किमहं
साधु नाकरवं किमहं पापमकरव'मित्यादिरूपं नास्ति 'नैनं कृताकृते तपत'
इति श्रुतेः । तथा यस्य मृत्युभयं मरणभयं नास्ति 'न जीवो अियत' इति
श्रुतेः । आत्मव्यतिरिक्तस्य द्वितीयस्यादर्शनात् । द्वितीयदर्शननिमित्तं हि भयं
'द्वितीयाद्भि भयं भवती'ति श्रुतेः । तस्यात्मज्ञस्य ब्रह्मेन्द्राया अपि ज्ञानैश्वर्य-
संपन्नतया ईश्वरा अपि शोच्याः शोचनीयाः स्युरहो एते ऐश्वर्यासक्ततया
व्यग्राः कथं स्वस्थाः स्युरिति । तस्माद्यः परलोकमरणनिमित्तव्यग्रताहेत्वद्-
कारादिशून्यतया ब्रह्मनिष्ठः स एवात्मविन्न विपरीत इति सिद्धम् ॥ २७ ॥

ब्रह्मेन्द्रादिभावस्य सर्वैः प्रार्थ्यमानत्वात्कथं शोच्यतेत्याशङ्क्य ब्रह्मात्मज्ञा-
नादूर्ध्वं न किमपि प्रार्थ्यमस्तीत्याशयेनाह—

ईश्वरत्वेन किं तस्य ब्रह्मेन्द्रत्वेन वा पुनः ।

तृष्णा चेत्सर्वतश्छिन्ना सर्वदेन्योद्भवाऽशुभा ॥ २८ ॥

ईश्वरत्वेनेति ॥ सर्वत्र देन्यस्योद्भवो यस्याः सा तथा अतएवाशुभा
पापप्रवृत्तिद्वारत्वात्सा तृष्णा घोरसर्वतः सर्वात्मना सहमूढेन उन्नेत्यर्थः ।
तथाच श्रुतिः 'यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य हृदि धिताः । अथ मर्त्योऽ-
मृतो भवत्यत्र ब्रह्म समभुत' इति ॥ २८ ॥

'निर्ममं निरहंकारं यः पश्यति स पश्यती'त्युक्तं स्पष्टयन्नात्मज्ञस्य छक्षण-
माह—

अहमित्यात्मधीर्या च ममेत्यात्मीयधीरपि ।

अर्धशून्ये यदा यस्य स आत्मज्ञो भवेत्तदा ॥ २९ ॥

अहमितीति ॥ यस्य शास्त्राचार्यानुगृहीतस्य पदार्थद्वयविवेकवतोऽहंममेति
 चात्मात्मीयप्रियपथिपावयंशून्ये प्रयोजनशून्ये यदा स्थानाम् । तस्य युक्तव्य-
 वहारहीनः पुमान्पदा स्यादित्यर्थः । तदा स आत्मविज्ञवेत् । देहादी तदनु-
 बन्धे च व्यवहारकालेऽपि पूर्ववद्वस्तुबोहेनरहिततया आत्ममात्रदर्शी तस्य-
 गामविदित्यर्थः ॥ २९ ॥

यद्वैवमामज्ञानं वाचयाद्भवति तदा कृतकृत्यापन्न तस्य कार्यदोषता संभ-
 वर्तानि प्रागुक्तमकार्यदोषत्वं प्रपञ्चयति—

शुद्धादां सत्युपाधां च तथासत्यविदोपता ।

यस्य चेदात्मनो ज्ञाता तस्य कार्यं कथं भवेत् ॥ ३० ॥

शुद्धादां सत्युपाधां च तथासत्यविदोपता च
 यस्य चेदात्मनो ज्ञाता तस्य कार्यं कथं भवेत् ॥ ३० ॥

आत्मविदो नाभि कार्यमित्यत्र दोषस्तरमाह—

प्रसन्ने विमले च्योमि प्रज्ञानैकमेऽद्वये ।

उत्पन्नात्मधियो मृत किमन्यत्कार्यमिष्यते ॥ ३१ ॥

प्रसन्न इति ॥ च्योमि च्योमस्वरतो प्रसन्ने स्वतो दोषरहिते विमले
 आगन्तुकमलवर्जिते । उक्तविशेषणद्वयसाधकं क्रमेण विशेषणद्वयं प्रज्ञानैक-
 रतेऽद्वय इति । एतन्मिच्छन्प्रसन्नोपपन्ना आत्मधीराणामेति मतिरेवंविधं ब्रह्मवा-
 स्येति बुद्धिर्वस्य तस्यात्मस्वरूपज्ञानादभ्यधिकं कार्यमिष्यते तद्वत् । न विमपी-
 त्यर्थः ॥ ३१ ॥

ननु शास्त्राचार्यप्रसादादेव तत्वेऽवताम्यमानेऽपि धर्मोपागमासिप्रतिबन्ध
 कस्य चात्रोः संभवात्परिहासार्थं किमप्यनुष्ठेयं स्यादिति चेन्नैत्याह—

आत्मानं सर्वभूतस्यममिषं चात्मनोऽपि यः ।

पश्यन्निच्छत्यगो नूनं शीतीवर्तुं विभावसुम् ॥ ३२ ॥

आत्मानमिति ॥ यथोक्तस्वभावात्स विभावसोः

असमाधिमिति ॥ विकारो ह्यसमाधिनाम तदेतदाधिभूयन्तया सदा निर्विकारस्य तत्र पश्यामि । अद्यभूतस्यातएव सर्वदा विद्युत्स्य प्रागेव विद्या-
प्यनो नित्यनिवृत्तकर्मण्यस्य शोभ्यं चान्यत्र पश्यामीत्यर्थः ॥ ३५ ॥

गन्धन्ध्र पश्यामीत्युक्तं गन्तव्यमहलीकादेर्गमनसाधनस्थार्चिदिमार्गस्य च अद्यविदोऽपि ज्ञातव्यावादिताशङ्क्य, सगुणमद्यविदमन्तावेऽपि न निर्गुण-
मद्यविदमन्तावमिति सहेतुकमाह—

गन्तव्यं च तथा नैव सर्वगस्याचलस्य च ।

नोर्ध्वं नाधस्तिरो वापि निष्कलस्यागुणत्वतः ॥ ३६ ॥

गन्तव्यमिति ॥ गन्तव्यमिति भावकर्मणोऽन्वयेण अहणम् । तथाच सर्व-
गत्वेन चतुर्नासात्मन्ध्याद्गन्तव्यं नैव पश्यामि । गमनधात्वर्थं नैव पश्यामी-
त्यर्थः । तथा गन्तव्यं गत्या प्राप्य देशं स्थानविशेषं न पश्यामि । कुत इत्यत
आह—नोर्ध्वमिति । निर इति पुरस्तात्पश्चाद्भ्रमं चोत्तरं च नैव पश्यामी-
त्यनुपपन्नः । कुतो देशभेदाभाव इत्यत आह—निष्कलमेति । पूर्णरूपेत्यर्थः ।
कुतो निष्कलत्व ज्ञानमुखादिगुणामकावयवयोगादित्यत आह—अगुणावत
इति । ज्ञानमुखाधोः स्वरूपवाचसंमर्गिगुणस्य चामहमस्यासंभवाद्गुणतोऽपि
विभागशून्यस्य न गन्तव्यं प्राप्यं गतिः प्राप्तिर्वा विपत्त इति न तन्नाश्रम-
निष्पादनविधानावकाश इत्यर्थः ॥ ३६ ॥

किंचाज्ञानोपाधिं विनाममि नित्यगुणे कस्यापि विशेषस्योन्प्रेक्षिणुमशाब्ध-
त्वादज्ञानस्य च ज्ञानस्वभावे अस्तुतोऽर्मभाष्यमानावाह कदाप्यात्मनः
क्रियायोग्यतेति स्थिते कुत इदानीमज्ञानप्रतिभासत्वाप्यभावे कर्मविधितोपता
स्यादित्यभिप्रेत्याह—

चिन्मात्रज्योतिषो नित्यं तमस्तस्मिन्न विद्यते ।

कथं कार्यं ममैवाय नित्यमुक्तस्य शिष्यते ॥ ३७ ॥

चिन्मात्रेति ॥ तस्मिन्नात्मनि तमः स्वरूपतः प्रतिभासतोऽपि न
विद्यते । कुतः चिन्मात्रज्योतिषः । ज्योतिषुत इति भाष्यपानी निर्दिष्टः
सुगममन्थम् ॥ ३७ ॥

किंचाज्ञानाभावे बाह्यान्तःकरण एतत्संमर्गाभावात्तं शिक्षा अहृत्स्वभावात्
मे कसौवाच इत्याह—

निमग्नयोदकराशौ निक्षिप्तोदककिन्दुवत्तदेकतां प्राप्य इत्यनेन भवत्यतो भवे-
 ष्विर्विशेषमित्याभस्वरूप एव भवेत् । तस्मिन्तीर्थे नित्यं निमग्नस्य न तीर्था-
 न्तरापेक्षेति भावः । तथाच भुक्तिः 'शांतं शुक्राणि पर्यक्तं भवन्ति सर्वे वेदा
 पर्यक्तं भवन्ति सर्वे होतारो पर्यक्तं भवन्ति स मानसीन आत्मा जनानां'
 इति । 'यद्योदकं शुद्धे शुद्धमायिकं तादृशोऽयं भवति एवं मुनेर्विज्ञानत आत्मा
 भवति गौतमे'ति च ॥ ४० ॥

एवं वृत्ताद्यंवापादक ज्ञानतीर्थं केनोपायेन प्राप्यमित्यपेक्षार्थं पूर्वोक्त-
 पदार्थविधेक एव तस्याभोपाय इति वक्तुं प्रथमं इच्छतेऽहान्यावमात्मनो
 विसदयति—

न चास्ति शब्दादिरनन्यवेदनः परस्परेणापि न चैव दृश्यते ।

परं दृश्यास्तु यथा रमादयस्तथैव दृश्यत्वत एव दैहिकाः ॥४१॥

न चास्तीति ॥ शब्दादिगंधास्तो विषयोऽनन्यवेदनो न चास्ति ।
 स्वयंप्रकाशात्वाच्चान्तीत्यर्थः । तथा परस्परेणापि शब्देन स्पर्शः स्पर्शेन शब्द-
 इत्येवं परस्परेणापि न चैव दृश्यते प्रकार्यते । जडत्वादेवेत्यर्थः । दूरानम-
 न्तरं व्यवहारानुपपत्तेर्दूरानम्य स्वतः परस्परतथाभावे परिशेषान्तरेण अवि-
 लक्षणोनाजडेन प्रकार्या एव । मुक्तशब्दोऽवधारणार्थः । तथाच दैहिका अपि
 रमादयः परं दृश्याः दृश्यत्वाद्यथा वाद्यरसाद्यन्तर्पथेमे तस्मात्तद्येव-
 क्षरार्थः ॥ ४१ ॥

तदर्थं पञ्चभूतात्मकाल्पयुक्तादेहात्पट्टारमाभानं विविष्य सूहमाद्वि-
 देहाद्यं विविचति—

अहंममेत्येपणयत्त्रिविक्रियागुरादयस्तद्द्विहप्र दृश्यतः ।

दृश्यत्वयोगाच्च परस्परेण ते न दृश्यतां यान्ति ततः परो भवान् ४२

अहंममेति ॥ अहमहंकारः । एपणयत्त्रिविक्रियागुरादयः कामप्रपन्नकर्मव-
 भोक्तृवस्तुत्तुत्त्वमोहद्वेषादयो ममेति निर्दिश्यमाणा मनोवृत्तयन्तद्रूपरदा-
 दिवशाभ्यवेदनाः । कुलः । इह व्यवहारभूमौ प्रदरयतो दूरानकर्मत्वात् परस्पर-
 रेणापि दृश्यतां न चास्ति न प्राप्नुवन्ति । इत्येवयोगादेव परितोषात्तयो दृष्टा
 ततस्तेभ्योऽहंकारादिभ्यः । तत्पर्यायतरुपाटिज्जदेहादिति यावत् । अथानात्मा
 परोऽस्य इति चोक्तम् ॥ ४२ ॥

प्रकरणम् १४]

हभोगमल्लेदोनापि रहितः सर्वगतोऽपरिच्छिन्नोऽन एवागिनो बन्धनशून्य-
 भेत्स्यर्थः ॥ ४५ ॥

अवेदेतदेवं यदि शरीरदुष्चोराप्रवृत्ता गिर्येमा तु न संग्रतिपक्षेत्ता-
 शब्द तचोराप्रवृत्ताभावे बाधकमाह—
 घटादिरूपं यदि तेन गृह्यते मनः प्रवृत्तं बहुधा स्ववृत्तिभिः ।

अशुद्धाच्चिद्रूपविकारदोषता मतेर्यथा धारयितुं न पायते ॥४६॥
 घटादीति ॥ यदि ते तत्र मते स्ववृत्तिभिर्बहुधा प्रवृत्तं घटादिरूपं वि-
 पाकारं मनोऽभ्येतामना न गृह्यते न प्रकारयते तदागमनो मनोऽप्यव्याप्ति-

तस्य साक्षिबान्धुपगमे मति मतिदोषाणां तन्मिच्छवश्यंभावात्तथाचानिमो-
 क्षप्रमह इत्यर्थः । अथवा यद्यपि शरीरदुष्प्रवृत्तया तदस्य आत्मा नित्य-

तद्रूपत्वपापि इत्यसंसर्गकृतदोषो न परिहर्तुं शक्यते । स्वयंभ्याभेदेन हि
 इत्यस्यवभासयद्गृह्यते । अथवा इत्यस्यापरोक्षानुपपन्नो विशुद्धा-
 धनुपरब्रमिति शङ्कते—घटादिरूपमिति । स्ववृत्तिभिर्बहुधा प्रवृत्तं घटाघा-

कारं मनो यदि तेन चेतनात्मना गृह्यते तदा तस्य इत्यसंबन्धादशुद्धादि-
 दोषता धारयितुं न पायते । यथा मतेऽतन्मत्संसर्गादिघटाघातां धारयितुं न
 पायते तद्वदित्यर्थः ॥ ४६ ॥

स्वादेतदेवं यदि मतिव्यग्रावयव परिच्छिन्न परिणामि व्यामम्बरूपं स्वादेव-
 मात्मम्बरूपमतो नात्यानुष्वादिशास्त्रावबान हति इत्यात्मनोपपादपशुत्तरमाह—
 यथा विशुद्धं गगनं निरन्तरं न सज्जते नापि च टिप्यते तथा ।

समस्तभूतेषु गदैव तेष्वयं गमः सदात्मा तजरोऽमरोभयः ४७
 यथा विशुद्धमिति ॥ विशुद्धं परिणामविश्रियामलरहितं निरन्तरमपरी-

विच्छिन्नतण्डुल निरवयवं चेतन्द्रष्टवम् । एवंविधं यथा गगनं न सज्जते काष्ठेन
 जनुषव संलग्नं भवति । नापि टिप्यते अलान्तरसेनेव यथादि । तथाऽपि
 विशुद्धो निरन्तरो निरवयवश्च शास्त्रादिभिर्नो न पुष्पादिषु सज्जते नापि

सहोपेन टिप्यत इत्यर्थः । अत्र शास्त्रमिदं हि शरदेन चोत्पद्यतेऽनुमाह—
 समस्तभूतेषु च । तत्र इधमाभिदेवतायहितेऽपि समस्तभूतेषु अथमात्मा
 यदा समो हि यस्मात्तस्माद्गतोऽमरोऽभवो नित्यशुद्ध इत्यर्थः । तथाच शास्त्रं

यः सर्वेषु भूतेषु निरन्तरैऽथो भूतेष्वोत्तरो संसर्वाणि भूतानि न विदुषेव

यथा
 मया
 ३३

प्रकरणम् १४] पदपोषणविकल्पान्या ।

हृद्योगमललेदोनापि इति सर्वगतोऽपरिच्छिन्नोऽप एवागिनो बन्धनशून्य-
 श्रेयस्यः ॥ ४५ ॥

अवेदेतदेवं यदि शरीरबुद्धोरात्मत्वता विद्येया तु न संप्रतिपञ्चेत्ता-
 नास्य ततोरात्मत्वत्वाभावे बाधकमाह—
 घटादिरूपं यदि तेन गृह्यते मनः प्रवृत्तं बहुधा स्पृष्टिभिः ।

अशुद्धाच्चिद्रूपविकारदोषता मतेर्यथा वारयितुं न पार्यते ॥४६॥
 घटादीति ॥ यदि ते तत्र मते स्पृष्टिभिर्बहुधा प्रवृत्तं घटादिरूपं वि-
 पाकारं मनोऽप्येतामत्रा न गृह्यते न प्रकाशयते तदात्मनो मनोऽप्यवागि-
 तस्य साक्षात्कारदोषदुष्टता यथा मतेकुंडेनया वारयितुं न शक्यते ।
 क्षम्यद् इत्यर्थं । अथवा यद्यदि शरीरद्वयमाह्वयतया तदस्य आत्मा त्रिव-
 दस्यमयभाष्यप्रहा भवति । अथवा तदस्य शरीरद्वयमाह्वयतया तदस्य आत्मा त्रिव-
 यनुपपन्नमिति शङ्कते—घटादिरूपमिति । स्पृष्टिभिर्बहुधा प्रवृत्तं घटाद्या-
 कारं मनो यदि तेन चेतनात्मना गृह्यते तदा तस्य तदस्यैवैवाह्वयत्वादि-
 दोषता वारयितुं न पार्यते । यथा मतेऽतन्मयसंसर्गादिपदायता वारयितुं न
 पार्यते तद्विरुद्धः ॥ ४६ ॥

स्वादेतदेवं यदि मनिकामावयव परिच्छिन्न परिणामि बाधाम्बरप स्वादेव-
 मात्मस्वरूपमनो नास्तीत्युच्चारित्वाहकारात् इति इत्यनेनोपपत्तुत्तमाह—
 यथा विद्युद्धं गगनं निरन्तरं न सञ्जते नापि च लिप्यते तथा ।
 गमलभूतेषु गदैव तेष्वयं गमः गदात्मा सञ्जतोऽमरोपयः ४७
 यथा विद्युद्धमिति ॥ विद्युद्ध परिणामविक्रियामन्तरित निरन्तरमपरे-
 तनुवच्च संलग्न भवति । नापि लिप्यते अज्ञानवशमेव बद्धादि । तथाप्यपि
 विद्युद्धो निरन्तरो निरवयवश्च बाधालक्षितो न बुद्धादितु सञ्जते वापि
 तरोपेय निप्यत इत्यर्थः । अत्र ताच्छक्तिदि दिशाद्वैव द्योतकहेतुमाह—
 गमलभूतेरेविति । तत्र ह्यस्मान्निदेवतापरितेरेवपि गमलभूतेषु अचमान-
 मदा समो हि ब्रह्मात्मकारुजरोऽमरोऽभवो निरनुद्ध इत्यर्थः । तथाच इ-
 वः तत्रैतु भूतेषु निरनुद्धैर्भवो भूतेष्वोत्तरो संसर्गादि भूषादि च विद्युते

सर्वाणि भूतानि शरीर यः सर्वाणि भूतान्यन्तरो यमयत्येव त आत्मान्तर्यो-
भ्यमृत' इति । 'समं सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन्तं परमेश्वरम् । विनश्यत्स्वविनश्यन्तं
यः पश्यति स पश्यति' । 'न लिप्यते लोकदुःखेन बाह्य' इत्यादि ॥ ४७ ॥

किञ्च दृश्यस्य बाधितत्वाद्यपि न तत्कृतदोषसंबन्ध आत्मनः संभाव्यते ।
नहि मिथ्यायेंन सत्यं वस्तु संसृज्यते । कथं बाधितत्वमिति चेत्प्रतिपन्नोपाधा
निषिध्यमानत्वाद्गन्तुसर्पादिवदित्यभिप्रेत्याह—

अमूर्तमूर्तानि च कर्मवासना दृशिस्वरूपस्य बहिः प्रकल्पिताः ।
अविद्यया ह्यात्मनि मूढदृष्टिभिरपोह्य नेतीत्यवशेषितो दृशि ४८

अमूर्तेति ॥ अमूर्तं च मूर्तानि च अमूर्तमूर्तानि पञ्चमहाभूतात्मकानि
स्थूलानि 'द्वे वाव ब्रह्मणो रूपे मूर्तं चैवामूर्तं चे'ति श्रुती दृशिस्वरूपस्य
ब्रह्मणः संबन्धीनि श्रुतानि । च अपरं कर्मवासनाभयं लिङ्गमिति यावत् । तदपि
'तस्य ईतस्य पुरुषस्य रूपं यथा महारजनं वास' इत्यत्रोक्तं, एतत्सर्वं सकार-
णं मूढबुद्धिभिरविद्यया मोहरूपया आत्मनि दृशिस्वरूपे प्रत्यगात्मनि ब्रह्मणि
प्रकल्पितं, वासनाप्रकल्पिताऽमूर्तमूर्तानि प्रकल्पितानीति योजना । हि यस्मा-
द्विद्ययाष्यस्तमात्मनि सप्रपञ्चत्वं तस्माच्चैतिनेतीति धीप्सया तात्पर्यमात्मनो
बहिरपोह्यात्मविशेषणत्वरूपं बाधित्वा केवलं दृशिधिन्मात्रं पृथावशेषितः
'सत्यस्य सत्यम्' इतिश्रुत्येति योजना । 'यदा प्रकल्पिता' इति विसर्गान्त-
पाठस्तद्वैवं योजना—अविद्यया मूढदृष्टिभिरात्मनि प्रत्यमूपे प्रकल्पिता आरो-
पिताः कर्मवासना अमूर्तमूर्तानि च भूतानि दृशिस्वरूपस्य प्रत्यक्षस्वरूपस्य
ब्रह्मणो यद्विनेतिनेतीत्यपोह्य दृशिरेवावशेषितो निवेधाबाधभूतः शुक्ला हि
यस्मात्तस्माद्वास्त्यात्मनि दोषसंसर्ग इति ॥ ४८ ॥

स्थूलभूक्षमप्रपञ्चस्य श्रुत्या बाधमुक्त्वा दृश्यत्वादिति युक्त्यापि बाधमाह—

प्रबोधरूपं मनसोऽर्थयोगजं स्मृतीं च सुप्तस्य च दृश्यतोऽर्थवत् ।
तथैव देहप्रतिमानतः पृथग्दृशोः शरीरं च मनश्च दृश्यतः ॥४९॥

प्रबोधेति ॥ अर्थयोगाद्विषयसंबन्धाज्जातं मनसः प्रबोधरूपं विषयाकार-
वृत्तिरूपं यत्तस्मृतीं स्मृत्यवस्थायां सुप्तस्य पुंसः स्वप्नावस्थायां चार्थवदार्था-
कारमेव दृश्यते । तद्यथा स्वप्नस्मृत्योरर्थाभावेऽप्यर्थाकारं दृश्यमानमात्मनः

प्रकरणम् १५]

पदोन्नतिवाच्यान्या ।

दृष्टोऽपि ज्ञानविशेषं न दृष्टव्यत्वात्तद्वत् इत्यतो इत्यन्वयेनो । शरीरं मनश्च
 देहप्रतिमानतो देहप्रतिमान च । मनोः शरीरविभक्तिरुच्चादीकाराण्यप्यभायः
 न इह शृण्वे । देहद्वयव्याप्यत्वात् च इति शरीरमन् । दृष्टं न इति विशेषमिति
 योजना । अथ आत्मनोऽपि इत्यस्यामिति निषेधात्मिकात् शुभिरुत्पादिव-
 ष्यदिति भावः ॥ ३५ ॥

अनु शुद्धा स्वप्नानिषेधेनात्मा प्रतिपाद्यते तदा प्रकृतमंसात्तद्विशेष-
 योक्तृद्विधात्तद्वेनात्मिकादिशेषप्रमद इति चेत्तेत्याह—

स्वभावशुद्धं गगने पनादिकं मलेऽप्ययति सति चाविशेषता ।
 यथाच तद्वन्पुतियास्तिद्वये मदाऽविशेषो गगनोपमे दृशो ॥५०॥

स्वभावेति ॥ यथा स्वभावशुद्धे शुद्धस्वभावे गगने अविष्टाने पनादि
 मले सति तस्मिन्पयते वाऽविशेषता न विशेषः कश्चिदिति । अविष्टपमेय
 यदा गगनमित्यर्थः । तद्वद्गुणावात्मन्यविष्टाने गगनोपमे स्वभावशुद्धे शुद्धा
 वारित वाचिने इव यस्मिन्स्मिन्मदैवाविशेषः कश्चिदिति योजना । तथा
 संसारनिवृत्तेर्मिथ्यायंत्रणयोगिकाया अविष्टानरगात्मन्यनिरुद्धेणानिरुपणाच्च
 कोऽपि विशेष इति भावः ॥ ५० ॥

इति अनुशुद्धा स्वप्नानिषेधकरणम् ॥ १४ ॥

नान्यदन्यत्प्रकरणम् १५

अनु स्वभावशुद्ध आत्मा तथा सति साधनवैयर्थ्यात्किन्तु संसारस्वभाव
 एव सन् ज्ञानव्यापारित्वात्तदनुष्ठानेन स्वभावशुद्धमहम्बरूपो अविष्टवर्तित
 केचिदेकदेशीयाः प्रतिवेदिरे तत्र अद्वेषं अनुभुविभक्त्य शुभिरुत्पादिव्याप-
 दित्याह—

नान्यदन्यद्भवेद्यसाधनान्यत्किंचिद्विचिन्तयेत् ।
 अन्यस्यान्यत्वमात्रं हि नाशस्तस्य ध्रुवो भवेत् ॥ १ ॥

नान्यदिति ॥ जीवमहामोक्षमन्त्रं भेद इत्यने किंचा भेदाभेदो । नाम
 विरहस्वभावतया प्रत्याहमित्येकरूपव्यापनज्ञानवोरसंभवात्तद्व्यभवे चार्त्

किं विद्यापरिष्कारमात्रेणाद्यायं विदेहकचम्यं प्राप्यते नेत्याह—

जात्यादीन्संपरित्यज्य निमित्तं कर्मणां पुणः ।

कर्म हेतुविग्रहं यन्स्वरूपं शाश्वतः स्मरेत् ॥ ८ ॥

जात्यादीनिनि । पुणः परिहृतो बुद्धिमाद् कर्मणां निमित्तभूताजात्या-
दीन्संपरित्यज्य जात्याद्यभिमानं परिहृत्य यन्स्वरूपं कर्म हेतुविग्रहं कर्म
निमित्तोपमर्दकं शुद्धात्मस्वरूपं तच्छास्त्रज्ञो यथा शास्त्रोक्तं यथा स्मरेत्,
अबुद्धिभ्रमेदित्यर्थः ॥ ८ ॥

शास्त्रमेवोदाहरणमर्तव्यमात्मरूपं विज्ञापयति—

आत्मैकः सर्वभूतेषु तानि तस्मिन्नेव ये यथा ।

पर्यगाद्यौभवत्सर्वं शुक्रं दीप्तिमदिष्यते ॥ ९ ॥

आत्मैकः इत्यादिना ॥ 'यस्य सर्वाणि भूतान्यात्मन्येषानुपपश्यति ।
सर्वभूतेषु चात्मानं ततो न विजुगुप्स्यन्' इति मन्त्रार्थः पूर्वार्धेनोच्यते । 'स
पर्यगाद्युत्तमकायममणमश्वाविरं शुद्धमपापविद्ध' इति मन्त्रार्थं सार्धस्तोके-
नाह—पर्यगादिनि । पृथाक्षरधोत्रना । सर्वभूतेष्वहमेक एवात्मा न चेतन-
भेदोऽस्ति, तर्हि किं भूताम्बुद्धिरणमात्मनो नेत्याह—तातीति । तानि च
भूतानि तस्मिन्नात्मन्येषाण्यत्मानि न ततः पृथग्वर्तन्ते । तथाच स्वाप्यस्त-
सकलविद्यादानुभूयुनसत्तास्मृतिरूपो विकारोपमर्दनानुभवेव इत्यर्थः । ये
यथेति । अन्तःसुषिररूपेण बहिरवकाररूपेण वर्तमाने आकारो यथा भूत-
संस्पर्शप्रत्येत्यर्थः । पर्यगाद्यात्मा त्वयोमकास्वसत्तामात्रेण परि समस्ताद्गात्र-
तवाद् । सर्वमज्ञोपमात्मना न किञ्चिद्व्याप्तमस्मीत्यर्थः । तथाच ब्राह्मणं
'नैत्रेण किञ्चनात्कृतं नैत्रेण किञ्चनासंभृत'मिति । शुक्रमिति मन्त्रपदं तद्व-
श्यालयात् न दीप्तिमदिति । प्रकाशास्वभावं शुक्रं तदात्मस्वरूपमिष्यते
इत्यर्थः ॥ ९ ॥

'अमणमश्वाविरं' इति पद्मोन्नतमाह—

प्रणस्राप्योरभावेन स्थूलं देहं निवारयेत् ।

शुद्धापापनयालेपं लिङ्गं चाकायमित्युत ॥ १० ॥

कूपेति ॥ मीलादिकूपमंकारेण मुह्यः समान भाधिः भाधवो ययोर्मी
 रागद्वेषी कूपमंकारतुल्याधी यच्च भय तदपि तन्ममानाधयमिति । संस्कारो
 नाम स्वाधयस्य प्रागुक्ततावत्याममानाहस्यान्तारापाद्वोऽर्नीगिद्रयो धर्मः ।
 तन्मनापमर्षः—कृपायाकारपरिणामान्करणे हि कृपादिमंस्कारः पुनरपि
 कृपायाकारपरिणामहेतुर्विद्यते । तत्रैव च रागद्वेषी कृपादिदोषनिमित्ता ।
 तद्विमिश्रितं च घटं तत्रैव । 'काम संकरो विषिकिम्पा छदाधदा एतिर-
 एतिर्द्विर्धीर्धीरित्येतत्परं मन एव' इति श्रुतेः । यस्मादीधयं बुद्धिसंभयमेव
 रागद्वेषी भयं चेति अयमात्मना गृह्यते नाममंभयं तस्मात्प्रताशुदो रागा-
 दिरहितोऽभवच्च सर्वेति ॥ १३ ॥

अनु मदा शुद्ध आत्मा किंनु 'यथावनुरात्मसोके पुरुषो भवति तथेतः
 प्रेत्य भवति' इति श्रुतेः 'यं यं वापि स्मरन्भावं शत्रुत्वस्ते कलेवरम् । तं
 तमेवैति ईश्वरेण मदा तद्भावभाविन' इति स्मृतेश्च पूर्वमशुदोऽपि पुरुषो
 मदाभावमया शुद्धः पश्चाद्दृष्ट मविष्यतीत्यासाद्भाह—

यन्मनास्तन्मयोऽन्यत्वे नान्मन्यामौ क्रियात्मनि ।

आत्मत्वे चानपेक्षन्वात्सापेक्षं हि न तत्त्वयम् ॥ १४ ॥

यन्मना इति ॥ यस्मिन्प्रेये देवार्दी मनां यस्य स यन्मना स्वाधी
 पुरतः स तन्मयो ध्येयदेवादिमयो भवति । स्वातृप्येयधोरन्यत्वेसति च्यात-
 क्रियापालप्राधंयवमंभवादिम्यर्थः । न पुनरान्यासां आमस्वरपापम्यान्-
 मास्यर्थमात्मनि क्रिया च्यानादिरूपापेक्षय इत्यर्थः । तत्र हेतुः—आत्मत्वे-
 नि । मोक्षरूपस्य मदान् आत्मत्वेमनि तस्य अनुविधक्रियाफलविश्लेषण वा-
 निधाया अनपेक्षादित्यर्थः । मोक्षमात्रजयधानाद्यात्र न क्रियापेक्षेति
 अकारण्यः । त्रिपक्षे दोषमाह—सापेक्षं हीति । यदि क्रियासापेक्षं कैवल्यं
 मंभेत्तर्हि तन्मयमात्मरूप न स्यात् । क्रियासाप्यस्यानात्मत्वाद्भुक्त्यावाधे-
 त्यर्थः । तस्मात्पदा शुद्ध एवात्मा तस्मिन्नशुद्ध्याभावो निष्वाप्यास इति
 भावः ॥ १४ ॥

विभागादिमलाभावाच्चिदेकरपत्वाद्यात्मा मदाशुद्ध एवाभ्युपेय इत्याह—

स्मिर्विकरमा शक्तिरविभक्ताजराश्रमला ।

चक्षुराद्युपधानात्मा विपरीता विभाव्यते ॥ १५ ॥

म्यमिवेति ॥ यद्येवंभावना प्रतिष्ठा हि तस्या जग्मविनाशने इति भाषाः
कथमित्याशङ्क्य चक्षुराक्षुषाधिर्मगंशोरादित्याह—चक्षुरादीनि ॥ १५ ॥

भारमनः प्रतिपादितममलम्बं विशदयति—

दृश्यत्यादहमित्येषो नाम्मभर्मा घटादिवन् ।

तथान्यं प्रत्यया ज्ञेया दोषाश्चात्माऽमलो हतः ॥ १६ ॥

दृश्यत्यादिति ॥ अहमित्येषोऽहमिति प्रत्ययो नाम्मभर्मा नामनिष्ठो
दृश्यत्यादटादित्यतथाभ्येऽपि प्रत्ययाः परिणामा दोषाः शोषरूपा रागद्वेषा-
दयोऽनाम्भर्मा ज्ञेयाः । हि यस्मात्त आत्माऽमलो हि निर्मल एवेत्यर्थः १६

अहंकारादीनामात्मभर्मवाभावेऽपि नाम्नो विद्युद्वि- मित्यति विकारि-
त्वात्परिच्छिद्यत्वाच्चेत्याशङ्क्याह—

सर्वप्रत्ययमाश्रित्वादविकारी च सर्वगः ।

विक्रियेत यदि द्रष्टा बुद्ध्यादीवाल्पविद्भवेन् ॥ १७ ॥

सर्वप्रत्ययेति ॥ विपक्षे दोषमाह—विक्रियेनेति । विक्रियेन परिच्छिद्यो
वा यद्यत्मा तदात्पविद्धिपयमात्राभासको भवेद्बुद्ध्यादिवद्विचित्तमनोवदि-
त्यक्षराधेः । बुद्ध्यादिशब्देन तद्रताभासो लक्ष्यते अन्यथा स्वरूपतो चेतन-
त्वाद्देदनयोगवत्त्वेनाल्पविषयवचनमनुपपन्नं स्यात्तत्र बुद्धे साभामाया विप-
यावभासनमात्रे उपक्षीणपरिणामाया यथापूर्वांपरानुभूतितदवस्था तद्व्या-
रानुसंधानाभावो विक्रियावत्त्वात्तथा द्रष्टुरपि विक्रियावत्त्वेऽनुसंधानाभाव-
प्रसङ्गात्सर्वव्यवहारविलोपप्रसङ्ग इति भावः ॥ १७ ॥

द्रष्टुरात्मनोऽपि बुद्धिवदल्पविषयमेव ज्ञानस्य साधनाधीनस्योत्पत्तिविना-
शवशादितिचेत्त्याह—

न दृष्टिर्लुप्यते द्रष्टुश्चक्षुरादेर्यथैव तत् ।

नहि द्रष्टुरिति ह्युक्तं तस्माद्द्रष्टा सदैकदृक् ॥ १८ ॥

न दृष्टिरिति ॥ यथैव चक्षुराद्विद्वारकदृष्टिर्लुप्यते परिणामित्वात्तथा द्रष्टु-
रात्मनो दृष्टिर्लुप्यते अपरिणाम्यात्मस्वरूपत्वात्तस्या इत्यर्थः । तद्दृष्टेर्वित्त्वात्
'नहि द्रष्टुर्दृष्टेर्विलोपो विद्यतेऽविनाशित्वा'दिति हि ध्रुत्योक्तमित्यर्थः ।

वस्त्राप्रमाणमिदमिहं तस्मादित्यर्थे । सदैकरह एकरूपरहित्वभाव इत्यर्थः ।
'सदैकमुनि'तिपाठे मुने पर्यनीति भुक् साक्षीत्यर्थः ॥ १८ ॥

वस्त्रादेवमात्रा शुद्धत्वभावोऽपि मनुष्याभिसंख्यादन्वया प्रतीयते तस्मा-
दात्मानं ब्रह्मत्वेन प्रतिपत्तु पदार्थविवेकं बुधान्मुमुक्षुरित्याह—

संघातो वासि भूतानां करणानां तथैव च ।

व्यस्तं वान्यतमो वासि को वासीति विचारयेत् ॥ १९ ॥

संघातो वेति ॥ अयमर्थः—अहमिति तावदाभावभासने । स भास-
नामोऽहं मनुष्यः । वृषाः रथूल इत्यादीं भूतसंघातात्मकदेहरूपः स्फुरति ।
तदिदमुपपत्ते संघातो वासि भूतानामिति । तथाहं वृषा धोना रसयिता
काभो बधिर इति कारणेष्वप्यहमुत्प्लेत्तो इत्यते अन्तःकरणसंघातो वाहमिति ।
तत्रापि पृथक्पृथगेवाहंकारदोषात्समेकैकं चेन्द्रियमहमस्मि । अथवैकस्मि-
न्देशेऽनेकामश्वे कदाचिद्वैमल्यसंभवाद्भोगवस्थानुपपत्तेरन्यतमो वासीन्द्रि-
यसंघातादश्वो वा तदधिष्ठातास्मि । पद्यम्यममस्मिहं च को वान्तःकरणप्रा-
णाद्यन्वयतमः किं वा तस्माक्षी तद्विलक्षणत्वभाव इति विचारयेत् ॥ १९ ॥

विचारफलं पदार्थविवेकं कथयति—

व्यस्तं नाहं समस्तं वा भूतमिन्द्रियमेव वा ।

शून्यत्यान्करणन्यायं ज्ञातान्योऽस्माद्दटादिवत् ॥ २० ॥

व्यस्तं नाहमिति ॥ भूतं चेन्द्रियं वा समस्तं व्यस्तं वा नाहमस्मि श्रेय-
त्वाद्येतेनवाद्दटादिवत्, करणवाङ्मूढारादिवदिति यथायोगं बोध्यम् ।
तस्मात्ज्ञाता येतनोऽन्योऽन्तःकरणप्राणादिवोऽप्येतेनैव इति प्रकृत्या-
न्वयव्यतिरेकालोचनेन विवेकः कार्य इत्यर्थः ॥ २० ॥

इदानीं साक्षिसादयाम्बव्यतिरेकालोचनेनावस्थाप्रयविवेकद्वारा तस्मा-
द्विषणस्तृतीयत्वाधिगमप्रकारमाह—

आत्माप्रेरिन्धना बुद्धिरविद्याकामकर्मभिः ।

दीपिता प्रज्वल्यतेपा द्वारैः श्रोत्रादिभिः सदा ॥ २१ ॥

आत्माप्रेरित्यादिना ॥ उग्रं सतीत्यतः प्राच्यते । श्लोकैः । अहमंशाति-
हसदेन्धना इष्यते प्रकाश्यते व्यवहारयोग्यः क्रियते अजयेतीन्धना बुद्धिः ।

इति ह्युत्पत्तेरिच्छः । तत्र भाममानकर्ममुत्पद्यन्त्यादीनां मनोमात्रात्तत्र
 च हृदयार्थेनैव तदात्म्यानादात्मन उपात्तपन्तरामाद्ये सति चाद्यस्य चार्थि-
 दिशोऽप्यन्त्यादीनामुपरमादात्मैव स्वयम्भोति, सन्प्रकाशिता साक्षी भवतीत्यर्थः ।
 तथाच भुति, 'हृदयं पुरुष च पापं चै'ति, 'अत्राय पुरुषः स्वयंभोतिर्भवती'
 ति च ॥ २३ ॥

शुभुसिमाह—

विषया वासना वापि चोद्यन्ते नैव कर्मभिः ।

यदा बुद्धी तदा ज्ञेयः प्राज्ञ आत्मा क्षनन्यदृक् ॥ २५ ॥

विषया इति ॥ यदा बुद्धावन्तःकरणे विषयाः स्थूलाः वासनाश्च
 सूक्ष्माः स्वमहत्वाच्च कर्मभिर्न चोद्यन्ते नोद्भूताः कियन्ते तदात्मा प्राज्ञो
 ज्ञेयस्यस्यज्ञकलदा भवतीत्यर्थः । प्रज्ञानिशाचात्तदा प्राज्ञ इति ह्युत्पत्तिमसिद्धेस्त
 विदितमिति—अनन्यदृगिति । अन्यदात्मस्यनिरिक्तं विषयं वासनां वा न पर्य-
 मीत्यनन्यदृक्, अपरिच्छिद्यप्रज्ञ इत्यर्थः ॥ २५ ॥

एवमवस्थाप्रयं तदवस्थं चात्मानं द्रष्टृदयभावेन विविष्येदानीमभिमा-
 निमदिनावस्थाप्रयमाक्षितया विश्वादिप्रयापेक्षया सुरीयं प्रत्यक्षमात्मानं नित्य-
 विज्ञप्तिस्वभावमुपलम्भयति—

मनोबुद्धीन्द्रियाणां या अवस्थाः कर्मचोदिताः ।

चेतन्येनैव भासन्ते रविणेव घटादयः ॥ २६ ॥

मनोबुद्धीति ॥ इन्द्रियाणामवस्था आगरणं । मनोवस्था स्वप्नः । बुध-
 वस्था कारणवस्था सा सुषुप्तिरिति विभागाः । स्पष्टमन्यन ॥ २६ ॥

अनु यथात्मा निर्दिष्टार एव साक्षी रूपं तर्हि बुद्ध्यादीनां कर्तोऽप्ये-
 तन्नराह—

तत्रैवंसति बुद्धीर्ज्ञ आत्ममासावभासयन् ।

कर्ता तासां यदर्थास्ता मूढेरेवाभिधीयते ॥ २७ ॥

तत्रैवंसतीति ॥ तत्र तस्मिन्नात्मनि एवमिति अवस्थाप्रयेऽप्येते सावस्थाः
 बुद्धीः आत्मभासा स्वैवतस्याभासेनावभासयन् ज्ञ आत्मा तासां कर्तेति

५५

प्रवरणम् १५]

पद्मोत्तमिवाप्याप्या ।

५६

५७

५८

५९

६०

रमानं प्रत्यक्षमग्राहेने इत्यविवादम् । तत्र चेष्यदुद्भवेवात्मानं गो
 तदा प्रत्यक्षोपलब्धे घटादाविष विधादिना विप्रतिपक्षभावे एव
 विप्रतिपक्षान्ते तु ते—देहेन्द्रियमभोधुद्भीतामन्वतमोऽचेतन एव चो
 भावेति वेदवाद्याः । तदन्वयेतन इति वेदवादिनस्तत्पवि केचि
 केचिद्भवेति सतो व्यापकोऽगतोऽव्यापकोऽणुपरिमाणो देहपरिमा
 केचिद्भवेति जीवो मुक्तोऽस्य ईश्वरमया सर्वकारिण्येकोऽनेको वा शुद्धे
 दिगुणादिनोऽस्य वा तदुक्त्येति ॥ ३० ॥

अतो विप्रतिपक्षरयणामूतात्ममात्रगोचरत्वादममर्षी शब्दप्रत्ययौ
 त्मनीत्याह—

अप्राप्यैव निवर्तन्ते वचोधीभिः सहैव तु ।

निर्गुणत्वान्क्रियाभावादिशेषाणाममायतः ॥ ३१ ॥

६१

६२

६३

६४

अप्राप्यैवेति ॥ अयमात्रप्राप्तिर्वाचां धियामिति चेत्यत्रमायतः
 भीजामावादित्याह—निर्गुणत्वादिति । रूपान्दिगुणहीनत्वाद्वाद्येन्द्रि
 धीजिह्वादिदाभा न प्राप्यते । मनसश्च बाह्येन्द्रियद्वारोपलब्धविष
 येण स्वतन्त्रस्य विषयानिरूपणात्तदगोचरत्वात्मानं तत्र प्राप्नोति । इ
 वाद्वात्मानो गोचरत्वाभावः । नहि क्रियाहीनेऽनवच्छिन्ने वस्तुनि वि
 लुपतिमात्रेणापूर्वधर्मोपजनिः संभवति । घटादिनाजुगतने गगने तद्द
 तस्थान्मनःसयोगवशानामंभवाच्च मनसापि प्राप्य आग्नेत्यर्थः । तप
 वाणां मोघनरूपाणां बाह्यानां स्वगतानां वा आद्यादीनां प्रवृत्तिनिमित्त
 भावाच्च शब्दोऽपि प्राप्नोत्याप्यानमित्यर्थः । तत्रात्र मुनिः 'यतो वाचो
 तेजन्ते अप्राप्य मनसा सहै' ति, 'न चक्षुषा गृह्यते नापि वाचा नानं
 पया कर्मणा वे'ति च ॥ ३१ ॥

अविषयत्वात्मानः कथं वेदान्तवेदनीयत्वमित्यादाय ह्यक्षणावर्गः
 प्रेत्याह—

व्यापकं सर्वतो ज्योम मूर्तः सर्ववियोजितम् ।

यथा तद्वदिहात्मानं विन्धाच्छुद्धं परं पदम् ॥ ३२ ॥

व्यापकमिति ॥ सर्वः मूर्तः सर्वतो वियोजितं परिच्छेदप्रतिभा
 पाधिवर्जितं व्यापक स्वरूपतोऽपरिच्छिन्नं च ज्योम यथा, तद्देव
 उ. शा. १३

आत्मसुखाति ॥ अज्ञानलक्षणः । अज्ञानोपाधिमिदम्यत्र इत्यर्थः ॥ ३५ ॥
अविद्यात्कार्योपाधीनामात्मनश्च विवेकानुपलम्भादेव संसारमविभास
इति स्थिते सुमुक्तोः कर्तव्यमुपदिशति—

विविच्याम्नात्यमानमानं विन्वाच्छुद्धं परं पदम् ।

द्रष्टारं सर्वभूतस्य समं सर्वमयातिगम् ॥ ३६ ॥

विविच्येति ॥ अज्ञानद्वयादिमेषातादिविष्य स्वयामानं विन्वादिति
संबन्धः । एषमन्यम् ॥ ३६ ॥

वेद्यमेवामरूपं पुनर्विदितवष्टि—

समस्तं सूर्यगं ध्रान्तं विमलं ज्योमवत्स्थितम् ।

निष्कलं निष्क्रियं सर्वं नित्यं द्वन्द्वैर्विबलितम् ॥ ३७ ॥

समस्तमिति ॥ समस्तमात्मानं सर्वं परं पदं ब्रह्मेति दृश्यद् योग्यमपु-
नरत्नतायै । अत्र विधिमुखेन प्रतिषेधमुखेन च ये विदोषा निर्दिष्टास्तान्तो-
षाम्नाक्षिणि स्वपदार्थे तापदार्थे च ब्रह्मण्यनुसंधायानयोस्तुल्यलक्षणत्वं वि-
दित्य तत्त्वमसिवाद्यदादृशब्देति त्रिभिर्नूपादिनि तापपदार्थः ॥ ३७ ॥

एवं ब्रह्माण्डरूपेणैव शाठव्यमित्युक्ते पुनर्मुमुक्षुं दिशयति—

सर्वप्रत्ययसाक्षी ज्ञः कथं ज्ञेयो मयेत्युत ।

विमृश्यं विज्ञानीयाञ्ज्ञानकर्म न वेति वा ॥ ३८ ॥

सर्वेति ॥ सर्वप्रत्ययसाक्षी ज्ञानिकस्वभावो य उक्तः स कथं ज्ञेयत्व-
भाव इति विमृशेदिति चोत्तरीयम् । कथंशब्दसूचितं विमर्शमेव विमर्शने—
ज्ञेय इति । मया ज्ञेय उक्तं न ज्ञेय इति शेषः । यदि ज्ञेयमदापि ज्ञानं प्रति
कर्म वा न वेत्येवं विमृश्य विज्ञानीयात्त्वमात्मन इत्यर्थः ॥ ३८ ॥

एवंविमर्शं ज्ञेयत्वपक्षमावच्छेद्यं संगच्छत इत्याह—

अदृष्टं द्रष्टृविज्ञातं दृष्टमित्यादि शासनात् ।

नैव ज्ञेयं मयान्यैर्वा परं ब्रह्म कथंचन ॥ ३९ ॥

अदृष्टमिति ॥ 'यदि मन्यसे सुवेदेति ददृशमेवादि ज्ञूनं त्वं वेत्य ब्रह्मणो

सधिता धरादि प्रकाशायाभ्यामात्मसवि प्रकाशायादेव तथाम्नावि इत्यमब-
धातयाभ्यामात्मसवि भातयेदिति शेषेत्याह—

व्यक्तिः स्वादप्रकाशस्य प्रकाशात्मममागमात् ।

प्रकाशस्त्वर्ककार्यः स्वादिति मिथ्या यचो सतः ॥ ४३ ॥

व्यक्तिः स्वादिति ॥ अप्रकाशस्वरूपतः प्रकाशादीन्स्य प्रकाशात्मममा-
गमात्प्रकाशात्मभाक्कर्तृमात्रात्मनिरभिवाचिनामोनिवृत्तिलक्षणा स्यात् । न
तत्र प्रकाशागुणोदय इत्यर्थः । अतः प्रकाशोऽर्ककार्यं इति सूत्रा व्यपदेशः ।
प्रकाशावगुणित्वात् कल्पुनि प्रकाशोदकाभावेऽभिव्यक्तयथावार्त्तानादित्यर्थः ।
तथाज्ञानमानस्वरूपसंसर्गं एव भातस्वामिव्यक्तिरिति प्रकाशात्मभाषण्य
सविगुणोभ्यामप्रकाशपता स्वप्रकाशयता वाग्नीनि न दृष्टान्तव्यतिद्विरतो न
दृष्टान्तिकमिद्विराजन्स इति भावः ॥ ४३ ॥

धरादिप्रकाशाः कस्मादर्ककार्यो न भवतीति शेषेत्याह—

यतोऽभूत्वा भवेद्यद्य तस्य तत्कार्यमिष्यते ।

स्वरूपत्वादभूत्वा न प्रकाशो जायते रवेः ॥ ४४ ॥

यतोऽभूत्येति ॥ यत् प्रकाशभूत्वा यतो भवेत्तस्य कार्यमिष्यते इति
संज्ञक्यः । स्पष्टमप्यम् ॥ ४४ ॥

कथं तर्हि प्रकाशात्मरूपस्यादित्यस्य प्रकाशादिगृहणमात्मनश्च बोधमात्रस्व-
भावस्य बोद्धव्यं व्यपदिश्यते तत्राह—

सत्तामात्रे प्रकाशस्य कर्तादित्यादिरिष्यते ।

घटादिव्यक्तितो यद्वत्तद्वद्गीघातमर्नाप्यताम् ॥ ४५ ॥

सत्तामात्र इति ॥ प्रकाशास्य संश्लिष्टतामात्रे सति घटादिव्यक्तितो
घटात्समिष्यते देवताद्यादित्यादिः प्रकाशास्य कर्तेष्यते यद्वत्तद्वद्गीघरूपेऽप्या-
त्मनि स्वाप्यन्वयमुसंश्लिष्टतामात्रे सति बोद्धव्यमिष्यतामर्नाप्यतामिति
शोभना ॥ ४५ ॥

स्वगतविहारमन्तरेणवात्मनोऽयंप्रकाशाकार्यमित्येतद्विद्विदृष्टान्तेन स्पष्ट-
वनि—

ततः स्वयं स्वरूपेणासाधारणस्वभावेन न ज्ञेयो ज्ञानद्विषया व्याप्तो न
भवति, तथा ज्ञेयो व्यवहितस्वरुपज्ञानप्रकाशरहित इत्यर्थः । अथवे-
द्यनेन ज्ञाता वाच्यव्याज्ज्ञाता वा न भवत्यतस्मात् निर्विकाराण्यार्थतन्मयोयात्
तथा कर्ता कारकाभ्यासाधिष्ठानत्वात् कर्ता च निष्काराणादित्यादिविद्व-
यनिभासव्यवस्थोपसंहार उच्यो वेदितव्यः ॥ ४८ ॥

आत्मन उक्ते ज्ञेयावाचभावे प्रमाणमाह—

विदिताविदिताभ्यां तदन्यदेवेति शासनान् ।

बन्धमोक्षादयो भावान्तद्वदात्मनि कल्पिताः ॥ ४९ ॥

विदिताविदिताभ्यां तदिति ॥ 'अन्यदेव तद्विदितादयो अविदिता-
दधी'ति श्रुत्या विदिताविदिताभ्यां कार्यकारणाभ्यामन्यदात्मत्वं प्रकरोति
शासनाकार्यकारणधर्मविलक्षणस्वभाव एवापत्तामेत्यर्थः । तथाच यथात्मनि
ज्ञातृत्वं कारणत्वमित्यादि सर्वमविद्यावशादेव कल्पितं तथा बन्धो मोक्ष-
शुद्धो मिथः सुखी दुःखीत्यादयोऽपि भावा आत्मनि कल्पिता एवेत्याह—
बन्धोऽपि ॥ ४९ ॥

बन्धादीनामात्मनि कल्पितत्वे तादृशान् हेतुमाह—

नाहोरात्रे यथा मूर्धे प्रभारूपाविशेषतः ।

बोधरूपाविशेषात्त बोधाबोधो नपात्मनि ॥ ५० ॥

नाहोरात्र इति ॥ अबोधमिदमन्धो बन्धो बोधमिदमन्धो मोक्षमन्धोर-
भावे तत्र तयोरेव्यभाव इत्यर्थः ॥ ५० ॥

उत्पेभोपादेनोत्पेव्यत्वं मद्वा विज्ञातन' एकमाह—

यथोक्तं मद्वा यो वेद हानोपादानपरिजितम् ।

यथोक्तं विधानेन स सत्यं नैव जायते ॥ ५१ ॥

यथोक्तमिति ॥ हानोपादानपरिजितमिति हानोपादानकर्तृत्वं च व्याव-
र्यते । अनेन सर्वविशेषाः प्रतिषिद्धा भवन्ति एतद्वदपरिहारात्तात्पर्यात्सर्व-
विशेषाणामित्यर्थः । यथोक्तविधानं यदावेपरिशोधप्रकाशः स तत्र जायते
इति तादृशमिति संबन्धः । 'न स मूर्धोऽविज्ञातत' इति इत्येतिव्यर्थः ॥ ५१ ॥

कार्त्तिकमतप्रतिषेधेन सुमुमुक्षुं स्वाराज्येऽभिषेक्तुं प्रकरणान्तरमारभमाणः प्र-
थमं स्पूलशरीरामवादिमतं निराकरोति—

पार्थिवः कठिनो घातुर्द्रवो देहे स्मृतोऽम्भयः ।
पक्तिचेष्टावकाशाः स्युर्वह्निवाय्वम्बरोद्भवाः ॥ १ ॥

पार्थिव इति ॥ यः स्पूलदेहे कठिनो घातुर्मांसदिरूपः स पार्थिवः
पृथिव्यंबुजाः पृथिवीपरिणामात्मकः स्मृतो ज्ञानो विद्वद्भिरित्यर्थः । एवं द्रवो-
ऽम्भयोऽंशं परिणामः । पक्तिः पाकश्रेष्ठा स्पन्दनमवकाशोऽच्छपानमनया
संचारमार्गो देहगतसुपयो ये श्युः एते क्रमेण वह्निवाय्वम्बरोद्भवा देहानु-
गतवह्निवाय्वम्बरोद्भवाः स्मृता इत्यक्षरार्थः । देहो नामा भूतपरिणामत्वा-
द्ब्रह्मीकादिबदिनि भावः ॥ १ ॥

इन्द्रियामवादिनं प्रत्याह—

प्राणादीनि तदर्थाथ पृथिव्यादिगुणाः क्रमात् ।
रूपालोकवदितं हि सजातीयार्थमिन्द्रियम् ॥ २ ॥

प्राणादीनीति ॥ प्राणादीनीन्द्रियाणि तदर्थांशेषां विषया. गन्धादृष्य
क्रमात्पृथिव्यादीनां गुणाः कार्यानीत्यर्थः । गन्धरसरूपरसोऽन्वारास्तावत्पृथि-
व्येतेजोवाय्वाकाशादीनां क्रमेण धर्मोः प्रगिद्यमानेषां प्राणाद्येकैकेन्द्रियप्राकृता-
न्वयव्यतिरेकगिद्धा । तथाच यदिन्द्रियं यस्य धर्मं ग्राहयति तदिन्द्रियं तस्य
सजातीयं भविष्यति । यथा तत्रमन्त्र रूपस्य प्रकाशको दीपादिभिर्जसो रट-
त्येन्द्रियाण्यपि भौतिकानां प्रकाशकत्वाद्भौतिकान्येवेष्वनुमानमाह—रूपा-
लोकवदिति । एवमिन्द्रियाणां भौतिकत्वे सिद्धे देहवदेवामप्यनामवमिति
भावः ॥ २ ॥

किंचेन्द्रियाणि नामनः करणत्वात्पुटारवदित्वनुमानात्तरं रूपपन्कार्य-
वशादिन्द्रियाणामेकादशात्वनियममाह—

पुञ्जार्थान्याहुरेतानि वाक्पाण्यादीनि कर्मणे ।
तद्विकल्पार्थमन्तस्यं मन एकादशं भवेत् ॥ ३ ॥

पुञ्जार्थानीति ॥ एतानि प्राणादीनि पुञ्जार्थानि शाब्दकरणत्वात्पुः

स्थितो दीपो यथायज्ञः प्राप्तं सर्वं प्रकाशयेत् ।
शब्दाद्याकारबुद्धीर्ज्ञः प्राप्तास्तद्वत्प्रपश्यति ॥ ६ ॥

स्थित इति ॥ स्पष्टार्थः ॥ ६ ॥

तथापि कथं बुद्धिः सुखिवादिस्तुरणादित्याद्यथाह—

शरीरेन्द्रियसंधान आत्मत्वेन गतां धियम् ।
नित्यात्मज्योतिषा दीप्तां विशिषन्ति सुरादयः ॥ ७ ॥

शरीरेति ॥ सुखादयः शरीरादिसंधाने आत्मत्वेन प्रकृतां धियं बुद्धिं विशिषन्ति कथामानम् । किलङ्गणम् । नित्यात्मज्योतिषा दीप्तां प्रकाशिताम् । तथाच भास्वभासकबुद्ध्यायनोरेरिवेकादात्मा सुखादिमानिनि धान्ति-गितार्थः ॥ ७ ॥

तुन एवं निश्चय इत्यत आह—

शिरोदुःखादिनाम्नानं दुःख्यस्तीति हि पश्यति ।
द्रष्टान्यो दुःखिनो दृष्ट्याद्रष्टृत्वाच्च न दुःख्यमौ ॥ ८ ॥

शिर इति ॥ शिरभादिदेहावयवगतं दुःखेन हि यस्माद्दुःख्यहमस्तीत्यामानं पश्यति तस्माद्देहमात्मत्वेन गता बुद्धिरिति योजना । अथमाशयः—
आत्मनो विशेषज्ञानं बुद्ध्यात्मनिबन्धनमिति हि स्थितिः । तथाच शिरो-दुःखेनोदरदुःखेन वा दुःख्यहमस्तीत्यभिमानात्मकबुद्ध्यावस्थापन्नविशेषत्वेन दुःखिवास्तुत्तदुःखादयो बुद्धिं विशिषन्तीति युक्तं यत्तुमिति । दृष्टा तु दुःखि-नो दृष्ट्यादन्वः आत्मत्वेनाभिमन्यमानदेहावयवोपघातादिजनितदुःखाकार-साभासबुद्धेरवस्थायाः साक्षी तदन्व एवागौ दृष्टृत्वादेव न दुःखीत्यर्थः ॥ ८ ॥
दृष्टृत्वात्सौ न दुःखीत्युक्तमेव स्पष्टवति—

दुःखी स्याद्दुःख्यहंमानाद्दुःखिनो दर्शनाच्च वा ।
संहतेऽज्ञादिभिर्द्रष्टा दुःखी दुःखस्य नैव सः ॥ ९ ॥

दुःखी स्यादिति ॥ अथमात्मा दुःख्यहंमानाद् साकारपरिणामवत्सम्भ-
कारोऽहमित्यभिमानाद्दुःखी स्याच्चतु दुःखिनो दुःखाकारपरिणामकनोऽदुःखि-
नात्, तथास्तानुदाग्नीनात्मापि दुःखिनं पश्यतीति दुःखित्वप्रसङ्ग इत्यर्थः ।
प्रकृते किमापात्रं तदाह—संहत इति । अज्ञादिभिर्द्रष्टावर्गमुदाग्नीन्द्रियैश्च

वाङ्मयिणादात्तान्वाङ्मया-नीतिर्यामी इत्येते इत्येते इत्यनादात्तमन्त्रे
 गांनस्यां कङ्कणास्यादुमित्येते । नेति इत्यानामिद्विद्यागी विद्या
 गुणद्विपमनिसाने कथय तगद्विपयज्ञानाद्विपमने पदेद्विपय तम
 वाङ्मयावेत्तया द्वाङ्मये भवेत् । मन्त्रेके वाङ्मय इत्यमरद्वयमत्राह
 येम् । अन्यथा मन्त्रो गुणद्वयेद्विपयविपययोरे वति गुणद्वयेनेकजा
 मामि जायेत् । मन्त्रमिति । तथाच तस्यापि मन्त्रः कङ्कणादात्तान्
 मिद्विपयद्विपि मिद्वम् ॥ ३ ॥

पुदिपि माया कङ्कणिसंज्ञात्मनोरन्वेषि बोद्धमन्त्र निराहुर्वन्त्याः
 स्वभावं तांपति—

निधयाधी भोदुद्धिस्तां मर्यादानुभाविनीम् ।

शातात्मोक्तः स्वरूपेण ज्योतिषा व्यञ्जयन्मदा ॥ ४ ॥

निधयाधेति ॥ निधयोऽधेपरिच्छेदः सोऽधेः प्रवोचन यस्या भन्त इत्य-
 मृत्युः सा निधयाधी गुद्धिर्भेदेत् । निधयकरण पुद्धिरित्यर्थः । अन्यदशय-
 त्वादपि तस्या भनामत्यमित्याह—तामिति । पुद्धिज्ञानुरपि पुद्धिवदन्वज्य-
 त्वात्तां वारयति—स्वरूपेण ज्योतिषेति । तथाच भास्यभासकयो रूपान्त्रो-
 क्तयोरेव भेदात्तास्याया पुद्धेरन्यो भासक भास्येत्यर्थः ॥ ४ ॥

यदि पुद्धेराभा भासकत्वाहं तथा संसर्गादशुद्धिरापद्येतेत्याशय इष्टान्तेन
 परिहरणाह—

व्यञ्जकस्तु यथालोको व्यङ्गस्याकारतां गतः ।

व्यतिक्रीर्णोऽप्यसंकीर्णस्तद्व्यञ्जः प्रत्ययः सदा ॥ ५ ॥

व्यञ्जकस्त्यति ॥ यथा भासोको व्यञ्जको दीपालोकाद्विष्वङ्गस्य घटा-

॥ ५ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ ५ ॥

यदि पुद्धादेरत्यन्तविलक्षणो निर्व्यापार भासा कथं ताहं तस्य तदव-
 भासकत्वमित्याशय उदपि इष्टान्तेनाह—

उद्योतिष इति ॥ अयमर्थः—यद्यप्यसौ ब्राह्मणहृत्कांशभेदोऽभ्युपगम्यते तदेहं क्लृप्तं ब्राह्मणोऽपि ज्ञेयतः किं वा जड इति । तत्रार्थं निराकरोति दशमोऽपि—उद्योतिष इति । आदित्यादिज्योतिषो द्योतकत्वेऽपि प्रकाशत्व-
भावत्वेऽपि ज्ञानप्रकाशं ज्योति-स्वरूपप्रकाशं तद्वदेवं यथा दशमोऽपि
भेदेऽप्यंशभेदकल्पनेऽपि न आत्मा तत्रावाह्यत्वान्स्वभावादिपदादात्मानं
नैव परयति । न स्वांशं त्रिपदीकरोतीत्यर्थः । न त्रिर्नायः । अत्राजह्यधोर्शा-
तिवेनाभेदाभ्युपपत्तेर्न ब्राह्मणान्वात्म्यमिति ज्ञानमनः स्ववेद्यत्वमिद्विदिति
दूषणं स्पृष्टमेवोपपेक्षितमिति दृष्टव्यम् ॥ १२ ॥

स्वरूपेणांशद्वारेण वा पद्यव्याप्यात्मानं नैव परयति तथापि गुणज्ञानस्य
कर्मत्वं गतिप्यतीत्यादाहाह—

यद्दर्मा यः पदार्थो न तस्यैवेत्यात्स कर्मत्वाम् ।

न सात्मानं दहत्याग्निभया नैन प्रकाशयेत् ॥ १३ ॥

यद्दर्मेति ॥ यः पदार्थो यद्दर्मा धेतामाधारणधर्मेण धर्मज्ञानं तस्यैव
धर्मस्य कर्मता नैवाम् । तथाच ज्ञानस्वभाव आत्मा न ज्ञानकर्मतां गन्तुमर्ह-
तीत्यर्थः । दहन्महायः स्पृष्टार्थः । आत्मा न स्वीयधर्मव्याप्यः पदार्थव्या-
प्तिवदित्यर्थः ॥ १३ ॥

अतन्वाधेन विज्ञानवादी वादोऽपि निराहृत इत्याह—

एतेनैवात्मनात्मानो ग्रहो बुद्धिर्निराकृतः ।

अंशोऽप्येवं समन्वादि निर्भेदत्वात्त मुञ्चते ॥ १४ ॥

एतेनैवेति ॥ आत्मन इत्यभिप्रायान् इति छान्दसः प्रयोगः । बुद्धेरा-
त्मनः स्वरूपस्यात्मना स्वेनैव ग्रह इति वादपक्षोऽप्येतेनैवोक्तदशान्तप्रसङ्गेन
निराहृत इत्यर्थः । स्वरूपस्य स्वरूपेणैव ब्राह्मण्यभावेऽपि एकेनांशेन ब्राह्मण-
मंशात्तरेण ब्राह्मण्यमिति कल्पनाप्यत्र न घटन इत्याह—अंशोऽप्येकमिति ।
एवं प्रागुक्तवार्तना । तदेवाह—समात्वादि निर्भेदत्वादिनि ॥ १४ ॥

एवं बुद्धेः स्वब्राह्मण्यनिराकरणेनार्थादन्वब्राह्मण्यमुपक्षिप्तमव्यथा तस्याः
क्षयिकत्वात्परिद्वेः । अत्र साम्यार्थं बुद्धिसाहायकत्वापरः द्रव्यमेवात्मतत्त्वम-
स्त्विति वादिनं निराकर्तान्—

ननु तत्रापि च तस्य इत्यत्र उदा य भावमा माश्री स नैव बु.वीति
 ॥ १० ॥

तत्रापि तत्रापि च तस्य इत्यत्र उदा य भावमा माश्री स नैव बु.वीति

ननु तत्रापि च तस्य इत्यत्र उदा य भावमा माश्री स नैव बु.वीति

संज्ञतं च ततो नान्मा द्रष्टव्यान्कमेना व्रजेत् ॥ १० ॥

ननु तत्रापि च तस्य इत्यत्र उदा य भावमा माश्री स नैव बु.वीति
 चतुर्विधमिति ॥ यथा चतुर्षो रूपेणादिभिश्चतया दृश्यत् तस्यैव मुख्यदे-
 शस्यतया दृष्टत् च तथात्मनो दु स्वमभिन्नतया दृश्यत् स्वस्वचैतन्याव-
 श्यतया दृष्टत् चेति कर्मकृत्यं घटत इत्यत्र । मिथ्यान्वी परिहरति—
 नेति । कुत इत्यत आह—भनकमेव तदिति । तच्चतुर्नेकमेवकाकारमेव
 संज्ञं च भवतीत्यतो घटते तस्य कर्मत्वं कृत्यं चाशभदोपपत्तित्यक्षरायः ।
 गोलकांशस्य दर्पणस्थस्य दृश्यत् तस्यैव शक्तिमत्त्वात्तस्य मुख्यनिविष्टस्य दृष्ट-
 त्वमिति युक्तमुभयरूपत्वमिति विवक्षितोऽयं । आत्मनस्तु तत्रमशभदोऽन्नि
 एकरूपत्वादसंज्ञतत्वाच्चेत्यभिप्रेत्याह—तत उति । वि प्रकाशकस्वभावो ज्ञा-
 त्मा दृष्टैव न दृश्यांशसंभिन्नो दृश्यांशस्यानात्मत्वात्ततो द्रष्टव्यान्कमेना न
 प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ १० ॥

नन्वात्मनोऽपि ज्ञानादिभिरनेकार्त्मत्वसंभवाच्चतुर्विधास्यनायकता स्यात्ति-
 स्थानांशु प्रत्याह—

ज्ञानयत्नाद्यनेकत्वमात्मनोऽपि मतं यदि ।

नैकज्ञानगुणत्वात्तु ज्योतिर्वत्तस्य कर्मता ॥ ११ ॥

ज्ञानयत्नादिति ॥ ज्ञानप्रयत्नेच्छाद्वेषादिगुणभेदैरनेकार्त्मकरवादात्मनोऽपि
 केनचिदंशेन विशिष्टस्य ग्राह्यत्वमंशान्तरेण ग्राहकत्वं च यदि मतमिति शङ्का-
 प्रमथार्थः । तुशब्दः शङ्कानिषेधार्थः । मैवम् । एकज्ञानगुणत्वात् 'कृत्स्नः प्रज्ञा-
 नघन एवे'ति श्रुत्या ज्ञानैकस्वभावत्वावधारणादनेकार्त्मत्वायोगाज्ज्योतिर्व-
 तस्य न कर्मता, ग्राह्यता तस्य न संभवतीति परिहारप्रमथार्थः ॥ ११ ॥

दृष्टान्तं व्याचष्टे—

ज्योतिषो धोतकत्वेऽपि यद्वत्तात्मप्रकाशनम् ।

भेदेऽप्येवं समत्वाज्ज्ञ आत्मानं नैव पश्यति ॥ १२ ॥

सुमंकेषं वेत्याह— शिष्येति । तत्कार्यमज्ञानं शिष्या साहचर्येण तस्य साक्षि-
 कर्मतो वाधिष्यामानं मन्त्रं साक्षिष्येकोर्धरितं सादृष्यापया पर्षद्म परि-
 पूर्यं सुमं कार्यकारणप्रपञ्चमर्गोत्तरहितमभयमद्रूपमहं अज्ञानीति अज्ञावाक्या-
 र्थमूर्धं सदा विन्द्यात् । अनुसंदध्यादित्यर्थः ॥ १७ ॥

संसारनिवामकमज्ञानं शिष्यामानं अज्ञ विन्द्यादित्युक्तं तत्र कः संसारा-
 कथं वा तस्याज्ञानं कारणं ततो वा कथमागमनो विवेकः स्वादित्येत्या-
 यामाह—

जाग्रन्मयं तयोर्बीजं सुषुप्ताख्यं तमोमयम् ।

अन्योन्यमिदमच्चाद्य नास्तीत्येतन्नयं त्यजेत् ॥ १८ ॥

जाग्रदिति ॥ जाग्रन्मयी एषुष्टसूक्ष्मविवपभोगलक्षणः । संसार इति
 दोषः । तयोर्बीजं कारणं तमोमयमज्ञानमात्रं सुषुप्ताख्यं सुषुप्तिमंश्रितम् ।
 तमोबीजमिति कथमे मपदमयोगादज्ञानस्य स्वातन्त्र्यं वापते । साभासं
 तमोबीजमित्यर्थः । दूषं कार्यकारणस्वरूपमुक्त्वा तयोऽस्यामकारमाह—
 अन्योन्यमिदमिति । एषुष्टसूक्ष्मकारणाद्यन्वयानामन्योन्यमिदमस्वात्सर्वस्व-
 मिचाराककारादृरपावाद्य एतन्नयं एतन्वा दृष्टसंपेधारादिषदाभ्यनि ततोऽन्यत्र
 च नास्तीति ज्ञात्वा त्यजेदित्यापयेत् । आत्मानं शौधपेदित्यर्थः ॥ १८ ॥

त्यजेदित्युक्ते कर्तुंमर्हतिः कथमस्यागमनो अज्ञानमित्यत्र भाह—

आत्मबुद्धिमन्थधुरालोकार्थादिसंकरान् ।

भ्रान्तिः स्यादात्मकमेति क्रियाणां संनिपाततः ॥ १९ ॥

आत्मबुद्धीति ॥ आत्मा देहः अर्थादीसादिपदार्थोकाकारादिमहः ।
 आत्मादीनां संकरान्मयो गुणप्रधानभावेनाप्यासाद्धेतोः क्रियाणां संनिपा-
 तताममुद्रावादात्मकम् आत्मनः कर्म क्रिया इत्याम्ना तदधिष्ठानमृता
 वृत्त्योऽपि करोतीति भ्रान्तिः स्यात् । तस्मादात्मनः स्वती निश्चिपन्वाधि-
 दित्यं अज्ञानमविरुद्धमित्यर्थः ॥ १९ ॥

अन्वधर्मस्वाप्यन्वशरोपे दृष्टान्तमाह—

निमीलोन्मीलने स्थाने वायव्ये तेन चक्षुषः ।

प्रकाशत्वान्मनस्यैवं बुद्धौ न स्तः प्रकाशतः ॥ २० ॥

सुसंभवेन नेत्याह—हित्वेति । सकार्यमज्ञानं हित्वा सादृश्येन तस्य साक्षि-
धर्मता बाधित्वात्मानं प्रत्यक्षं साक्षिण्येनोच्चरिते सादृश्यबाधया परं महा परि-
पूर्णं मुक्तं कार्यकारणप्रपञ्चसंसर्गरहितसमयसद्व्ययसहं ब्रह्माधीनि महावाक्या-
संभूतं सदा विन्द्यात् । अनुसन्दध्यादित्यर्थः ॥ १० ॥

संसारनियामकमज्ञानं हित्वात्मानं ब्रह्म विन्द्यादित्युक्तं तत्र कः संसारः
कथं वा तस्याज्ञानं कारणं ततो वा कथमात्मनो विवेकः स्यादित्येतेषां-
पामाह—

जाग्रत्स्यमं तयोर्वीजं सुषुप्त्याख्यं तमोमयम् ।

अन्योन्यस्मिन्नगत्याद्य नास्तीत्येतन्नयं त्यजेत् ॥ १८ ॥

जाग्रदिति ॥ जाग्रत्स्यमं १ धूलसूक्ष्मविषयभोगलक्षणं । संसार इति
शेषः । तयोर्वीजं कारणं तमोमयमज्ञानमायं सुषुप्त्याख्यं सुषुप्तिसंज्ञितम् ।
तमोवीजमिति वचन्ये मयदप्रयोगाद्ज्ञानस्य स्वात्मक्यं वार्यते । साभासं
तमोवीजमित्यर्थः । एवं कार्यकारणस्वरूपमुक्त्वा तयोऽग्रागप्रकारमाह—
अन्योन्यस्मिन्निति । १ धूलसूक्ष्मकारणावस्थानामन्योन्यस्मिन्नगत्यात्परस्पर-
स्मिन्नगत्यात्काराद्गत्याद्य एतन्नयं इत्यर्था इत्यर्थेभ्योऽपि इत्यभि ततोऽप्यत्र
च नास्तीति ज्ञात्वा त्यजेदित्यापयेत् । आत्मानं शोधयेदित्यर्थः ॥ १८ ॥
त्यजेदित्युक्ते कर्तृत्वप्रतीतेः कथमात्मात्मनो ब्रह्मत्वमित्यत्र आह—

आत्मबुद्धिमनश्चक्षुरालोकार्यादिसंकरात् ।

भ्रान्तिः स्यादात्मकमेति क्रियाणां संनिपाततः ॥ १९ ॥

आत्मबुद्धीति ॥ आत्मा देहः अर्वादीत्यादिपदार्थकालादिग्रहः ।
आत्मादीनां संकराभिमयो गुणप्रधानभावेनाप्यासादेतोः क्रियाणां संनिपा-
ततामसुद्वेषात्सकर्म भागमनः कर्म क्रिया इत्यात्मतत्त्वविज्ञानमूलतः
बृहत्सोऽपि कर्तोतीति भ्रान्तिः स्यात् । तस्यादात्मनः स्वतो निरिहकत्वात्क्रि-
यित्वे ब्रह्मत्वमितिद्वमित्यर्थः ॥ १९ ॥

अन्यधर्मस्याप्यव्यवृत्तौ इत्यात्ममाह—

निमीलोन्मीलने स्थाने पापघ्ने तेन चक्षुषः ।

प्रज्ञाशक्त्यान्मनस्यैवं मुदी न सः प्रज्ञाशतः ॥ २० ॥

प्रकरणम् १५]

धिमन्तरेणामनः स्वतःपरिच्छेदानुपलम्भायुक्तं तस्य मद्गत्यम् । निरवयवस्य च परमाद्यंत उपाधिसंतर्गाद्योगायुक्तं तस्मिन्सर्वस्य कल्पितत्वं चेति भावः ॥ दिग्गम्बरमतनिराकरणेन यदुनस्तावमात्मन उक्तं तदसुख्यमाणा प्राक्प्राः प्रत्यवतिष्ठन्ते—

क्षणिकं हि तदत्यर्थं धर्ममात्रं निगन्तम् । सादृश्यादीपयत्तद्दीप्तिच्छान्तिः पुरुषार्थता ॥ २३ ॥

क्षणिकं हीति ॥ तज्ज्ञानं ज्ञेयं योग्युभय क्षणिकं हि निश्चितम् । कतिपयानेकक्षणवर्तिवशाद्वा वारयति—अत्यर्थमिति । स्वसम्भङ्गुरमित्यर्थः । धर्ममात्रं वस्तुमात्रं न न्यायि किञ्चित्तस्याधिष्ठानमार्त्तमिति मात्रप्राप्यः । तर्हि कथं विच्छेदो नोपलभ्यते तत्राह—निरन्तरमिति । नैरन्तरेणोत्पद्यमानमित्यर्थः । यदि सर्वं क्षणिकमेव कथं तर्हि तद्वेदेमिति सोऽहमिति च दृश्यद्बुद्धविषयं प्रत्यभिज्ञान घटन इत्यादौ ह्य भनिमादृश्यादित्याह—मादृश्यादिति । तद्दीप्तद्वेदेमिति मनिमत्तज्ज्ञानित्यस्य स्वायित्त्वप्रतिभासस्य ज्ञानशेषगतस्य तन्मूलस्याविशेषस्य च शान्तिरन्वयस्य प्रतिभासनिवृत्तिरेव पुरपार्थता । मोक्ष इत्यर्थः ॥ २३ ॥

निदान्ती दूषणविभागज्ञानाय बीदमतभेद विविच्य दसंपति—
म्याकारान्यावभासं च येषां रूपादि विद्यते ।
येषां नास्ति ततथान्यत्पूर्वामंगतिरुच्यते ॥ २४ ॥

स्वाकारेति ॥ स्वाकारान्यायेन ज्ञानेनावभासोऽभ्याप्तीति स्वाकाराभ्यावभासं रूपादि बाह्यं चरु येषां बाह्यानां मते विद्यते, येषां च ज्ञानमात्राभ्यावभासिनां मते ततोऽवभासात्ज्ञानादभ्याह्यं रूपादि नास्ति, एषां धर्मात्तत्रकाराद्येषां मते विज्ञानमपि नास्ति इत्यनेन सर्वमिति तत्र पूर्वोक्तमिच्छात्प्राप्त्यादभ्यासंतिरप्यतमानता तावदुच्यते इति प्रतिज्ञानीत इति शोचता ॥ २४ ॥

तन्मतस्यामंगतिं प्रतिपादयति—
याद्वाकारत्वतो ज्ञेयः स्मृत्यभावः मदा क्षणात् ।
क्षणिकत्वाच्च संस्कारं नैवापत्ते क्वचिषु षीः ॥ २५ ॥

॥
॥ इत्यने
॥ अत्र
॥ अत्र
॥ अत्र
॥ अत्र

मकरणम् १५]

शान्तेश्चेति ॥ शान्तेरथस्मिन्नायमेव साधयति—एकैकस्मिन्निति ।
 भावानामेकैकस्मिन्क्षणे समासत्वासंतानस्य चावस्तुत्वादकैकस्मिन्न भाव्य-
 भावात्पदान्तेरन्व निरपेक्षता मिद्धा अतस्तत्साधनविधानोक्तिरिदंकारोत्तरार्थः ॥
 द्विचास्मिन्मते लोकेऽपि साध्यसाधनभावो न घटत इत्याह—
 अपेक्षा यदि भिद्येऽपि परसंतान इष्यताम् ।
 सर्वार्थे क्षणिके कस्मिंस्तथाप्यन्यानपेक्षता ॥ २८ ॥

अपेक्षा यदीति ॥ कार्यकारणलक्षणानामत्यन्तविलक्षणत्वाद्भिन्नेऽप्य-
 त्यन्तं व्यावृत्तेऽपि क्षीरे यदि दध्नेऽपेक्षा तथा परसंताने निकृतादावपि दध्ने-
 पेक्षेऽप्यता अत्यन्तभेदाऽविशेषात्कथं नेत्यत इत्यर्थः । तथाच निकृतादयोऽपि
 दधि जायेतेत्यतिप्रसङ्ग इति भाषः । प्रविज्यावदृग्भेनानिप्रसङ्गपरिहारयाज्ञी
 तदीयामनूय निराकरोति—सर्वार्थे इति । सर्वस्य जननार्थेऽप्यंमाने कार्य-
 कारणभावेन स्थिते दधिक्षीरादी वस्तुनि क्षणिकेऽपि कस्मिंश्चिदक्षीर एव कस्य-
 चिदध्नेऽपेक्षा न सर्वत्रेति लोकेऽप्यिदं नानिप्रसङ्ग इति चेदिति शब्दानुवा-
 दार्थः । तथापि प्रतिघ्याध्रवणेऽपि क्षणिकपक्षेऽन्यानपेक्षतेति परिहार-
 भागार्थः ॥ २८ ॥

तत्र हेतुमाह—

तुल्यकालममुद्भूतावितरेतरयोगिनौ ।
 योगाद्य संसृतो यस्तु सोऽन्यं हीक्षितुमर्हति ॥ २९ ॥

तुल्यकालेति ॥ बी भार्वा तुल्यकालसमुद्भूतावेककालेन कथामर्वा
 इतरेतरयोगिनौ परस्परं संबद्धौ च यथा परेभ्याङ्गरी तयोर्गोप्ये एतु भा-
 योऽङ्गुरलक्षणः परेभ्ययोगात्संसृतस्य लक्ष्यानिशयस्य भवेत्स हि लक्ष्यस्यमु-
 पकारिणमीक्षितुमर्हति न क्षणिककथा प्रतिघ्याभावात्, अतः क्षणि-
 कानां मित्रकालतया परस्परसंबन्धाभावेनोपकारोपकारकारवायोगात्पेक्षा
 घटयितुं शक्यत इति भाषाः ॥ २९ ॥
 तदेवं क्षणिकमतं निराहृत्य एवमतं निराकरीत्यच्चादी न्यमतसामञ्ज-
 स्यमुपपन्नमिति—

मृपाध्यासस्तु यत्र सात्त्विकाशुनत्र नो मतः ।
 सर्वनाशो भवेद्यस्य मोक्षः कस्य फलं वद ॥ ३० ॥

सोऽमिहो निराकर्तुं न शक्यते निराकर्तुरेव तावरूपत्वात्तत्र च सात्वात्तथा-
पदप्रवचने स्वानुभवविरुद्धमेवेत्यर्थः ॥ ३२ ॥

यद्यपि भावाभावविभागात् किञ्चिदस्तीत्यवगतं तथापि ताकीदृशमिति
विशेषतो निर्धारणे कारणं नास्तीत्याद्याह तास्वरूपमुपपादयति—

सदसत्सदसद्येति विकल्पाः प्राग्वदिष्यते ।

तद्वद्वतं समत्वात् नित्यं चान्यद्विकल्पितात् ॥ ३३ ॥

सदसदिति ॥ साक्षिस्वरूपं जगत् सदस्यरूपमिति च यो विकल्पो विधा-
दस्त्वप्रागोक्तं तद्वद्वतं निराकृत्यनविकल्पानुपपत्तेर्यस्वरूपमिष्यते तत्रद्वैतम् ।
तत्र हेतुः—समत्वादिति । विकल्पप्राग्वैपयदेत्वभावादित्यर्थः । द्वैतवद्व-
विकल्पणं तस्यैवमभिधायविनाशित्वं विशेषात्तरमाह—नित्यं चेति ।
अन्यद्विकल्पणादेव सत्यं च विशेषात्तरमाह—अन्यद्विकल्पितमिति ।
विकल्पप्राग्वदिष्यते इत्यत्र स्वतन्त्रित्वबोधना ज्ञानावरूपत्वमुक्तं, अद्वैत-
मिथ्यानन्त्यमुक्तम् । नित्यमिति कुरत्वबोधना दुःखाभावस्य सूचनत्वात्तद-
विभाभूतानन्दरूपता एवनिता । तथाच सत्यज्ञानानन्दानन्दरूपमात्मतत्त्व-
मित्यनुभवादेव विद्वमिति न तत्र कारणान्तरं शून्यमिति भावः ॥ ३३ ॥

नानाविधे द्वैते प्रतीयमाने कथमद्वैतमात्मतत्त्वमनुभूयत इत्यत्र आह,
यद्वाद्द्वैतस्यैव सत्यत्वमुपपाद्य स्वरूपे विकल्पान्तरकथनाभूतत्वं प्रतिपादयति—

विकल्पोद्भवतोऽमर्यं समदस्यदिस्यताम् ।

द्वैतस्य प्राग्वत्त्वाच्च सदसत्त्वादिकल्पनात् ॥ ३४ ॥

विकल्पोद्भवत इति ॥ द्वैतस्यान्तरं परमाणुभावात् इष्यताम् । कुतः ।
विकल्पोद्भवतो विकल्परूपेणोद्भवत्वात्त्वमदस्यदिस्यतात् शोभता । द्वैतं न पर-
मार्थं सत् स्वरूपत्वात्त्वमदस्यदिस्यत्यर्थः । हेतुस्तरेमाह—प्रागिति । सदस-
त्त्वादिविकल्पनाप्रागवत्त्वाच्च स्वमदस्यदिस्यति शोभत्यर्थः । अहं द्वैतस्यान्तर-
स्वरूपे प्रमाणमस्तीति भावः ॥ ३४ ॥

न्यायतो द्वैतमिष्यात्त्वमुपपाद्य शाब्दादपि तन्निष्पन्नमुपपन्नमित्याह—

वाचारम्भणशरत्वाच्च विकाराणां सभावता ।

मृत्योः स मृत्युमित्यादेर्मम भावेति च स्मृतेः ॥ ३५ ॥

वाचारम्भणेति ॥ 'वाचारम्भणं विकारो नामधेयं' इति श्रुतिशास्त्रा-
द्विकाराणामभावता सिद्धेति शेषः । वाचारम्भणशब्दो ह्यनृतत्ववचनोऽवग-
म्यते । मृत्तिकेत्येव सत्यमिति कारणे सत्यत्वावधारणादित्यर्थः । मृत्योः स
मृत्युमिति शास्त्रेण द्वैतदर्शनस्य निन्दितत्वात्सत्यत्वे द्वैतस्य तदयोगादप्यां-
नृतत्वं तस्योक्तमित्यर्थः । आदिशब्दात् 'नेह नानास्ति किञ्चने'त्यादिमाक्षा-
द्वैवापवादकं शास्त्रं गृह्यते । मम मायेत्यत्र 'मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां
तरन्ति ते' इति गुणमय्याः सकार्याया मायायाः परमात्मज्ञाननिवर्त्यत्वस्य
भगवतोऽनुशासनसत्यत्वे तदनुपपत्तेर्मायिकत्व द्वैतस्य सिद्धमित्यर्थः ॥ ३५ ॥

तदेवं श्रुतियुक्तिभ्यां द्वैतमिष्यात्वप्रतिपादनेनारमनोऽद्वितीयत्वे इदीकृते
सर्वशुद्धिकारणाभावात्तस्य विशुद्धिरपि सिध्यतीत्याह—

विशुद्धिश्चात एवास्य विकल्पाच्च विलक्षणः ।

उपादेयो न हेयोऽन आत्मा नान्यैरकल्पितः ॥ ३६ ॥

विशुद्धिरिति ॥ अस्यात्मनो विशुद्धिर्धर्माधर्मतत्फलसस्पर्शाभावः ।
अतएव द्वैतस्यानृतत्वादेव स च यतो विकल्पाद्विलक्षणस्तद्विपरीतस्वभावोऽ-
तएवामा नोपादेयो हेयो वा भवति । हानोपादाने हि मूर्तविषये नामूर्ते
प्रत्यगारमनि ते मभवत् इत्यर्थः । किञ्चान्यैरकल्पितोऽन्यै कल्पयितुमशक्य-
त्वादिपि विशुद्ध एवामेत्यर्थः । नहि सर्वकल्पनाधिष्ठानं केनचित्कल्पयितुं
शक्यते अतो नित्यशुद्ध इति भावः ॥ ३६ ॥

कस्माद्गामा कल्पितो न भवनीत्याशङ्क्य कल्पनाहेतोरज्ञानस्य वस्तुत
आत्मन्यभावादित्याह—

अप्रकाशो यथादिन्ये नास्ति ज्योतिःस्वभावतः ।

नित्यबोधस्वरूपत्वान्नाज्ञानं तद्वदात्मनि ॥ ३७ ॥

अप्रकाश इति ॥ अनारमनोऽज्ञानकल्पितत्वादेव तत्र तदभाव इति
दृष्टव्यम् ॥ ३७ ॥

यथा नित्यबोधस्वरूपत्वादज्ञानमारमनि वस्तुतो नास्ति तथा सर्वविक्रिया-
रहितस्वभावत्वाद्बन्धस्थान्तरं कूटस्थताप्रत्युतिरूपं तस्य नाम्नीत्याह—

तथाऽविक्रियरूपत्वान्नायस्थान्तरमात्मनः ।

प्रकरणम् १५]

अवस्थान्तरवत्त्वे हि नाशोऽस्य स्यान्न संशयः ॥ ३८ ॥
तथाधिक्रियेति ॥ विपक्षे दोषमाह—अवस्थान्तरवत्त्वे हीति ॥ ३८ ॥
मोक्षस्यावस्थान्तरत्वात्कथमवस्थान्तराभाव इति तत्राह—

मोक्षोऽवस्थान्तरं यस्य कृतकः स चलो ह्यतः ।
न संयोगो वियोगो वा मोक्षो युक्तः कथंचन ॥ ३९ ॥

मोक्ष इति ॥ यस्य चादिनो मते मोक्षोऽवस्थान्तरमात्मनः स्वात्तस्य
मते कृतको मोक्षः स्यात्प्रागवस्थायोगिष्वानुपपत्तेः, अतः स मोक्षश्चलोऽनित्य
एव स्यादित्यपुरस्कार्यतापत्तिरित्यर्थः । माभूदवस्थान्तरं मोक्षस्यपि मद्भाष्ये
संयोगो वा प्रवृत्तेर्वियोगो वा मोक्षो भवित्प्यतीति मतान्तरमाशाङ्क्य प्रत्या-
ह—न संयोग इति ॥ ३९ ॥
अयुक्तत्वे हेतुमाह—

संयोगस्याप्यनित्यत्वाद्वियोगस्य तथैव च ।
गमनागमने चैव स्वरूपं तु न हीयते ॥ ४० ॥

संयोगस्येति ॥ कृतकत्वानित्यस्य निवृत्तादित्यर्थः । ननु जीवस्य संसा-
रदेशात्परमात्मनो वा स्वोपासकानुग्रहाय तं प्रत्यागमनं मोक्ष इत्याशङ्क्याह—
गमनागमने चेति । न मोक्षो युक्त इति पूर्वजानुपपत्तः । जीवपरबोधबोध्य-
विक्रियत्वात्प्रमनागमनायोगादित्यर्थः । परमने दोषयुक्त्वा स्वमते निर्दोषता-
माह—स्वरूपं चिति । न हीयते न विनश्यति, अत आत्मस्वरूपमेव
मोक्षो युक्त इत्यर्थः ॥ ४० ॥
आत्मस्वरूपमोक्षस्य निष्कवेऽकार्यत्वे हेतुमाह—

स्वरूपस्यानिमित्तत्वात्सनिमित्ता हि चापरं ।
अनुपात्तं स्वरूपं हि स्वैनात्यक्तं तथैव च ॥ ४१ ॥

स्वरूपस्येति ॥ नास्ति निमित्तं कारणं यस्य तदनिमित्तं तस्य भावो-
ऽनिमित्तत्वं तस्यात् । अकार्यत्वादित्यर्थः । अतरे भवस्थान्तरादयः सनि-
मित्ता हीयन्तोऽनित्याः स्युरित्यर्थः । स्वरूपस्यानिमित्तत्वं तद्व्यतिरेकत्वात्
साध्यमिति—अनुपात्तमिति । स्वरूपं हि नाम तद्यत्त्वेनाग्येन वा नोपात्त-
मुपात्तितं न भवति । तथा स्वैनाग्येन वा स्वयमिति न भवति । अनुपा-

वभेदेनामरपुरणमभ्यामलाम उच्यते स तु छाभो न भवति संसारदुःख-
हेतुत्वान् स्वतः सिद्धपरमानन्दाविर्भावप्रतिबन्धकत्वात्प्रयुक्त क्षतिरेवेत्यर्थः ।
तस्यादनात्मतामहंकाराद्यात्माभिमानितामविद्याप्यारोपितां प्रमाणजनितव-
ह्याप्यज्ञानेनाज्ञानबाधनद्वारा त्यजेदित्यर्थः ॥ ४४ ॥

आत्मतत्त्वमह्यस्वरूपावगम आत्मलाम एव परमो लाभः परमपुरुषार्थं
इत्यात्मज्ञानं मोक्षमाधनमात्मा साद्वयानन्दरूपमस्मिन्नज्ञानमूल. संसारो
न परमार्थत इति स्वमतमभिधाय तत्रैव मुमुक्षुणां यतिस्वर्पाय मता-
न्तरनिराकरणं कर्तुमारभमाणो भगवान्भाष्यकार. सत्यकव्यर्णा ताव-
च्चिराकरोति—

गुणानां समभावस्य भ्रंशो न तुपपद्यते ।
अविद्यादेः प्रमुक्तत्वात् चान्यो हेतुरुच्यते ॥ ४५ ॥

गुणानामिति ॥ तत्र यत्प्रधानं त्रिगुणात्मकं स्वतन्त्रमचेतनं पुरपक्ष
भोगापवर्गार्थं महदादिरूपेण परिणमत इति कल्पयन्ति तत्सावक्ष संभवति ।
यतो गुणानां सत्त्वरजस्तमसां समभावस्य सृष्टिप्राज्ञाहीनमेतन्नस्य भ्रंशः
प्रयुक्ति पूर्वावस्थान्यागोत्रावस्थान्तरापक्षिरूप. परिणामो दुर्घटप्राज्ञोपप-
द्यते । वृत्त इति चेत्तत्र वक्ष्ये किं निर्हेतुक एव गुणपरिणाम इत्येते सहे-
तुकौ वा । नाद्यः । सदा परिणामप्रसङ्गात् । द्वितीयेऽप्यविद्याप्राप्तरुप-
एव हेतुमदन्वो वा परमेश्वरः । नाद्य इत्याह—अविद्यादेरिति । तस्यामव-
स्थावामविद्यादेः प्रमुक्तत्वाहीनत्वात्पुरुषाणामुदासीनत्वाच्च तत्रिमित्तः सा-
न्यायस्थाभ्रंश इत्यर्थः । न द्वितीय इत्याह—नचान्य इति । अविद्यादिभ्यो-
ऽन्यपरमेश्वराद्विकारेऽपसिद्धान्तप्रसङ्ग इत्यर्थः ॥ ४५ ॥

गुणानामन्योन्यं प्रवृत्तिहेतुत्वं स्यादिति चेत्तत्राह—

इतरेतरहेतुत्वे प्रवृत्तिः स्यात्सदा न वा ।
नियमो न प्रवृत्तीनां गुणेष्व्वात्मनि वा भवेत् ॥ ४६ ॥

इतरेतरेति ॥ अस्मिन्पक्षे प्रयोजकात्तरप्रतीक्षानवैश्रणत्सदा प्रवृत्तिः
परिणामः स्याच्च वा स्वादिसौषाभावादित्यर्थः । अयं क्रमेणोत्पत्तिम्वितिर्महारा-
णां प्रतिद्वेषाच्च सदा तत्रसङ्ग इति तत्राह—नियम इति । नियम्यतेऽनेनेति

शास्त्रेऽपीत्यपिशब्दात् वेदशास्त्रशास्त्रेऽप्यवस्था किन्तु सांख्यशास्त्रेऽपीति
तस्यापि पुंशुद्धिमूलत्वं न सम्भावेदमूलत्वमनीति दोष्यते ॥ ४८ ॥
प्रधानपुरपयोः संबन्धाभावमुक्तं प्रपञ्चयति—

संबन्धानुपपत्तेश्च प्रकृतेः पुरुषस्य च ।
मिथो युक्तं तदर्थत्वं प्रधानस्याचितित्वतः ॥ ४९ ॥

संबन्धानुपपत्तेश्चेति ॥ पुरपस्यामहोदासीनस्वभावत्वात्प्रकृतेर्जडत्वेन
सत प्रकृत्यनुपपत्ते तयोर्मिथ संबन्धानुपपत्ते प्रधानस्य तादर्थ्यं पुरुषार्थ-
त्वमयुक्तं युक्तिशून्यं । अविनिश्चितो जडत्वात् । प्रधानस्य शून्यत्वदुपकारकात्वा-
संभवादित्यर्थः । अतः प्रधानपुरपयोरर्थाधिक्यकल्पना न युजेति भावः ॥ ४९ ॥
पुरुषस्याविकारत इत्युक्तमविकारित्वं स्पष्टयति—

क्रियोत्पत्ता विनाशित्वं ज्ञानमात्रे च पूर्ववत् ।
निर्निमित्ते त्वनिर्माक्षः प्रधानस्य प्रसज्यते ॥ ५० ॥

क्रियोत्पत्ताविति ॥ पुरुषे यद्विचितिक्रियोत्पत्तौ अभ्युपगम्यमानार्था
विनाशित्वं तस्य प्रसज्येत यद्विधावत्तद्वित्यं यथा घटादीनि व्याप्तिदशंभात्
नित्यं पुरुषोभ्युपगम्यते सांख्यैरित्यर्थं । ननु न परिरपन्द- परिणामो वा
पुरुषस्य क्रियाभ्युपगम्यते येनानित्यत्वप्रसङ्गः, किन्तु ज्ञानमेव क्रियाभ्युपग-
म्यते इति चेत्तर्हि अन्यमज्जवं वा ज्ञानमभ्युपेयते, नोभयथापि घटत इत्या-
ह—ज्ञानमात्रे च पूर्ववदिति । अन्यज्ञानयोगे विकारित्वादनित्यत्वापत्तिरज-
न्यज्ञानयोगित्त्वे न प्रधानं प्रति स्वाम्यसंभव इत्युक्तदोषापत्तित्यर्थः । तस्मा-
त्पुरुषस्यामहोदासीनत्वाद्नाशेवानिनाशत्वात्प्रवर्तकत्वानुपपत्तेरन्यस्य च हेतु-
त्तरस्य प्रधानविकारानिरिक्तत्वानभ्युपगमात्प्रत्यये च प्रधानविकारानामल-
ब्धामतया प्रवर्तकत्वायोगाच्चिनिमित्तेषु प्रधानप्रकृतिरङ्गीकार्या । तथाचा-
ध्यवस्था मुख्यैवेति प्रतिपादवस्तुपसंहरति—निर्निमित्त इति । प्रधानस्य
व्यापारे निर्निमित्तेऽभ्युपगम्यमाने तस्य सर्वदा प्रकृतिसंभवात् दृष्टान्तिमत्ता
पुरुषार्था तद्दशनस्यावर्जनीयत्वादनर्माक्षः प्रसज्येत, अत इत्यमध्यवस्थितं
सांख्यशास्त्रं न मुमुक्षुभिः अद्वेषमिति भावः ॥ ५० ॥

गुणानां समवेतत्वं ज्ञानं चेन्न विशेषणात् ॥ ५३ ॥

तथेति ॥ अन्येषां गुणानां भीष्मवापरस्परविलक्षणवाज्ज्ञानमुखयोरिव
सुगपञ्चम नेष्यते । एकस्याममनःसंयोगत्वानेककार्यहेतुत्वात्संभवस्तोक्तत्वा-
दित्यर्थः । अकारादेकाक्षययोर्विषयविषयित्वावोग पूर्वोक्तः संगृह्यते । मायू-
ज्ञानभास्यत्वं सुखादीनामेकस्मिन्नात्मनि समवेतत्वमेव तेषां ज्ञानं भासतेत्या-
द्याह ज्ञानेन तेषां विशेषित्वात्मैवमित्याह— गुणानामिति । ज्ञातं मुखं
ज्ञानं दुःखमिति विशिष्टव्यवहारदर्शनादित्यर्थं ॥ ५३ ॥
एतदेव विशदयति—

ज्ञानेनैव विशेषत्वाज्ज्ञानाप्यत्वं स्मृतेस्तथा ।
सुरं ज्ञातं मयेत्येवं तवाज्ञानात्मकत्वतः ॥ ५४ ॥

ज्ञानेनैवेति ॥ ज्ञानेन विशेषत्वादेव ज्ञानाप्यात्वं सुखादीनामेष्टव्यमि-
त्यर्थं । ज्ञानाहितसंस्कारजन्यस्मृतिविषयत्वात्तदपि ज्ञानाप्यात्वं सुखादेरेष्टव्य-
मित्याह—स्मृतेस्तथेति । सुखं मया ज्ञातमित्येवं स्मृतेरिति संबन्धः । किञ्च
ज्ञानविशिष्टात्ममवेतत्वं सुखादेर्ज्ञानमित्येते चेत्कालात्ममवेतत्वं वा ।
नाशः । सुगपञ्चमिकात्मविशेषगुणानां समवायान्भवस्तोक्तत्वादात्मगतम-
ख्यापरिमाणादेरपि ग्रहणप्रसङ्गात्तन्निमित्तं द्वितीयं कूपयति—तथेति । तत्र
मते भाग्यनो ज्ञानमिच्छत्वाद्दृष्टव्यमात्रवाच्यत्वमवेतत्वमात्रेण न सुखा-
दितिदिः सर्वस्य जडत्वादित्यर्थः ॥ ५४ ॥
ज्ञानसुखादीनामात्मगुणत्वाभ्युपगमेन भास्यभासकत्वात्संभव उक्तः,
इदानीं तेषामात्मगुणत्वमपि दुर्भेगमित्याह—

सुखादेर्नात्मधर्मत्वमात्मनस्तेऽविकारतः ।
भेदादन्यस्य कस्माच्च मनसो वा विशेषतः ॥ ५५ ॥

सुखादेरिति ॥ सुखादेरात्मधर्मत्वं न संभवति । ते तत्र मते भाग्यनो
विकारतो विकारित्वाभावादिभुवाद्दीकारेण नित्यत्वाभ्युपगमात् । अहि-
नित्यमनित्यगुणकमिति मां प्रति दृष्टान्तः कोऽपि विद्यतेऽतो नात्मनो गुणव-
त्त्वसिद्धिः । हरे प्राज्ञप्राज्ञकत्ववत्त्वेति भावः । किञ्च गुणगुणविभोरत्यन्तभे-
दादिनस्तत्र मते अस्वभावान्नोऽयं सुखादिरिति निवमोऽपि दुर्घट इत्याह—

संस्कारोद्दोषसंपाते सहकारिणाभात्तदर्थस्मृतीनामप्युत्पत्तिरिष्यतामतो न
 ज्ञानस्य ज्ञानान्तरवेद्यारूपरूपना युक्तिमतीति स्थितमित्यर्थः ॥ ५६ ॥
 किंचात्मनश्चैतन्य स्वरूपलक्षणमुच्यते तदप्यलक्षणं वा । आद्ये पृथि-
 ब्यादी गन्धादिवत्सनातनावाप्तस्य च स्वरूपानतिरेकादतिस्यज्ञान आत्मेऽप्यु-
 द्दोषो मृषैव स्वार्, द्वितीये तु स्वरूपलक्षणमन्यदनात्मासाधारणं षष्ठ्यं
 तच्च चेतनानिरीक न किमपि समाहितमस्यतो देहादिजडविलक्षणमात्मा-
 नमन्युपगच्छता सदा निर्विदोषश्चिद्रूपः पृथस्य एवात्मान्युपेतव्योऽन्यथा
 विकारिणोऽनित्यावनियमादन्धमोक्षान्त्वयेक आत्मा भवतीति दुःसंपादमि-
 त्येतन्मर्ममभिप्रेत्याह—

अनवस्थान्तरत्वाद्य वन्धो नात्मनि विद्यते ।
 नाशुद्धिश्चाप्यमङ्गत्वादसंगो हीति च श्रुतेः ॥ ५७ ॥

अनवस्थान्तरत्वाद्येति ॥ नास्यवस्थान्तरं यस्य सोऽनवस्थान्तरं
 तस्य भावोऽनवस्थान्तरावं तस्मादिति विग्रहः । आत्मन इति दोषः । तथा-
 चात्मनः पृथग्यावाप्तकिञ्चात्मनि बन्धो विदोषगुणवशवत्क्षणः परमार्थतो न
 विद्यते । चकारात्तच्चिद्रूपो मोक्षोऽपि न विद्यत इति धोऽयम् । तस्माच्चि-
 त्यशुद्ध एवामेतन्न प्रमाणं बदन्यरूपरूपनानिराकरणफलमाह—नाशुद्धिश्चा-
 पीति । स्वगतधर्महृतकः पाभाववृत्त्यसमर्गकृताशुद्धिरपि न चारत्यसद्वावा-
 दित्यर्थः ॥ ५७ ॥

इतच्च नात्मनः पारमार्थिको बन्ध इत्याह—

मूर्त्मकागोचरेभ्यथ न लिप्यत इति श्रुतेः ॥ ५८ ॥

मूर्श्मेति ॥ मूर्श्मत्वं मनोवागगन्धश्चमेकत्वमहितीयावमगोचारावं निर्वि-
 दोषत्वमेतेभ्यश्च हेतुभ्यो नित्यशुद्ध एवात्मा 'न लिप्यते लोक्दुःखेन वाङ्'
 इति श्रुतेरित्यर्थः । 'यथा सर्वगतं सौदम्यादाकासं नोपलिप्यते । सर्व-
 प्रावृण्यतो वृद्धे तथात्मा नोपलिप्यते' इति भगवद्भक्तं चात्रोदाहृतंभ्यम् ।
 अर्धश्लोकः ॥ ५८ ॥

एवमात्मनो नित्यशुद्धशुद्धकस्वभावात् साधयतो वेदाभित्त आत्मोप-
 देशानाद्यानर्थव्यमित्याक्षिपति पूर्ववादिनः—

माद्विद्वृत्तिः स्याच्च संसारस्येति धर्मं धारयति—संसारो नाम्य इत्यत इति ।
कत्रादिधर्मकत्रुष्यविवेक एव संसार इत्यर्थः ॥ ६१ ॥

बन्धस्याज्ञानात्मकाद्ये फलितमाह—

मोक्षस्तन्नाश एव स्यान्नान्यथानुपपत्तितः ।

येषां बस्त्वन्तरापत्तिर्मोक्षो नाशस्तु तर्मतः ॥ ६२ ॥

मोक्ष इति ॥ ज्ञानादज्ञाननिवृत्त्या ताकार्यबन्धननिवृत्तिरेव मुक्तिर्ना-
न्यथा द्वेषस्योपादेयस्य वा मोक्षस्यानुपपत्तितोऽनुपपत्तेरित्यर्थः । अनुपपत्ति-
मेव द्रव्यपन्धनान्तरं निराकरोति—येषामिति । येषां धादिनां स्वरूपादन्य-
थस्त्वन्तरापत्तिरामनो मोक्ष इति ममं तैरात्मनाश एव मोक्ष इतीदः स्यात् ।
स्थितस्य नष्टस्य धान्यस्यान्याधामंभवाद्बस्त्वन्तरापत्तिशब्देन यदि प्राप्तिर्वि-
वदयते तथापि 'संबोधा विप्रयोगान्ता' इति स्यायेन कृतकस्यानित्यबन्धात्ते-
ष्वानित्यो मोक्षः स्यादित्यर्थः ॥ ६२ ॥

धयावस्त्वन्तरापत्तिर्मोक्ष इति पक्षेऽनुपपत्तिरनित्यवपत्तिश्च तयात्मनो-
ऽवस्थान्तरापत्तिर्मोक्षपक्षेऽपि स दोषस्तुल्य इत्याह—

अवस्थान्तरमप्येवमविकाराम् युज्यते ।

विकारोऽवयवित्वं स्यात्ततो नाशो घटादिवत् ॥ ६३ ॥

अवस्थान्तरमप्येवमिति ॥ अविकारित्वादात्मनोऽवस्थान्तरमपि न
युज्यते । यदि पुनर्विकारोऽवयवपुनरुपगम्येत तयासति सावयवत्वमात्मनः
स्यात्ततः सावयवत्वात्तात् एव घटादिवदपरिहार्यः स्यात् । अतो आम्भित्व-
त्तिमात्र एव मोक्षो नाभ्यया संभवतीत्यर्थः ॥ ६३ ॥

वेदान्तमिद्वान्तादभ्या बन्धमोक्षादिकल्पना वादिभिरप्येक्षिताः मुनि-
वृत्तिभ्यापवाचित्वात्प्रादुरणीया मुमुक्षुमिरित्युपसंहरति—

तस्माद्भ्रान्तिरतोऽन्या हि बन्धमोक्षादिकल्पनाः ।

सांख्यकाणादयोद्धानां भीमांसाहृतकल्पनाः ॥ ६४ ॥

तस्मादिति द्वाभ्याम् ॥ आम्भित्वेव परिषोषादात्मनि बन्धमोक्षप्रति-
भास इति कल्पना भ्रुतावपिदहा, अतोऽस्या बन्धमोक्षादिकल्पनाः आदि-
उ.सा. १४

शब्दात्तद्देतुकल्पनाश्च नादतंव्याः कदाचनेति संबन्धः । अतोऽस्मात्सिद्ध-
न्तादन्या बन्धमोक्षादिकल्पना हि यस्माद्भ्रान्तिः प्रमाणशून्या तस्माद्भादतं-
व्येति वान्वयः । केषां वा कल्पना नादतंव्येत्यत आह—सांख्येति । मीमां-
साहता विचारविद्वद्वा निचारासहा वा कल्पना मीमांसाहताकल्पना
इत्यर्थः ॥ ६४ ॥

अनादरे हेतुमाह—

शास्त्रयुक्तिविहीनत्वान्नादतंव्याः कदाचन ।

शक्यन्ते शतशो वक्तुं दोषास्तासां सहस्रशः ॥ ६५ ॥

शास्त्रेति ॥ शास्त्रयुक्तिविह्वलाश्च ताः कल्पना इत्याह—

शक्यन्ते इति ॥ ६५ ॥

इतश्च सांख्यादिकल्पना नादतंव्या इत्याह—

अपि निन्दोपपत्तेश्च यान्यतोऽन्यानि चेत्यतः ।

त्यक्त्वातो ह्यन्यशास्त्रोक्तीर्मतिं कुर्याद्दृढां बुधः ॥ ६६ ॥

अपि निन्दोपपत्तेरिति ॥ 'यान्यतोऽन्यानि शास्त्राणि पृथिव्यां विवि-
धानि वै । शङ्कनीयानि विद्वद्भिर्धर्मशुद्धिमभीप्सुभिः ॥ या वेद्वाद्याः स्मृतयो
याश्च काश्च कुरष्टयः । सर्वास्ता निष्फलाः प्रेक्ष्य तमोनिष्ठा हि ताः स्मृताः'
इत्यादिनिन्दावचनास्मादतंव्या इत्यर्थः । अतोऽन्यशास्त्रोक्तीरत्यक्त्वात्
मतिं बुधः कुर्यादित्यन्वयः ॥ ६६ ॥

कथं मतिं कुर्यात्कुरु वेत्याकाङ्क्षायामाह—

धद्धाभक्ती पुरस्कृत्य हिता सर्वमनार्जवम् ।

वेदान्तस्यैव तत्त्वार्थं व्यामस्याभिमतौ तथा ॥ ६७ ॥

धद्धेति ॥ धद्धा श्रायुनेऽर्थं विधासः, भक्तिस्त्वापरता ते पुरस्कृत्य ।
आदरेणावलम्ब्येत्यर्थः । मुगममन्यत् ॥ ६७ ॥

एवमुक्त्वा परपक्षनिराकरणं संक्षिप्य तत्प्रयोजनं कथयति—

इति प्रणुत्वा द्वयवादकल्पना निरात्मवादाश्च तथाहि युक्तितः ।
व्यपेतशुद्धाः परवादनः स्थिरा मुमुक्षवो ज्ञानपथे स्युरित्युत ६८

इतीति ॥ इति इत्थं युक्तिः प्रणुष्ठाः निराहताः इत्यवादकल्पनाः भेद-
वाद्कल्पनाः । सांख्यादिकल्पना इति यावत् । तथा निरात्मवादाः बौद्धवादाश्च
युक्तिः प्रणुष्ठा इत्यर्थः । किमर्थं तदाह—व्यपेनेति । मुमुक्षवः परवाद्तः
परसाक्षेभ्यो व्यपेतशङ्कामत्प्रामाणिकत्वशङ्कादिताः सम्यो ज्ञानपथे वेदा-
स्तोक्तज्ञानमार्गे म्यिराः स्युभेधेयुरित्युत भवीति योजना ॥ ६८ ॥

वेदान्तविहितमह्यात्मज्ञानस्यैव पुरपार्थसाधनत्वमिति तत्स्वरूपकथनपूर्-
वकं मुमुक्षुणा तद्विहावमावरणकमिति दशयति—

स्वसाक्षिकं ज्ञानमतीव निर्मलं विकल्पनाभ्यो विपरीतमद्वयम् ।
अवाप्य सम्यग्यदि निश्चितो भवेच्चिरन्वयो निर्धृतिमेति शाश्वतीम्

स्वसाक्षिकमिति ॥ अद्वयम् । अतण्डलानुमात्राकारमित्यर्थः । निर-
न्वयः । निरन्ताज्ञानतत्कार्यसंबन्धः सन्नित्यर्थः । शाश्वती निर्धृतिरसंज्ञान-
न्दानुभवस्वरूपाविभावः ॥ ६९ ॥

यथोक्तज्ञानाधिकारिणं संक्षिप्तविशेषणसारे कथयन्नावनिहालक्षणमाह—

इदं रहस्यं परमं परायणं व्यपेतदोषैरभिमानवर्जितः ।
समीक्ष्य कार्या मतिरार्जवे सदा न तत्त्वदवस्थान्यमतिर्हि कथन ॥

इदं रहस्यमिति ॥ अदवाप्य शाश्वती निर्धृतिमेति तदिदं रहस्यमुपदे-
शैकगम्यम् । परम परमात्मतत्त्वज्ञानात्प्राप्तमर्थोक्तम् । परायणं निरवधिक-
सर्वाश्रयम् । परमगतिरूपमिति यावत् । एवविधमात्मज्ञानं समीक्ष्य सम्प-
गाढोप्य । एतीक्यायेति यावत् । व्यपेतदोषैरगतेभिर्द्रव्यबहिर्भूतैरभिमानव-
र्जितैः पाण्डित्यादिभिस्तत्त्वित्तदोषरहितैः । शास्त्रैर्दोषैर्भवेति यावत् । एववि-
धैरधिकारिभिरार्जवे क्लृप्तपथे सर्वत्रये ब्रह्मात्मतत्त्वे मतिर्निहा सदा कार्या ।
ब्रह्मात्मतत्त्वमेव क्लृप्तमर्षदा सर्वत्रैकरूपवात्तत्स्वरूपमेवार्जवे नाम तस्य
निर्विशेषादिति दृष्टव्यम् । तथाच ब्रह्माभेदेवात्मज्ञाननिहा तत्त्वनिष्ठेषुक्त-
मवति । एतदेव व्यतिरेककथनेन विशदयति—अ तत्त्वदिति । अः कथन
स्थान्यमतिः प्रत्यगात्मनोऽभ्यक्तिम्ब्रह्मणि मतिर्बला स स्वात्ममतिः स च

प्याय तदेव सर्वतो मुक्तो भवेत् । निरसाज्ञानतत्कार्यसंस्कारपरमानन्दानु-
भवयज्ञात्मस्वरूपो भवेदित्यर्थः ॥ ७३ ॥

विमिति गुणविशेषविशिष्टपरीक्षणं गुरोर्वैश्वं कर्मणिष्ठप्याय कक्षा-
दिषा न दीयते तत्राह—

नहीह लाभोऽभ्यधिकोऽस्ति कश्चन स्वरूपलाभात्स इतो हि
नान्यत्रः । न देयमन्द्रादपि राज्यतोऽधिकं स्वरूपलामं त्वप-
रीक्ष्य यत्नतः ॥ ७४ ॥

नहीति ॥ स्वरूपलाभलाभं लभ्यतेऽनेनेति स्वरूपलाभलाभज्ञानं तस्मा-
दभ्यधिको लाभः कश्चन कोऽपीह देवमनुष्यादिभवरपरम्परायां नास्ति ।
'भात्मलाभाच्च परं विद्यत' इति स्मृत्यैः । स लाभः इत्येषु वेदान्तवाक्याणा-
म्यतोऽभ्यक्षाच्छास्त्राभ्यां भवति । हि वक्ष्यात्तस्माच्चरतः सिध्यमपरीक्ष्य
स्वरूपलामं तु ज्ञानं न देयम् । ऐन्द्रादपि राज्यतोऽप्याधिकमिति विशेष-
ण्येन 'शाशाप्यायवाम्तेवारिने नाम्यस्मै कर्मोचन यद्यप्यक्षा इमामितिः
परिगृहीतां धनस्य पूर्णां दद्यादेतदेव ततो भूषा' इति कुतिप्रमाणवति ७४

इति चौदशं पार्थिवप्रकरणम् ॥ ११ ॥

सम्यग्प्रतिप्रकरणम् १७

परपक्षनिराकरणमुख्येनोक्तं मोक्षसाधनं ज्ञानं स्वयत्किञ्चिदपि व्यतीकृतं
प्रकरणान्तरमारभमाणो देवताभक्तेर्द्विषाप्रारथन्तरङ्गं चोत्तमम् प्रकरणप्रति-
पाद्यार्थं नमस्कारव्याजेन संक्षिप्याह—

आत्मा श्रेयः परो द्यात्मा यस्मादन्यस्य विद्यते ।

सर्वज्ञः सर्वदृक् शुद्धस्वस्मै श्रेयात्मने नमः ॥ १ ॥

आत्मा श्रेय इति ॥ आत्मा स्वरूपं श्रेयः स्वरूपनोऽवधारणं । कि
यथादिबहिष्कारात्, नैत्याह—परो द्यात्मेति । हि वक्ष्यात्तस्मात् सर्वदेवापरो

यदागिति ॥ मल्लविद्याविनिश्चयो यस्मात्कृपायविशेषात्तद्वति सं न्याय-
विशेषं वद्वत् इत्यर्थः । सुगममन्वात् ॥ ३ ॥

किमपि मल्लविद्याविनिश्चयो वद्वपते तदाह—

आत्मलाभात्परो नान्यो लाभः कश्चन विद्यते ।

यदर्था वेदवादाश्च स्मार्ताश्चापि तु याः क्रियाः ॥ ४ ॥

आत्मलाभादिति ॥ आत्मलाभस्य परमार्थे प्रमाणं सूचयति—पद्मो
इति । वेदवादा वेदवचनानि स्मार्ताश्च वादाः स्मृतिवचनानि साक्षात्शा-
नार्था वेदवादाः स्मृतिवादाश्च यदर्था. अपि तु याः क्रियाः कर्मपरवेदवच-
नविदितत्वात् विद्युत्प्रद्वयपरया यदर्थास्तस्माद्गान्ध्यामादिति संबन्धः ॥

पुत्रादिष्टाभापेक्षया आत्मलाभस्य परमार्थं प्रामाणिकमित्युक्तमुपपाद-
यति—

आत्मार्योऽपि हि यो लाभः सुग्रापेष्टो विपर्ययः ।

आत्मलाभः परः प्रोक्तो नित्यत्वाद्भवचेदिभिः ॥ ५ ॥

आत्मार्योऽपीति ॥ योऽपि लाभः पुत्रजन्यादिविषयो लोके सुखादेष्टः
सोऽन्यात्प्राप्ये आत्ममुखाद्ये इति हि प्रसिद्धमिति योजनम् । तर्हि पुत्रादिका-
भेदेनैवात्ममुखादिभ्यः किमित्यात्मज्ञानमत्तमलाभापेक्षया विशेषाभावात्स्वत-
त्वाद्—विपर्यय इति । सुखविपर्ययः दुःखाद्यापि स लाभः स्वात्कृपावि-
त्कृपाविपुत्रादेरेव दुःखहेतुवदसौनादित्यर्थः । तस्मात्तन्नाम्नरापेक्षया आ-
त्मलाभः परमो लाभ इति तदर्थं सर्वपरित्यागेनात्मज्ञानं संपादनीयमित्य-
श्रियेत्याह—आप्येति । विपर्ययमसद्भवन्न कालीत्याह—मित्यादिदिति ।
तथाच क्षुतिः 'तदेत'प्रेवः पुत्राप्येष्टो वित्याप्येष्टोऽन्यस्यात्सर्वस्यादन्तरतरं
वद्वपमात्मा स सोऽन्यत्प्राप्येनः शिवं सुखानं नृपाश्रिवं एवो शोस्तर्ताती-
श्रोतोऽहं तथैव स्वाहात्मानमेव शिवमुपासीत स एव आत्मावमेव शिवमुपास्ते
न इत्य श्रिवं प्रमायुक्तं भवतीति ॥ ५ ॥

आत्ममुखात्तन्नाम्नरापेक्षया नित्यत्वात् संबधयति—

स्वयं लभ्यस्यभावत्वाद्वालाभस्य नचान्यतः ।

अन्यापेक्षस्तु यो लाभः सोऽन्यदृष्टिसुखवः ॥ ६ ॥

किंच वेदस्य सर्वस्याप्ययनविद्युपपादिनावाद्पुरषार्थं पर्यवसानाद्योगात्परमपुरुषार्थपर्यवसतानायात्मैक्यज्ञानपरत्वमेतन्मन्, ततो न कर्मसु तस्य महासात्पर्यं लभ्यत इत्यभिप्रेत्याह—

ज्ञानैकार्थपरत्वान्न वाच्यमेकं ततो विदुः ।

एकत्वं ज्ञान्मनो ज्ञेयं वाच्यार्थप्रतिपत्तितः ॥ ९ ॥

ज्ञानैकार्थेति ॥ ज्ञानमेवकोऽर्थः प्रयोजन परं प्रतिपाद्यं यस्य वेदस्य स तथा तस्य भावमत्त्वं तस्मात्तं वेदमेकं वाच्यं विदुः । वाच्यप्रमाणकोविदा इति शेष । किं तस्य शेषमित्यपेक्षायामाह—एवम् हीति । ततो ज्ञानादात्मन एकावशेष शेषमित्यन्वयः । द्विशाब्दोऽवधारणार्थः । ज्ञानप्रकारमाह—वाच्यार्थमतिपत्तित इति । तत्त्वं ज्ञानमज्ञानमित्याद्यवाप्तरवाच्यार्थप्रतिपत्तिद्वारेण तत्रैकमत्यादिमहावाक्यवैरात्मनो ब्रह्मैकत्वं शेषमित्यर्थः । आत्मतत्त्वज्ञानमैव परमपुरुषार्थहेतुनाया धृतावाक्यमैकान्तमपि तावज्ज्ञानापेक्षितवित्तशुद्धिहेतुकर्मविधानद्वारा पारम्पर्येण परमपुरुषार्थसाधनभावं भजन इति युक्तमेकार्थपर्यवसतान्मैकवाच्यत्वं वेदवाच्यपर्येति भावः ॥ ९ ॥

नवावात्मनो ब्रह्मज्ञानैकवाक्यज्ञानमनुपपन्न तयोपर्यावसाद्वाच्यत्वेन वेदादित्यादाह्यं नैवमन्वोऽस्यावधारितित्याह—

वाच्यमेदात्तु तद्भेदः कल्प्यो वाच्यो हि तच्छ्रुतेः ।

प्रथं स्वेतततः प्रोक्तं रूपं नाम च कर्म च ॥ १० ॥

वाच्यमेदादिति ॥ तन्नेहोऽपर्यावसाद्भेदो वाच्यमेदात्कल्प्यत्ववयावाच्योऽपि तच्छ्रुतेरपर्यावसाद्भेदव्यवहारनिवृत्तः कल्प्यः । तथाच निवेदे वाच्यजीवनज्ञानभेदे तद्वाच्यवाच्योऽपर्यावसात्तन्निदिशन्तिऽवितरनिदिशित्यन्वोऽस्याभावः स्यादित्यर्थः । स्वरूपतो भेदकत्वमावां प्रमाणाभावादिनि भावः । भेदस्याप्रामाणिकत्वादेकत्वज्ञानमुपपन्नमित्युक्तं । भेदस्यापि प्रमाणनिवृत्तत्वं पूर्ववर्ती शङ्कते—प्रथं स्वेतदिति । 'प्रथं वा हृद् नामकत्वं कर्म' इति श्रुत्या तत्र आत्मबोऽतिरिक्तं रूपं नाम च कर्म च प्रोक्तमनो नैकत्वमेव वेदार्थ इत्यर्थः । निवृत्तानी कृत्वति—असदेतदिति । हि वक्ष्यादित्यवयवोऽर्थेव कल्पितं अन्वोऽस्यापेक्षारहितं तस्मादसदित्यन्वयः । अन्वोऽस्यावयवत्वतया भेदस्य प्रमाणमशक्यतया प्रामाणिकत्वाभावात्तथावदंतिहोवन्तिहो निःशब्देः

कल्पितो मिथ्येति योजना । नहि चित्रं दृश्यमेवंरूपमिन्द्रस्य वा भवति ।
तथा न मिथ्यामेवोपरः शब्द इत्यर्थः ॥ ११ ॥

शब्दादिमिथ्यायुक्तत्वात्तुदाहृत्य मिथ्यायांरूपद्वयत्वात्तुदाहरति—

दृष्टं चापि यथारूपं पुद्गेः पुद्गाय कल्पते ।

एवमेतज्जगत्सर्वं भ्रान्तिबुद्धिविकल्पितम् ॥ १२ ॥

दृष्टं चापीति ॥ मिलिपदादीं दृष्टं देवतारूपं तथा तद्देव बुद्धेःसर्ग-
मसंस्कृताया आगत्य शब्दाय शब्दस्वरूपदेवाय कल्पन इति योजना ।
दृष्टान्तिरुक्ताह—एवमिति । एवमर्थे जगदेव यथा दृष्टान्तमेवं भ्रान्तिबुद्ध्या
पुण्यं रजनमिवागमति विविध कल्पित न वस्तुमदमीत्यर्थः ॥ १२ ॥

जगतो मिथ्याये कथितमाह—

अमदेतत्ततो युक्तं मथिन्मात्रं न कल्पितम् ।

वेदथापि स एवाद्यो वेद्यं चान्यत्तु कल्पितम् ॥ १३ ॥

अमदेतत्तत इति ॥ सर्वं कल्पितं चेच्छब्दाद्यपिनिमित्तानाहुः न
कार्येताह—मथिदिति । मथिदित्यत्रकल्पनानुपपत्तेः सर्वकल्पकारणं सधि-
मात्रं प्रत्यक्षत्वेन कल्पितं सर्वसाक्षात्कारस्य सर्वकल्पकारणं प्रागेव सिद्ध-
त्वादित्यर्थः । वेदाकारांदेशात्प्रत्यक्षमितिपदिहेतुत्वात्कल्पितत्वमस्तीति कथं
सधिमामत्रमकल्पितमित्युच्यते तत्राह—वेदभापीति । स एवाद्यः पूर्वनिह
आत्मा वेदोपि वेदनहेतुः बुद्ध्याकार्यत्वेन मायका प्रपते । अपेक्षकात्मनो-
परम्यत्र ज्ञेयसंभवात् । मथिमिगतप्रकाशमथिदितिरेवेन दीपादेवता
प्रकाशमथिदिति ज्ञेयं च तावत् स एवाद्य इति संबन्धः । अथानु विज्ञेयमात्रं
कल्पितम् । तथाच कल्पिततरोचानुगतवेदमायम एव बोधकश्च सर्वकल्पताप-
कादावेधितया तस्यैव बोध्यायं बोधयत्य इत्यर्थः ॥ १३ ॥

कथं स एवाद्यो वेद्यं वेद्यात्तद्दृष्टं स्वप्नदृष्टान्तेव बुद्ध्यादिति—

येन वेत्ति स वेदः स्वान्मये सर्वं तु मायया ।

येन पश्यति तद्यत्तुः शृणोति भोजमुच्यते ॥ १४ ॥

येनेति ॥ स्वप्ने स्थित आत्मा वेद स्वप्ने विषयज्ञानं वेत्ति स एव वेदः

कल्पितो सिध्येति योजना । नहि विद्ये इत्येवंरूपमिन्द्रस्य वा भवति ।
तथा न सिध्यार्थेणोपरः शब्द इत्यर्थे ॥ ११ ॥

शब्दाभिप्रायार्थरूपनामुदाहृत्य सिध्यार्थात्पदरूपनामुदाहरति—

दृष्टं चापि यथारूपं बुद्धेः शुभ्राय कल्पते ।

एवमेतज्जगत्सर्वं भ्रान्तिशुद्धिविकल्पितम् ॥ १२ ॥

दृष्टं चापीति ॥ मिथिपटादीं दृष्ट देवतारूपं तथा तद्देव बुद्धेभ्यस्त-
मसंस्कृताया आगत्य शब्दाय शब्दस्यवदेशाय कल्पत इति योजना ।
दार्ढान्निकमाह—एवमिति । एतत्सर्वं जगदेव यथा दृष्टान्तमेवं भ्रान्तशुद्ध्या
शुद्धौ रजतमिवात्मनि विविधं कल्पितं न वस्तुमदस्तीत्यर्थः ॥ ११ ॥

जगतो सिध्यारथे कथितमाह—

असदेतच्चतो युक्तं शशिनमात्रं न कल्पितम् ।

वेदश्चापि स एवाधो वेद्यं चान्यत्तु कल्पितम् ॥ १३ ॥

असदेतत्तत्र इति ॥ सर्वं कल्पितं चेच्छुद्ध्यादावतिरिक्ताशब्दा न
कार्येत्याह—शशिनिति । निरभिष्टानकल्पनानुपपत्ते सर्वकल्पनात्पदं शशि-
न्मात्रं प्रत्यक्षत्वेन कल्पितं सर्वमाशित्वात्तस्य सर्वकल्पनायाः प्रागेव सिद्ध-
त्वादित्यर्थः । वेदाश्चाधोदेरात्मतत्त्वप्रतिपत्तिहेतुत्वात्कल्पितत्वमस्तीति कथं
शशिनमात्रमकल्पितमित्युच्यते तत्राह—वेदश्चापीति । स एवाधो, पूर्वमिन्द्र
आत्मा वेदोपि वेदनहेतुः शुद्ध्याकार्यरूपेण मायया प्रचते । अर्थप्रकाशना-
त्परम्यत्र अवेऽनेभवात् । महाप्रकाशप्रकाशानशक्तिस्वतिरेकेण दीपादेरपरा
प्रकाशानशक्तिरिति वेद्यं च तत्त्वं स एवाधो इति संबन्धः । अन्यत्तु विदोपमात्रं
कल्पितम् । तदाथ कल्पितशेषानुगतत्वेनात्मन एव बोधकार्यं सर्वकल्पनाप-
वादावधिलया तस्यैव बोध्यत्वं बोधपद्यत इत्यर्थः ॥ १३ ॥

कथं स एवाधो वेद्यं वेद्याशब्दा स्वप्नरहस्येन ग्युत्पादयति—

येन वेत्ति स वेदः स्यात्स्वप्ने सर्वं तु मायया ।

येन पश्यति तच्छुः शृणोति श्रोत्रमुच्यते ॥ १४ ॥

येनेति ॥ स्वप्ने स्थित आत्मा येन स्वप्ने विषयज्ञातं वेत्ति स एव वे

बहाररूपा यस्य स तथा । अविद्याप्रपुषस्यापितान्त-करणपरिणामावस्था-
मवभासधर्मदविधेकादनेकरूपप्रपञ्चमात्मनि करूपयन्व्यवहारतौल्येः ॥ १०॥
स्वप्रदष्टान्तनिद्रमनूय द्वाष्टमितिकं निगमयत्यर्थेन—

स्वमे तद्वत्प्रबोधे यो बहिःशान्तस्तथैव च ।
आलेख्याध्ययने यद्वत्तदन्योन्यधियोद्भवम् ॥ १८ ॥

स्वमे तद्वदिति ॥ यद्वत्स्वमे व्यवहारमद्वत्प्रबोधेऽपि व्यवहारः । यथैव
स्वमेऽन्तर्बहिर्भावं तथैव प्रबोधेऽप्यन्तर्बहिर्भावं इति योजना । अन्तर्बहिर्भा-
वेन प्रथमानो व्यवहारः स्वप्रवक्तृत्वित इत्युक्त्वा तथैव दृष्टान्तान्तरमाह—
आलेख्येति । यथा आलेख्यापेक्षयाप्ययत्न श्लोकादेरप्ययनापेक्षया च पत्रादी-
पुनरालेखन मित्यैव सर्वागतानां निरवयवानां वर्णानां लेखनासंभवादित्यर्थः ।
एवाक्षरयोजना । आलेख्य च अप्ययत्न आलेख्याप्ययने तदुभयं यथान्यो-
व्यधिपोद्भवमन्तर्बहिर्भावेन परस्परपेक्षबुद्धिजन्य बही रेखाविदोपाकारेणा-
नुभूतमपेक्षयान्तर्बुद्धौ सस्काररूपेणाधीयते तदपेक्ष्य च बहिः शब्दस्वपहा-
रायादित्ययत्न इत्यक्षरेषु दृष्टयोरन्योन्यापेक्षयेनालेख्याप्ययनयोरवस्तुत्वं यद्-
तद्दायमन्यप्यन्तर्बहिर्भावेन दृश्यमान-सर्वो व्यवहारो न वस्तुमन्विति ॥ १८ ॥
बुद्धिनिष्ठमर्थं व्याकुर्वन्भ्रान्त्या तृष्णोद्भवक्रिय इत्युक्तं प्रपञ्चयति—
यदायं कल्पयेद्भेदं तत्कामः सन्ययाक्रतुः ।
यत्कामस्तत्क्रतुर्भूत्वा कृतं यत्तत्प्रपद्यते ॥ १९ ॥

यदायमिति ॥ अपमाना पूर्वं भ्रान्तिमंस्कारवशात्तदा बुद्धिकमुकारुदः
सहविषया भेद करूपयेत्तदा तत्कामः शोभनवेनाप्यमविषयभेदेऽमिच्छाप-
वान्सस्ययाक्रतुर्वयाकामं कृतसंकरुपो भवति । क्रतु संकरुप इदमहं साध-
यित्य इत्यप्यवसायरूपः । ततश्च यत्कामः तत्क्रतुर्भूत्वा यत्कामसाधनं
कर्मकृत तद्विषयादित तत्फलवस्थ प्रपद्यते प्राप्नोति । पुनस्तत्संस्कारसद्विषो
भेद परिकल्प्य कामक्रतुपूर्वक कर्मानुष्ठाय फलभागिदेवमन्योन्यधिया हेतु-
फलान्मना परिकल्पितं संसारमनुभवतीत्यर्थः । तथाच भ्रुतिः 'अथो सस्वाहुः
काममय एवाप पुण्य इति स यथाकामो भवति तथाक्रतुर्भवति तत्कर्म
कृते यत्कर्मकुरते तदभिसंपद्यते' इति ॥ १९ ॥
तर्कः इत्यमिष्यात्वं सोपपत्तिकमुपसंहरति—

अविद्याप्रभवं सर्वमसत्तस्मादिदं जगत् ।

तद्वता दृश्यते तस्मात्सुषुप्ते न च गृह्यते ॥ २० ॥

अविद्याप्रभवमिति ॥ तद्वता विद्यावता यस्माद्गृह्यते तदभावे सुषुप्तेन च नैव गृह्यते तस्मात्सर्वमिदं जगदविद्याप्रभवं मिथ्याज्ञानविजृम्भितमसदपरमार्थमिति योजना ॥ २० ॥

तर्हि जगदेनुरविद्या कीदृशी तद्विवर्तिका विद्या वा कीदृशी केन वा विद्याविद्ये ज्ञायते इत्याकाङ्क्षायामाह—

विद्याविद्ये श्रुतिप्रोक्ते एकत्वान्यधियौ हि नः ।

तस्मात्सर्वप्रयत्नेन शास्त्रे विद्या विधीयते ॥ २१ ॥

विद्याविद्ये इति ॥ एकत्वान्यधियौ विद्याविद्ये । ब्रह्मार्थैकत्वधीर्विद्या तन्नेदधीरविद्येति स्वरूपोक्तिः । श्रुतिप्रोक्ते इति ज्ञापकोक्तिः । 'अथ योऽन्यां देवता'मिति श्रुत्या भेदधियोऽविद्यात्वं लोकांनुभयसिद्धभेदानुवादरूपतयोक्तं किमु तद्ब्रह्मविदित्वाभ्येपयन् मरुप्रह्व वा इदमप्र आसीत्तदात्मानमेवावेदं मन्नास्मी'ति प्रवृत्ता प्रमाणभूताऽप्रमिद्धार्थबोधिनी श्रुतिरेकत्वज्ञानस्य विद्यारथं ज्ञापयति नोऽस्माकमित्यर्थः । यस्मादविद्यावद्विद्या लोकन्यानुभयमिद्धा न भवति तस्मात्सर्वप्रयत्नेनाभ्यारोपापवादप्रबन्धनिर्माणेन शास्त्रे विद्या विधीयते प्रतिपाद्यत इति मुमुक्षुः शास्त्रतत्पररो भवेदित्यर्थः ॥ २१ ॥

शास्त्रे चेत्सर्वप्रयत्नेन विद्या व्युत्पाद्यते किमिति तर्हि सर्वोपि शास्त्रे न प्रवर्तन्ते प्रवर्तमानो वा कथं विद्यां न प्राप्नोतीत्यपेक्षायाम् विद्यशुद्धभावादित्यभिप्रेत्याह—

चित्ते द्वादृशवचसाच्छुद्धे विद्या प्रकाशते ।

यमर्निर्त्यक्ष यज्ञश्च तपोभिस्तस्य शोधनम् ॥ २२ ॥

चित्ते हीनि ॥ तस्माच्चित्तशुद्धिः कर्तव्येति शेषः । तर्हि कैरवाप्येः चित्तशोधनमित्यपेक्षायामाह- यमर्निर्ति । भद्रिसाप्रह्वत्वात्तपो यमार्निर्तिः शौचादिभिर्निर्त्यक्षं । यज्ञः स्वाध्यायमविहितधर्मेतिभरणाऽदृतेः तपोमिन्द्र तस्य चित्तस्य शोधनं कार्यमित्यर्थः ॥ २२ ॥

तपःशब्दाद्यंमाह—

शारीरादि तपः कुर्यात्तद्विशुद्ध्यर्थमुत्तमम् ।
मनआदिममाधानं तत्तद्देहविशोषणम् ॥ २३ ॥

शारीरादीति ॥ तस्य स्वरूप भगवतोक्तम् 'देवद्विजगुह्यमाज्ञपूजनं
शौचमाजंघम् । मङ्गलचर्यमहिमा च शारीरं तप उच्यते ॥ अनुद्वेगकरं वाक्चर्यं
सत्यं मियहितं च यत् । स्वाध्यायावाग्यसनं चैव वाच्यं तप उच्यते ॥ मनः-
प्रसादं सौम्यारवं मौनमात्मविनिग्रहं । भावसंशुद्धिसिद्ध्येतत्तपो मानसमु-
च्यते' इति । एतान्यपि सात्त्विकान्यनुष्ठेयानि न राजसतामसानि । तत्र
सात्त्विकतपोलक्षणम् 'अद्वया परया तप्त तपस्तद्विधिं भरेः । अफलाका-
ङ्क्षिमियुक्तं । सात्त्विक परिशुद्धते' इति । तदुक्तमुत्तममिति । तद्विशुद्ध्यर्थं
चित्तविशुद्ध्यर्थम् । मनभादीत्यादिपदाद्वाङ्मेन्द्रियनिग्रहः । समाधानं वैश्वम्भम् ।
तत्रनत्रेत्यास्मिन्नर्थे तत्तत्पठन्द । तेषु तेष्वनुष्ठेय देहविशोषणशीतोष्णवर्षावात-
सहनेन कृशीकरणमित्यर्थः ॥ २३ ॥

एषमारानुपकारक तप उच्यते धवणादीं संनिपत्योपकारकं तपोविशेषं
सृष्टिवचनपाठेनाह—

मनमथेन्द्रियाणां च ईकाग्र्यं परमं तपः ।

तज्ज्यायः सर्वधर्मैर्भ्यः स धर्मः पर उच्यते ॥ २४ ॥

मनसश्चेति ॥ ऐकाग्र्यं कुशुक्तं वागुनि मननद्वारा स्थिरीकरणम् । एत-
स्यावश्यवर्तनं ध्यावाय सृष्टिः क्रियते तज्ज्याय इति ॥ २४ ॥
एवमुक्तं । साधने संशुद्धचित्तं धवणादिपरः सत्त्ववस्थाप्रदात्तासाक्षिणं
विविधं वाक्याद्वाङ्मात्रावेन जानीयादित्याह—

दृष्टं जागरितं विद्यात्सृष्टं स्वप्नं तदेव तु ।

सुषुप्तं तद्भावं च स्वमात्मानं परं पदम् ॥ २५ ॥

दृष्टमिति ॥ दृष्टं दर्शनं वाङ्मेन्द्रियवाङ्मात्राधीरहम्भनं जागरितं विद्यात् ।
तदेव तु दृष्टान्दवाप्यमेव सृष्टम् । सस्कारवशाच्चिदादत्तायां भातं स्वप्नं
विद्यात् । तद्भाव तयोर्दृष्टस्युत्पत्तिभावो यस्मिन्सुषुप्तं विद्यात् । एव
दृश्यत्रयं पृथक्पृथक् तत्साक्षिणं स्व स्वरूपभूतमात्मानं परं पदं सत्यज्ञानादि-
लक्षणं मद्वाहमस्मीति विद्यादित्यर्थः ॥ २५ ॥

तावज्जाने धनितव्यमिति । तदेवंकं त्रिषोऽप्युक्ते तमोधीत्रस्य स्वातन्त्र्येण प्रवृ-
 त्तताया स्वात्तयासति सात्त्वयिद्यात्तायास इत्यनन्तमसोपेक्षितमाध्यय दर्श-
 यति—मायावीति । आत्मा निरवचरितव्यासिमात् स्वप्रकाशविदेकरसो
 मायावी । मायादिदृश्यान्वाप्याशाताभय इत्यर्थः । मायाभयस्येदंमा तर्हि
 तस्य मायाविक्षिप्तान्तोपाधिष्वनेकधा विक्षिप्यमाणस्य कथं कृतव्यवधि-
 त्यादाह्य दृष्टान्तेन प्रत्याचष्टे—अविहार इति । एक एवात्मा स्वगतविकार-
 रहितोऽपि बहुधा विभाष्यमानो भवति जगत्सर्वम् । पर्येव एवावो जगत्भे-
 दोपाधिष्वनेकधा विभाष्यमानोऽपि ज्ञानेवो भवति न वा जहोपाधिविवा-
 रेण विविचयते तथाप्यमपीत्यर्थः ॥ २७ ॥

जगत्मेव दृष्टान्तदर्शान्तिवत्त्वं प्रयच्छयति—

यीजं चैकं यथा भिन्नं प्राणस्यमादिभिस्तथा ।

स्यमजाप्रच्छरीरेषु तद्वथात्मा जलेन्दुवत् ॥ २८ ॥

धीजं चैति ॥ प्राण इत्यस्याहृतावश्वोनिः । स्वमादिभिरिति जाग्रदवस्था
 मूर्च्छावस्था च गृह्यते । पर्येव मविद्यामायास्य कीजमस्याहृतावस्थाभेदेन
 मिन्नं तथा स्वमजाप्रच्छरीरेषु समद्विष्यतिभूतगूरमघारीरेषु जलेन्दुवद्विद्या-
 भामोऽपि मिन्नो भवति तदा तद्विद्याभूतविद्यात्मा ओपाधिगताभाता-
 विवेकात्तद्विद्यो विभाष्यते । तत्रादिदृश्यान्वाप्याशाताभेदेन प्रका-
 शत इत्यर्थः ॥ २८ ॥

ननु यथायमो मायावदिततेषुपाधिषु बहुत्र तर्हि तत्र व्यापारव्यवसि
 त्यादिति कथं कृतव्यवसित्यादाह्य दृष्टान्तेन निराकरोति—

मायादमिन्मागद्य मायाप्येको यथा प्रजेत् ।

आगच्छन्तद्वेद्यारमा प्राणस्यमादिगोचरः ॥ २९ ॥

मायादमिन्मिति ॥ पर्येव एको मायावी स्वमावाभिमित इत्यन्वया-
 रस्य जजेदिदं देवमागच्छन्तं भवति तदमागद्यमे आचरतिव्य भातमानोऽ-
 वच्छ एव तदुक्तव्येवमा आत्स्वमादिगत-वेन विद्याव्यमागच्छन्तः ।
 रस्य एवेत्यर्थः ॥ २९ ॥

‘विज्ञानमानन्दं ब्रह्मं’लुक्तलक्षणो विश्वः । ‘यत्माज्ञादपरोक्षात्तस्य’ ‘य
 आत्मा सर्वान्तर’ इति ब्रह्माद्यैकारव्युत्पत्तेरित्यर्थः । एवं विज्ञाने व्याप्तमवि-
 ज्ञाने हानिं च श्रुत्या दर्शयति—मिथने इति । ‘न चेदिहावेदीम्महती वि-
 षट्’रिति । आदित्त इत्यादिसाम्प्रदाय ‘एकपिबानुद्दष्टव्यं’ ‘श्रुत्योः स श्रुत्युमा-
 भ्योति य इह नानेव परयति’ इत्यादिश्रुतयो गृह्यन्ते ॥ ३२ ॥

साक्षादात्मविज्ञानमुत्तमाक्षिपति—

अशब्दादित्ततो नास्य ब्रह्मणं चेन्द्रियैर्भवेत् ।

सुरादिभ्यस्त्वथान्यत्वाद्बुद्ध्या वापि कथं भवेत् ॥ ३३ ॥

अशब्दादित्यत इति ॥ आद्यान्त.करणात्साक्षादात्मनः कथं साक्षा-
 दिज्ञानं स्वादित्यर्थः ॥ ३३ ॥

परिहरति—

अदृश्योऽपि यथा राहुशब्दे विम्बं यथात्मसि ।

सर्वगोऽपि तर्पेवात्मा बुद्धावेव स गृह्यते ॥ ३४ ॥

अदृश्योऽपीति ॥ यथा स्वरूपेणादृश्योऽपि राहुशब्दे अद्भ्यमण्डले उप-
 रत्ये दृश्यते यथावात्मसि जले अद्भ्यादेविविम्बं दृश्यते तर्पेव अदृशात्सर्वगो-
 रोऽपि स परमात्मा सर्वगोऽपि सर्वत्र वर्तमानोऽपि उत्पत्त्यादिमहावा-
 ययोप्यबुद्धावेव प्रतिबिम्बितः सन् गृह्यते । तत्र प्रतिबिम्बिततया स्वत.रूप-
 एतमेव ब्रह्मणं न विपरीभात् इत्यर्थः । आद्यैकारव्युत्पत्तेरिति प्रत्यक्षणे राहु-
 द्वायाः । सर्वसंहिततया भासमानस्य सर्वत्र यथाबुद्धपुरतोऽप्युपाधिविज्ञेये
 यथाबुद्धपुरणे प्रतिबिम्बितद्वयात् इति विवेकः ॥ ३४ ॥

बुद्धौ बोद्धात्मा गृह्यते चेद्द्विधर्मो बोध इति शब्दा दृष्टान्तेव
 प्रत्याचष्टे—

मानोर्विम्बं यथा शौण्ड्यं जले दृष्टं न चात्मसः ।

बुद्धौ बोधो न तद्दर्शनमर्पेव साद्विधर्मतः ॥ ३५ ॥

मानोरिति ॥ यथा जले दृष्टं विम्बमौण्ड्यं च भावोरेव न चात्मसो

शक्त्यलोपात्सुपुसे झस्तथा बोधेऽविकारतः ।

क्षेयस्यैव विशेषस्तु यत्र वेति श्रुतेर्वचः ॥ ३९ ॥

शक्त्यलोपादिति ॥ सुपुसेऽप्यात्मा अ एष शक्त्यलोपादिनि योजना ।
 'बद्धेत् न पश्यति परपरन्वै तन्न परयती'त्यादिश्रुतेरित्यर्थः । तथा बोधे बोध-
 दत्तायां जाग्राम्यप्रयोरिति यावत् । नो ज्ञातस्वरूप एवात्मा निरवयवस्येना-
 विकारतो विकारानुपपत्तेरित्यर्थः । अथान्यात्रयेऽपि निर्विदीयत्विदूषकेन्द्रात्मा
 कथं तर्हि नाशागियमिति सुपुतिपरामर्शो बोधावन्त्यायां च कथं जानामी-
 त्यनुभव इत्याशङ्क्य विषयोपरमानुपरमोपाधिनिबन्धनं तदुभयं न स्वरूप-
 निबन्धनं तथैव सुशोचन्त्यादित्याह—क्षेयस्येति । 'यत्र वा अन्यद्विद्यं स्यात्त-
 त्प्राप्तोऽन्यात्परये'दित्यादिका 'यत्र स्वस्त तर्बंमार्गैवाभूत्त'येन कं परये'दि-
 त्यादिका चोदाहरणम् ॥ ३९ ॥

एवं नित्यवर्तनव्यस्वरूपावाञ्जित्यापरोक्षो निर्विकारत्वात्पुनः प्रपञ्चयति
 लोकरूपेण—

व्यवधानाद्धि पारोक्ष्यं लोकरदृष्टेरनात्मनः ।

दृष्टेरनात्मस्वरूपत्वात्प्रत्यक्षं मद्म तत्स्मृतम् ॥ ४० ॥

व्यवधानाद्धीति ॥ अनात्मनो घटादेर्निवस्य ब्राह्मिण्या लोकरदृष्टे-
 द्वाहकचक्षुरादिरदृष्टेर्ज्ञातः कालतो वा व्यवधानात्प्रमेयत्वात्पारोक्ष्यं हि । प्रमि-
 द्यमित्यर्थः । न तथात्मनो दृष्टिव्यवधानमिति दृष्टेरनात्मस्वरूपत्वादात्मन एव
 प्रपञ्चयत्तद्म स्वत एव मद्म प्रत्यक्षं स्मृतं मद्मविदित्तिरिति योजना ॥ ४० ॥

स्वरूपप्रकाशत्वानन्यावेशत्वं दृष्टान्तेन स्फुटयति—

नहि दीपान्तरापेक्षा यद्दीपप्रकाशनं ।

षोपस्यात्मस्वरूपत्वात्त बोधोऽन्यमपेक्ष्यते ॥ ४१ ॥

नहीति ॥ स्फुटम् ॥ ४१ ॥

एवमपरोक्षत्वं विनादीहृत्वाऽविकारित्वं विनादीहृत्ब्रह्मत्वमो निर्विदो-
 एवमाह—

विषयतं विकारितं नानातं वा नहीष्यते ।

ममाहं चेत्यतोऽविद्या शरीरादिष्वनात्मसु ।

आत्मज्ञानेन हेया स्यादमुराणामिति श्रुतेः ॥ ४६ ॥

ममाहमिति ॥ यत् आत्मन्यागमापायाम्यामनात्मत्वं देहादेर्निश्चित-
मतो हेनोः शरीरादिष्वनात्मसु ममाहं चेत्यमिमानोऽविद्या मिथ्याप्रत्ययः
सात्मज्ञानेनात्मत्वमह्यात्मानुसंधानेन हेया स्याद्वाप्या स्याद्वागमरहेरामु-
रावेन निम्नाश्रुतेभ्यसाह—अमुराणामिति । 'अमुराणां ऋषोपनिष'दिनि
श्रुतेरित्यर्थः ॥ ४६ ॥

सर्वज्ञानादूर्ध्वं न कर्म न वा संप्रयोजकं जात्याद्यमनोऽग्नीयेतदृष्टा-
न्तेन साधयति—

दशाहाशाचकार्याणां पारिव्राज्ये निवर्तनम् ।

यथा ज्ञानस्य संप्राप्तां तद्वजात्यादिकर्मणाम् ॥ ४७ ॥

दशाहेति ॥ पारिव्राज्ये सति सविन्दतामिमानाभावात्मभ्यासिनो
यथाऽऽर्शाचारेणनुष्ठेयता तथा मद्यात्मज्ञानस्य संप्राप्तां जात्याद्यभिमाना-
भावादिदुष कर्मांशुशानामाव इत्यर्थः ॥ ४७ ॥

यस्मादेवमात्मनो मद्यात्मज्ञानमूलो देहाद्यप्यात्मनिबन्धनः संसार-
मप्यात्मवशानाग्राह्यमार्ग्युक्तो धर्मधर्मद्वारा संतरति । मद्यात्मज्ञाने च
सति कामादेरभावात्मुक्तो भवेदित्याह—

यत्कामस्तत्प्रतुर्भूत्या कृतं तन्नः प्रपद्यते ।

यदा स्यात्प्रदृशः कामाः प्रमुच्यन्तेऽमृतस्तदा ॥ ४८ ॥

यत्काम इति ॥ रथे स्वरथे मद्याप्येवागमरहितस्य स स्यात्प्रदृशः तस्य
स्यात्प्रदृश इति विग्रहः । 'यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य इति धिताः ।
अथ सर्वोऽमृतो भवतीति श्रुतेः इदंवा कामाः इदंवाप्यात्माधनेन
बाधिताः सन्तो यदा सर्वेण मुच्यन्ते तदा प्रकृतिवीजाभावात्स्वात्मसंख्य
आत्माऽमृतः । मुक्तसंसारबन्धनो भवतीत्यर्थः ॥ ४८ ॥

'एतरेवैवाग्दृश्याभ्यानि भूतानि मात्रःमुपजीवन्ति' 'नित्यज्ञो निरजः'
इत्यादिश्रुतेरात्मनो नित्यज्ञत्वबाधगमात्तस्य सात्त्वतात्पदविलक्षणत्वेन स्वतः

क्रियादिसंस्पर्शित्वाभावादभ्यासमूलत्वं क्रियातत्कारकयोगस्येति निश्चित्वा-
रमतत्वावबोधनेनैव क्रियादि त्याज्यमित्याह—

आत्मरूपविधेः कार्यं क्रियादिभ्यो निवर्तनम् ।

न साध्यं साधनं वात्मा नित्यतृप्तः स्मृतेर्मतः ॥ ४९ ॥

आत्मरूपेति ॥ विधिर्विधानं तत्स्वरूपावधारणम् ॥ ४९ ॥

यद्यपि विज्ञातारमतत्त्वस्य क्रियाहेत्वभावात्तद्भावन्नप्रापि विज्ञातोमुनु-
क्षोर्मोक्षाय क्रियानुष्ठानं स्यादित्याशङ्क्य मोक्षस्य क्रियाफलविलक्षणत्वाच्च
तस्यापि क्रियासंभय इत्याह—

उत्पाद्याप्यधिकार्याणि संस्कार्यं च क्रियाफलम् ।

नातोऽन्यत्कर्मणा कार्यं त्यजेत्तन्मान्ममाधनम् ॥ ५० ॥

उत्पाद्येति ॥ समाधनं प्रायापन्यवित्तमित्वायजोऽरीतादिमाधनसहित-
कर्मविधिलक्षणं त्यजेन्मुमुक्षुरिति शेषः । कृतकस्यानित्यत्वान्मोक्षस्य च नित्य-
स्वरूपावस्थानरूपत्वाच्च मुमुक्षोरपि कर्मणा कृत्यमस्तीति भावः ॥ ५० ॥

किं ससाधनकर्मत्यागमात्रेण मुक्तिमिद्विद्विद्वान्यधिकमपि कृत्यमस्तीत्य-
पेक्षायामारमतत्त्वज्ञानाय गुरुरूपमस्ति कर्तव्येत्याह—

तापान्तलादनित्यतादात्मार्थत्वाच्च या वृद्धिः ।

संहृत्यात्मनि तां प्रीतिं सत्यार्थां गुरुमाश्रयेत् ॥ ५१ ॥

तापान्तेति ॥ यद्वा यस्मात्सर्वकर्मनिवन्धना प्रीतिरनित्या दुःखान्ता
स्वायंशुभ्रः च तस्मात्प्रतिमिच्छां प्रीतिमनामप्रियशामामभ्येरोपसंहृत्य
नित्यगुरुवार्थां गुरुं संश्रयेतेति मुमुक्षुः सिद्धयति—तापान्तादादिति ।
वा बहिरात्मनोऽभ्यत्र प्रायापुत्राक्षी प्रीतिच्छां प्रीतिमामभ्युपसंहृत्य । भाग-
सान्तरवेत्यर्थः ॥ ५१ ॥

इदमन्त्येव गुरुं विदित्विति—

शान्तं प्राज्ञं तथा मुक्तं निष्क्रियं ब्रह्मणि स्थितम् ।

शुनन्तं चायं शान्तेः तद्विद्वाति स्मृतं तथा ॥ ५२ ॥

शान्तमिति ॥ शान्तमशुभ्रमपि च प्राज्ञं शेषादिन यथा परित्यज्यवन्ध-

सजातीयेन पुनर्बन्धो न भवति तथा युक्तं निष्कियममित्यर्थः । निष्कियमे-
द्विकानुष्मिकार्थेऽवृत्तिरहितं ब्रह्मणि स्थितं स्वस्वरूपानुमानुभवान् सर्वत्रो-
दासीनमित्यर्थः । गुरोराभयणीयाये प्रमाणमाह—श्रुतेरिति । 'आचार्यवा-
चुरयो वेदे'ति च श्रुतेः । 'तद्विद्धि ब्रह्मिपातेन परिप्रक्षेपेन सेवया । उपदे-
ह्यन्ति ते ज्ञानं ज्ञानिनस्तावदात्मनः'इति स्मृतेश्चेत्यर्थः ॥ ५२ ॥

उक्तप्रमाणानुसारेणोक्तविशेषणगुरुरप्यगमने क्लृप्तं निरतिशयं दर्शयति—

स गुरुस्त्वार्यद्युक्तं शिष्यं शिष्यगुणान्वितम् ।

ब्रह्मविद्यायुवेनाशु स्वान्तध्वान्तमहोदधिम् ॥ ५३ ॥

स गुरुरिति ॥ युक्तं समाहितं । शिष्यगुणाः 'प्रज्ञान्तचित्ताय जिते-
न्द्रियाये'त्यत्रोक्ता गुणा भ्रमान्निवाद्यस्य भगवद्गीतोक्तास्तेरभिव्यक्तमित्यर्थः ।
ब्रह्मविद्यैव युक्तो ब्रह्मविद्यायुक्तस्तेनेत्यर्थः । स्वान्तमन्तःकरणम् । उपाधिवच-
नेनोपाधीयमानो जीवो लक्ष्यते । तस्य ध्वान्तमात्मस्वभावात्परिणामविज्ञो-
पलक्षणमनाद्यनिर्वाच्याज्ञानं तदेव महानुदधिरपर्यन्तावाप्तमित्यर्थः ॥ ५३ ॥

कथमुक्तलक्षणी गुरुदत्तलक्षणं शिष्यं सम्यग्ज्ञानेन सद्यः संसारसागरं
तारयेदित्यपेक्षायां प्रथमं पदार्थविधेके क्वारविद्या वाक्यार्थज्ञानोपदेशेनेत्य-
भिप्रेत्य संक्षेपतः पदार्थविधेकमाह—

दृष्टिः स्फूर्तिः श्रुतिर्घातिर्मतिर्विज्ञातिरेव च ।

शुक्तयोऽन्याश्च भिद्यन्ते चिद्रूपतेऽप्युपाधिभिः ॥ ५४ ॥

दृष्टिः स्फूर्ष्टिरिति ॥ अस्याश्च रसपतिवन्दिगत्याद्याश्च साक्षय इत्यर्थः ।
पृता इत्यादिनामथो घषष्वल्ग्वद्विद्रुपा एव तथापि तत्तद्विन्द्रियद्वारकबु-
द्धिवृत्तिभेदोपाधिभिर्मिथ्यते न कस्यनो भेदोऽस्तीति तत्तद्वाच्यतापरित्यागेन
सर्ववृत्तिसाक्षितयानुगतप्रकाशम्भावा एवात्मा त्वंपदार्थ इति प्रथमं
प्राहवेदित्यर्थः ॥ ५४ ॥

कथमुपाधिभिरेव विषयकभेदः स्वरूपत एव भेदो कथानुभवम-
तिवन्ति चेन्महम् । आत्मनो विहायिवापत्तेः कथयनातीरवाचेत्यभिप्रेत्य
दृष्टान्तेनालङ्काररूपतो साधयति—

अयोन्मील्यात्मनो दष्ट मद्र प्राप्नोत्यनध्वगः ॥ ५७ ॥

दष्टेति ॥ बाह्य आगतिस वस्त्रीहनपद्ममहाभूतलक्षार्थोपकं समहित-
दृष्टिरूप सर्वं त्रियवज्ञान दष्टा दृष्टुदेयाश्वयश्वनिरिकाम्यौ बाह्येकारणाश्वय-
श्वनिरिकाम्यौ बाह्योप्याथ निर्माल्य इरथं तत्पुत्रं दृष्टुमात्रेण बाह्ये सर्वं
कारणभूततन्मात्रादेन विहाप्येत्यर्थः । अयानन्तरं रमृत्वा ज्ञानदृष्ट्यावना-
कार्यं स्वप्रदर्शनं रमृत्वा विश्वेधानरयदित रमृत्तोपार्थि तद्वात्मनामथं दिष्टे
दृष्टमभूतयदिने प्रविलाप्य बाह्यनामथं स्वप्रमात्रमेव तदित्यनुमंभादेश्चर्यं ।
तद्वि शिष्टातीरं बाह्यनामथं प्रविहाय च बाह्यनामहितम्य मनःप्राप्नोतिदृ-
ष्टेयान्त्यारि ताकारणप्रपञ्चतामात्रादननिरिवासाहन्मात्रेण प्रविलाप्य तेषां
चोत्पत्तिवर्षेपीत्येव ताकारणसाध्याज्ञानमात्रेण प्रविलाप्याचर्यथार्थं
तद्वानं तादृशेत्यर्थः । अयानन्तरं शुभुमां बीजात्मवमज्ञानमात्रं यदुर्बरेणं
तद्वि तद्वतत्त्वभिजाभिजादिप्रकाशित्यगामदृष्ट्यादिवाश्वयश्वनिरिकाम्य-
कारणवर्षिचिदिति विवेकेन बाधिवागमनः सर्वोक्त्याश्वयश्वयानुत्पत्तस-
क्षिदानन्तमात्रस्य इष्टे ज्ञानप्रकाशाश्वयश्वयानुत्पत्तौ निरवाधिकी दृष्ट्या
न्यतो मद्रा प्राप्नोति । सत्यज्ञानादित्यथेनं मद्राच भवतीति यावत् । अन्व-
गोर्चिरादिकमन्वान न प्राप्नोति मद्राण अन्वगोर्वाह गत्यावता मद्रा-
प्राप्तिरित्यर्थः ॥ ५७ ॥

अन्वगो मद्रा प्राप्नोतीत्युक्तयेव विशदयतिवचरितंवासा मुनिर्नोपाम-
करयेवापेक्षितेति श्रोतवति—

प्राणाद्येवं त्रिकं द्वित्वा तीर्णोऽज्ञानमहोदधिम् ।

सात्तम्यो निर्गुणः शुद्धो बुद्धो मुक्तः मृतो हि सः ॥ ५८ ॥

प्राणादीनि द्वाभ्याम् ॥ शुद्धत्वादीत्यर्थः । स्वात्मनो बाधितानिमा-
र्षत्वात् तत्रा निर्गुणः । स्वात्मनि प्रविलापितमवलगुण इत्यर्थः । शुद्धो निर-
वाधिकोऽनः स्वतः स्वभावत एव मुक्त इत्यर्थः ॥ ५८ ॥

अत्रोर्ध्वं वामरोऽमृत्पुत्रजोऽम्य एव च ।

सर्वतः सर्वदृष्टः शुद्ध इति बुद्धो न ज्ञापते ॥ ५९ ॥

अजोऽहमिति ॥ एवंविधोऽहं ब्रह्मास्मीति यो बुद्धोऽज्ञाननिद्राया निर्गतः
स न जायते । पुनः शरीरं न गृह्णातीत्यर्थः ॥ ५९ ॥

प्रबुद्धस्य पुनर्जन्माभावे हेतुमाह—

पूर्वोक्तं यत्तमोवीजं तन्नास्तीति विनिश्चयः ।

तदभावे कृतो जन्म ब्रह्मेकत्वं विजानतः ॥ ६० ॥

पूर्वोक्तमिति ॥ सुषुप्त्याख्यं तमोऽज्ञानमित्यादिना यत्पूर्वोक्तमज्ञानं
तत्कालप्रयेऽपि नास्तीति निश्चयः कस्मिन्नपि काले सतो ज्ञानमात्रातिरोधा-
नासंभवात्स्य तु ज्ञानोदयमात्र एव तिरोधानाच्छुद्धिरजतवदित्यर्थः । तद-
भाव इति । कारणाभावात्कार्याभाव इत्यर्थः ॥ ६० ॥

अहं ब्रह्मास्मीत्यात्मानं साक्षात्पश्यतोऽपि पूर्ववद्व्यवहारदर्शनात्तत्कृतध-
र्मोपधर्मनिबन्धनं पुनः शरीरग्रहणं स्यादित्याशङ्क्य वायित्तानुवृत्तिमात्रत्वा-
व्याप्तिनो व्यवहारस्य न तन्निबन्धनं पुनः शरीरग्रहणादिसंसार इति
दृष्टान्तपूर्वकमाह—

क्षीरात्सर्पिर्पथोद्भूत्य क्षिप्तं तस्मिन्नपूर्ववत् ।

बुद्ध्यादेर्ज्ञेयस्तथाऽमत्यान्न देही पूर्ववद्भवेत् ॥ ६१ ॥

क्षीरादिति ॥ यथा सर्पिर्नवनीत क्षीरादुपायेनोद्भूत्य तस्मिन्नेव निःसा-
रीकृते क्षीरे क्षिप्तं न पूर्ववदविविक्तं भवति तथाऽमत्याहुव्यादेः संघातात्प्र-
थममात्मा विविकी ज्ञानमात्ररूपेणोद्भूतो ब्रह्माहमस्मीति वाक्यादवगतब्रह्म-
भावः पूर्ववत्पुनर्देही देहद्वयसंघाताभिमानवान् तस्मिन्निवर्तमानोऽपि न भवे-
दित्यर्थः । साहकारस्य हि कर्म बन्धहेतुर्न निरहंकारस्य । तथाचोक्तं भग-
वता 'यस्य नाहकृतो भावो बुद्धिर्यस्य न लिप्यते । ह्येषापि स ह्माहोऽहो
इति न निबध्यत' इति ॥ ६१ ॥

एदार्थसोधनपूर्वकं वाक्यादहं ब्रह्मास्मीति प्रतिबुद्धस्य पुनः संसारभ-
षाङ्गा नास्तीत्युक्तेऽर्थं 'आनन्दं ब्रह्मगो विद्वाच्च विभेति कुतश्चने'ति श्रुति-
मर्थतः पठति—

सत्यं ज्ञानमनन्तं च रसादेः पञ्चकात्परम् ।

सामदृश्यादिशास्त्रोक्तमहं ब्रह्मेति निर्भयः ॥ ६२ ॥

सत्यं ज्ञानमिति ॥ रगादेरक्षमप्राणमयमनोमयविज्ञानमयानन्दम-
यालयकोशपञ्चकात्परं तदाधारभूत 'ब्रह्मपुच्छं प्रतिष्ठे'ति निर्दिष्टं वस्तुदेव
'अददयेऽनाग्येऽनिरुक्तेऽनिलयनेऽभयं प्रतिष्ठां विन्दते' इति शास्त्रोक्तं ब्रह्माहं
स्यामस्मीति परपश्चिभंयो भवतीति योजना ॥ ६२ ॥

अपेकराणामपि अपेकरमह्यामभूतस्य कुतो भयसाक्षात्कान इति ब्रह्म-
सत्य पुनः संसाराभावमुक्तं दृढयति—

यस्माद्धीताः प्रवर्तन्ते वाच्यनःपावकादयः ।

तदात्मानन्दतत्त्वज्ञो न विभेति कुतश्चन ॥ ६३ ॥

यस्मादिति ॥ यदि वाच्यनो पावकादय इति पाठस्तदा इतः सूर्यः ।
आदिपदादिन्द्रस्य सूर्येने । तथाच शुक्तिः 'भीषाक्याज्ञानः पवते भीषो-
देति सूर्यः । भीषाक्यादिभेदस्य स्याद्युधोवति पञ्चमः' इति । वाच्यनःपा-
वकादय इति पाठेऽस्यामं वागादयोऽधिदैवमयादयश्च यस्माद्धीताः ब्रह्म-
संस्त इत्यर्थः । तथाच शुक्तिः 'केनेषित पतति प्रेषित मनः केन प्राणः
प्रथमः प्रति शुक्तः । केनेषिता वाचमिमां वदन्ति यद्युः धीमं क व देवो
पुनति', 'भयादस्याप्रिलपति भयात्तपति सूर्यं । भयादिन्द्रश्च वायुश्च
स्याद्युधोवति पञ्चमः' इति ॥ ६३ ॥

अत्र विदुषोऽपि हरिहरदिरव्यगर्भादीनां जमरत्नार्वात्वात्तदतिक्रमे भयसं-
भवात्पापंक्षोयो विद्यत इति चेत्तेत्याह—

नामादिभ्यः परे भूमि स्थाराग्ये चेत्स्यतोऽद्वये ।

प्रणमेत्कं तदात्मज्ञो न कार्यं कर्मणा तदा ॥ ६४ ॥

नामादिभ्य इति ॥ नामवाच्यमनादिप्राणास्तेभ्य इत्यतोत्तरभूषणवेव
श्रुतेभ्यः परे परस्मिन्भूमि सर्वेष्ववहारार्थेनेऽद्यने शुक्लरूपेऽद्वये त्वे महिषि
स्वरात्रि चेदहमधि भूमा ब्रह्मेति अद्वयित्यत आत्मज्ञो विद्वान्नादा तस्याम्ब-
प्रति शुष्कभावाभावात्कं प्रणमेत्प्रणम्यनामानामभूतवात् । अतः परिपञ्चना-
मस्त इत्यहमवाच्य कर्मणा किमपि कार्यंमस्तीत्यर्थः ॥ ६४ ॥

भूज्ञो नामादिभ्यः परात्पेऽपि कथमद्वयमित्यासाह्य नामादेरवस्थात्परं

रूपस्वाप्यस्तत्वेन निष्पत्त्यात्तत्साक्षिणस्तुरीयस्य भूम्नोऽद्वयत्वमिति वक्तव्यस्यात्रयमनुवदति—

विराड्वैश्वानरो वाह्यः सरन्नन्तः प्रजापतिः ।

प्रविलीने तु सर्वसिन्प्राज्ञोऽव्याकृतमुच्यते ॥ ६५ ॥

विराडिति ॥ अध्यात्माधिदेवतयोस्त्वेदाभिप्रायेण विराड्वैश्वानर इत्युक्तं विश्ववैश्वानर इत्यर्थः । वाह्यो बहिःप्राज्ञ इत्यर्थः । अन्तः सरादिति स्वप्ने यासनामयविषयदर्शी प्रजापतिर्द्विरप्यगर्भस्तेजस इति योग्यम् । अव्याकृत-मायोपाधीश्वराण्यं तस्यं प्राज्ञ उच्यते इत्यर्थः ॥ ६५ ॥

एतदपस्याप्रपाप्मकं जगदपोह्य तत्साक्षिणो यस्तुभूतस्याहं प्रकरोति सम्यग्ज्ञानान्मुक्तो भवतीत्याह—

वाचारम्भणमात्रन्वान्मुपुमादिविकं त्वमत् ।

सत्यो ज्ञाहाहमित्येवं मत्यमन्धो विमुच्यते ॥ ६६ ॥

याचेति ॥ ज्ञः माक्षी मत्य परमात्मा सोऽहमेवायेव सत्यसन्धोऽनायासेन मुच्यते इत्यर्थः ॥ ६६ ॥

भारमत्तवाज्ञानाध्यस्त. ससारस्तज्ञानाद्विवर्तत इत्युक्ते ज्ञानाज्ञानपौरा-
धमत्व स्यादित्याशङ्क्य दृष्टान्तेन प्रत्याह—

भारूपत्यायथा भानोर्नाहोरात्रे तथैव च ।

ज्ञानाज्ञाने न मे सातां चिद्रूपत्याविशेषतः ॥ ६७ ॥

भारूपत्यादिति ॥ ज्ञानाज्ञानयोरपि सादृशत्वात्कक्षिपत्वात् सति ना-
त्मधर्मत्वमिति भावः ॥ ६७ ॥

भारमनो निर्विदोषत्वादेः साक्षप्रामाण्यत्वादेव सिद्धेर्नात्र मुक्तिरस्यनपा-
मनः श्रेयनीयमित्यभिप्रेत्याह—

शास्त्रज्ञानतिगृह्यत्वाद्भ्रूयैव स्वामहं मदा ।

ब्रह्मणो मे न हेर्यं साद्भासं वेति च संसरेत् ॥ ६८ ॥

शास्त्रस्येति ॥ ६८ ॥

किं तद्भ्रमं परं शास्त्रं किं वा सर्वदाऽदेवानुपादेयमज्ञातमज्ञाननिवृत्तं फल-
मित्यपेक्षया 'यस्तु सर्वाणि भूतानी'त्यादिमन्त्रार्थमुदाहरति—

अहमेव च भूतेषु सर्वेष्वेको मनो यथा ।

मयि सर्वाणि भूतानि पश्यन्नेवं न जायते ॥ ६९ ॥

अहमेवेति ॥ ६९ ॥

आत्मनोऽद्वितीयमज्ञारूपत्वे शास्त्रमर्थत उदाहृत्य निर्विशेषप्रज्ञारूपात्वे
उदाहरति—

न शास्त्रं मध्यतो वान्तर्विधत्तेऽन्यत्स्वतः क्वचित् ।

अवाप्तान्तःश्रुतेः किञ्चित्साच्छुद्धः स्वयंप्रभः ॥ ७० ॥

न शास्त्रमिति ॥ 'तदेतद्भ्रमापूर्वमनपरममन्तरमशास्त्रमथमात्मा भ्रम-
सर्वानुभू'रिति श्रुतेरित्यर्थः । सर्वानुभू'रित्यस्यार्थः स्वयंप्रभ इति ॥ ७० ॥
सामान्येन सर्वप्रपञ्चसंस्पर्शरहितत्वे श्रुतिमुदाहरति—

नेतिनेत्यादिशास्त्रेभ्यः प्रपञ्चोपशमोऽद्वयः ।

अविज्ञातादिशास्त्राद्य नैव ज्ञेयो ह्यतोऽन्यथा ॥ ७१ ॥

नेति'रिति ॥ प्रपञ्चनिषेधद्वारेणैवात्मा विशेषो न पुनर्किंपयतया सप्रपञ्च-
तया वेत्यत्र 'अन्यदेव तद्विदितादयो अविदितादधि' । 'यस्यामृतं तस्य मृतं
मृतं यस्य न वेद साः' । 'अविज्ञातं विज्ञातृ'इत्यादिशास्त्रमुदाहरति—अ-
विज्ञातादीनि ॥ ७१ ॥

'तस्यादेशो तत्र त्रिषु यदेतन्मनुष्या विष्णु'रिति श्रुतिरेवमहपादिषुष्ण-
मात्मानं जानतो देवाः फलप्राप्तिं विप्रप्सीति चेन्मैवम् । देवानामप्यात्म-
भूतत्वाद्विदुषो विप्रभुतेरविद्विषयत्वादित्यभिप्रेत्याह—

सर्वस्यात्माहमेवेति ब्रह्म वेद्विदितं परम् ।

स आत्मा सर्वभूतानामात्मा क्षेपामिति श्रुतेः ॥ ७२ ॥

सर्वेत्येति ॥ 'तस्य ह न देवाश्च नाभूता ईशान आत्मा क्षेत्रां संम-
वर्ती'रिति श्रुतेरित्यर्थः ॥ ७२ ॥

मन्त्रव्यायमर्थः । यस्मिन्नेवं ब्राह्मणो मन्त्रमिष्ट एव 'वेदाइमेतं पुरुषं महान्त'-
मिन्पुत्रप्रकारेण ब्रह्मात्मानं विद्यात्तस्य विदुषो देवा वशागा भवन्तीति ॥७५॥
यस्माद्योक्तान्मज्जानादेव वृत्तहृत्पता तस्मान्मुमुक्षुभिसादयं यत्तदभिर्भ-
वितव्यमिति तान्मिष्टक्षयवाह—

हिता ज्ञात्यादिसंपन्धान्याचोऽन्याः सह कर्मभिः ।
ओमित्येवं सदात्मानं सर्वं शुद्धं प्रपद्यथ ॥ ७६ ॥

द्वितीयेति ॥ 'यस्मिन्मौ वृथिवी चात्तरिक्षमोर्न मनः सह प्राणैश्च सर्वैः ।
तत्सर्वकं ज्ञानय आत्मानमन्या वाचो विमुष्ययावृत्तस्वैष सेतुः', 'ओमित्येवं
प्रापय आत्मानमिति च वाक्यद्वयमत्रोदाहरणम् । अन्या वाचोऽनात्मवि-
षया प्रवृत्तिपराः । सर्वं सर्वांपारभूतं शुद्धं विविकं निर्विदोषमित्यर्थः ॥७६॥
समेव प्रतिपत्तव्यमात्मानं मुख्यन्तरेण विनिश्चि—

सेतुं सर्वव्यवस्थानामहोरात्रादिवर्जितम् ।
तिर्यगूर्ध्वमघः सर्वं सकृज्ज्योतिरनामयम् ॥ ७७ ॥

सेतुमिति ॥ सर्वव्यवस्थानां वर्णाश्रमादिमर्षादानां सेतुं विधारकम् ।
'अथ य आत्मा स सेतुर्विद्यतिरेषां लोकानामसमेदाय नैनं सेतुमहोरात्रे
तरतः सकृद्विभातो द्वेषेण मन्त्रलोके' इति धुनिरत्रोदाहरणम् ॥ ७७ ॥
धुनः किलक्षणमात्मानं प्रपद्यते इत्यपेक्षायाम् 'अथ्यत्र घर्मादन्वयाध-
र्मादन्वयास्मात्कृताकृतात् । अन्यत्र भूताद्य भव्याद्य वत्तररपति तद्वेदे'-
मिधुत्यर्थमाह—

घर्माधर्मविनिर्मुक्तं भूतमव्याकृताकृतात् ।
समात्मानं परं विद्याद्विमुक्तं सर्वबन्धनैः ॥ ७८ ॥

घर्माधर्मोति ॥ कृताकृताकार्यकारणादित्यर्थः ॥ ७८ ॥

ननु कथं सर्वबन्धनैर्मुक्तं आत्मा तस्य कर्तृत्वादिभ्रवणादित्याशङ्क्य भक्तृ-
त्वादेरपि सर्वेषु व्यवसायिरेवोभयस्वभावपरैकस्मिन्नयोगात्स्वभावात्तं कर्तृ-
त्वादिकं मायामयं प्रमाणावधेयमकर्तृत्वादिकमात्मस्वभाव इति विशेषमभि-
प्रेत्य विरुद्धधर्मवादिनीः धुनिरुदाहरति—
उ.सा. १६

विज्ञायतयथावच्छ्रुतिमुनिगदितं शोकमोहावतीतः

सर्वज्ञः सर्वकृत्स्नाद्भवमपरहितो ब्राह्मणोऽवामकृत्यः ॥८२॥

बन्धं मोक्षमिति ॥ बन्धं मोक्षं च सर्वं यथावच्छ्रुताय भवमपरहितः
 स्यादित्यन्वयः । बन्धः प्रमादकर्मकर्मवासंभवात्स्वरूपस्य मोक्षो मद्यस्वरूपा-
 बन्धानं सर्वमिति निःशेषं पूर्वोक्तप्रकारमित्यर्थः । इदमुभयं बन्धं मोक्षं च
 यतो द्वैतोरज्ञानागमनाद्य भवतः ते अपि विज्ञाप्येति संबन्धः । तथा एक-
 मनुभवं कारणं, इयं ध्यातृत्वं कार्यं च यत्नेयं विषयभूतं तन्मयं हेयं कार्यं
 विज्ञाप्येत्यन्वयः । ज्ञेयाभ्यतीतं इत्यादिप्रत्ययं यद्यदने परमं निरतिशयं
 विशुद्धं एकं ब्रह्म यद्देदान्तेष्वभिगतं तत्त्वं परमार्थं तदपि यथावच्छ्रुतायाम-
 श्वेनोपादाय । किंलक्षणम् । श्रुतिमुनिगदितं श्रुतिपात्रेण मुनिना गुरुणोप-
 दिष्टमित्यर्थः । एवमात्मानात्मनस्य ज्ञातृत्वात्मानापोहेनात्मतावन्निष्ठः शोक-
 मोहावतीतः स्यात् 'अत्र हीं मोहः कः शोक एकावमनुपदयत' इति श्रुतेः ।
 सर्वं हि ब्रह्म तस्मान्नसर्वज्ञः स्यात्सर्वं स्वात्मभ्येकं करोतीति सर्वज्ञात्वात् ।
 तथाच मुक्तविषया श्रुतिः 'अहं विश्वं भुवनमभ्यभवा'मिति । हेयं गामा-
 येम् । अभ्यभवाभिभूतवानात्मसात्कृतवानस्मीति श्रुत्यर्थः । भवमपरहितः
 'न विभेति कुतश्चे'ति श्रुतेः ब्राह्मणो गुरुपथा वृथा ब्राह्मणतादृशमिषेयः ।
 'अमौन च मौनं च निर्विघ्नाय ब्राह्मण' इति । 'अथ च एतदक्षरं गार्गी विदि-
 श्वाम्माहोकार्येति स ब्राह्मण' इति च श्रुतेः । अवाप्तकृत्यः प्राप्तमर्थं कि-
 याकृत इत्यर्थः । 'सोऽश्ने सर्वान्कामान्यद् ब्रह्मणा विप्रश्निते'ति श्रुते-
 रित्यर्थः ॥ ८२ ॥

एवमात्मानं जानतः कृतकृत्यमुक्तं प्रकटयति—

न स्वयं स्वस्य नान्यथ नान्यस्यात्मा च हेयमः ।

उपादेयो न चाप्येवमिति सम्यग्भ्रतिः स्मृता ॥ ८३ ॥

न स्वयमिति ॥ स्वयमात्मा स्वस्य न हेयमप्यहमहोटी परितो न
 चाप्युपादेयः एकस्मिन्कर्मकर्तृवासंभवात्स्वरूपस्य स्थितौ नातो वा स्वविष-
 यदानोपादानयोस्संभवाच्च । तथाच न स्वस्य हेयतोऽद्वैतेऽन्वयं वा भाषा-
 चाप्युपादेयोऽतएव तथान्यस्यापि स्वयमुपादेयो हेयतो वा न भवत्सामा-

न्तराभावाद्नात्मनश्च याधितारादर्थेतन्याद्येति योजना । इत्येवं या निष्ठा सा सम्यग्ज्ञानं स्मृता ब्रह्मविद्विरित्यर्थः ॥ ८३ ॥

कृतस्यर्धतर्भ्यैकरसे पूर्णे वस्तुनि हानाद्यमंभगाद्विरायामं परंप्रद्वैतार्की-
त्वेवंविधाया धियः सम्यग्ज्ञानिष्ये हेतुमाह—

आत्मप्रत्यायिका क्षेपा सर्ववेदान्तगोचरा ।

ज्ञातृतां हि विमुच्यन्ते सर्वसंसारबन्धनैः ॥ ८४ ॥

आत्मप्रत्यायिकेति ॥ आत्मानं ब्रह्मत्वेन प्रत्याययन्तीत्यात्मप्रत्यायिका ।
हि यस्मादेषा मतिः स्थानुभवसिद्धेति वा सर्ववेदान्तगोचरेति प्रमात्रमूढ-
त्वमस्या दर्शयति । एतां ज्ञाता लब्ध्वा सर्वसंसारबन्धनैर्विमुच्यन्ते । कृत-
कृत्या भवन्तीत्यर्थः । तथा च भगवद्बचनं 'इति गुह्यतमं शास्त्रमिदमुक्तं
मयाऽनघ । एतद्ब्रह्म बुद्धिमान्स्वाकृतकृत्यश्च भारतेंति ॥ ८४ ॥

प्रकरणोक्तं ज्ञानमिदानीं प्रत्यक्षस्योपादेयं ब्रूयति—

रहस्यं सर्ववेदानां देवानां चापि यत्परम् ।

पवित्रं परमं ह्येतत्तदेतत्संप्रकाशितम् ॥ ८५ ॥

रहस्यमिति ॥ रहस्यमुपदेशव्यतिरेकेणाविज्ञेय 'आचार्यवान्पुरुषोपेद',

एतस्य गोपनीयत्वं सूचयति—
नैतदेयमशान्ताय रहस्यं ज्ञानमुत्तमम् ।
विरक्ताय प्रदातव्यं शिष्यायानुगताय च ॥ ८६ ॥
नैतदिति ॥ यज्ञस्य दुर्बिज्ञेयत्वेन दुर्धरत्वाच्चद्वारणसमर्थमधिकारिणं
विशिष्यन्नधिकारिभ्यो विवेचयति—नैतदेयमिति ॥ ८६ ॥
यस्मादेवंलक्षणज्ञानं आचार्यः कृतकृत्यो न प्रलोभादिना ज्ञानं प्रय-

एतन्निष्कामानुभूतानिर्वादिशिव्यगुणयुक्तः स्वाद्ययाचार्यः वृषया विद्या
दद्यादित्येतदर्थमाह—

ददत्तथात्मनो ज्ञानं निष्क्रियोऽन्यो न विद्यते ।
ज्ञानमिच्छंस्तरेचस्माद्युक्तः शिष्यगुणैः सदा ॥ ८७ ॥

ददत्तश्चेति ॥ न विद्यते यस्मादिति योग्यम् । तस्माच्छिष्यगुणैः सदा
युक्तो ज्ञानमिच्छन्संपादयंस्तरे । संसारमिति शेषः ॥ ८७ ॥
आदाविद्योपसंहारेऽपि देवताधार्यनमस्कारां तद्गतेर्विद्यां प्रत्यन्तरद्वाव-
स्थापनाय आर्षाविति दर्शयति श्रीकृष्णेन—

ज्ञानं ज्ञेयं तथा ज्ञाता यस्मादन्यो न विद्यते ।
सर्वज्ञः सर्वशक्तिर्यस्तस्य ज्ञानात्मने नमः ॥ ८८ ॥

ज्ञानमित्यादिना ॥ ज्ञानात्मने चित्तदानम्द्वरूपावेत्यर्थः ॥ ८८ ॥

विद्यया तारिताः सौ र्यैर्जन्ममृत्युमहोदधिम् ।
सर्वज्ञेभ्यो नमस्तेभ्यो गुरुभ्योऽज्ञानसंकुलम् ॥ ८९ ॥

विद्ययेति ॥ अज्ञानसंकुलमिति श्लेष्टः ॥ ८९ ॥
इति सप्तदशं सम्यक्प्रकरणम् ॥ १७ ॥

तत्त्वमसिप्रकरणम् ॥ १८ ॥

संक्षिप्तप्रकरणे ब्रह्मात्मविषयमपरोक्षज्ञानं मोक्षसाधनं वेदान्तेभ्यो भव-
त्क तदपुत्रं, वेदान्तानामपि स्वर्गकामादिवाच्यपरोक्षज्ञानजनकरवा-
परोक्षज्ञानाय प्रसंख्यानमेष्टव्यमिति केचित्प्रतिपेदिरे, तन्मतनिराकरणेन
सर्वं स्वसिद्धान्तं धीतमुपपत्तित स्फुटमुपपाद्यितुं प्रकरणान्तरमार-
नी देवतानमस्काराभ्याजेनास्तःकरणवृत्तिभावाभावात्साक्षिणं वृत्त्यधि-
नमेवात्मानं नित्यापरोक्षं वेदान्ताः ब्रह्मेति प्रतिपाद्यन्तो न परोक्षं
सर्वं दर्शयति सूत्रव्यप्रकरणप्रतिपाद्यं दर्शयति—

आत्मना विलीयन्ते उद्भवन्ति च वृक्षयः ।
सावगतये तस्य नमो धीप्रत्ययात्मने ॥ १ ॥

न्तराभावाद्नात्मनश्च बाधितत्वाद्द्वैतव्याचेति योजना । इत्येवं या निहा
सा सम्यग्ज्ञानं स्मृता ब्रह्मविद्भिरित्यर्थः ॥ ८३ ॥

कूटस्थर्चतन्मैकरसे पूर्णं वस्तुनि हानायसंभवाच्चिरायासं परंब्रह्मवासी-
त्येवंविधाया धियः सम्यग्ज्ञानित्वे हेतुमाह—

आत्मप्रत्यायिका द्वेषा सर्ववेदान्तगोचरा ।

ज्ञासैतां हि विमुच्यन्ते सर्वसंसारबन्धनैः ॥ ८४ ॥

आत्मप्रत्यायिकेति ॥ आत्मानं ब्रह्मत्वेन प्रत्याययतीत्यात्मप्रत्यायिका
हि यस्मादेया मतिः स्थानुभवसिद्धेति वा सर्ववेदान्तगोचरेति प्रमाणमूष
त्वमस्या दर्शयति । एतां ज्ञात्वा हन्त्या सर्वसंसारबन्धनैर्विमुच्यन्ते । कृत
कृत्या भवन्तीत्यर्थः । तथा च भगवद्बचनं 'इति शुद्धतमं शास्त्रमिदमुप
मयाऽनघ । एतद्गुणा बुद्धिमान्स्वारकृतकृत्यश्च भारते'ति ॥ ८४ ॥

प्रकरणोक्तं ज्ञानमिदानीं प्रशंसन्नसोपादेपरं ब्रुवति—

रहस्यं सर्ववेदानां देवानां चापि यत्परम् ।

पवित्रं परमं ह्येतत्तदेतत्संप्रकाशितम् ॥ ८५ ॥

रहस्यमिति ॥ रहस्यमुपदेशव्यतिरेकेणाभिज्ञेयं 'आचार्यवान्गुरुषोर्वेद',
'सर्वं वेदा यत्पदमामनन्ती'ति च ध्रुतेः । 'देवैरग्रापि सिद्धिरितितं पुरा
नहि मुविज्ञेयमगुरेप धर्म' इति ध्रुतेर्देवानां चापि रहस्यमित्यर्थः । परं सर्वो-
त्तमं पवित्रं पावनं 'धीयन्ते चास्य कर्माणि', 'एवविदि वाप कर्म न छि-
प्यते'इत्यादिध्रुतेः । हि यस्मात्परमं परमपुरुषार्थरूपं निरतिशयानन्दप्रका-
शमिति यावत् । यदेवंरूपं सम्यग्ज्ञानं तदेतत्सम्यक् प्रकाशितं प्रकटीकृतम-
स्मिन्प्रकरणे इत्यर्थः ॥ ८५ ॥

एतस्य गोपनीयार्थं भूषयति—

नैतदेयमज्ञान्ताय रहस्यं ज्ञानमुत्तमम् ।

विरक्ताय प्रदानव्यं शिष्याथानुगताय च ॥ ८६ ॥

नैतदिति ॥ यथाश्च दुर्बिज्ञेयत्वेन दुर्भारवात्तदज्ञानमप्यप्यधिकारिण
शिष्यैवैवबधिकारिण्यो विवेचयति—नैतदेयमिति ॥ ८६ ॥

यस्मादेवंउप्यजज्ञानद् भाषार्थः कृतकृत्यो न प्रलोभादिना ज्ञानं प्रप-

तिस्रादेवेति ॥ अहमित्यत्राहंशब्दस्यैवात्परोक्षतया स्वतः सिद्धादात्मनः
 शकाराणां पुष्पदमैः परागार्थोऽहंकारादिसारथमित्यादिशासनेभ्युत्पत्त्या साहितैः
 शोभितायेरिति वाच्यम् । निविष्यते भ्रमगृहीतपारोक्ष्यसङ्घट्टाकारादिसप-
 नेनात्मतत्त्वं प्रतिपाद्यत इत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तार्थः स्पष्टः ॥ ४ ॥

तद्विभूतिं दृष्टान्ताभ्यां स्पष्टपति—

ज्ञास्यप्रामाण्यतो ज्ञेया धर्मादेरस्तिता यथा ।

विषायोहो यथा ध्यानाद् भूतिः स्वात्पाप्मनस्तथा ॥ ५ ॥

ज्ञारणेति ॥ यद्वा नित्यापरोक्षार्थैश्च मद्वा तद्वचनम्यानर्पेभ्योऽस्तिहेतुरि-
 श्येतन्त्रमेव दृष्टान्ताभ्यां साधयति—साधयेति । तथा मद्वा एवात्मत्वेना-
 स्तिता 'अनेन जीवेनात्मनानुभवविशय' 'तत्रमसी'ति साध्यप्रामाण्यतो ज्ञेयेति
 दार्ष्टान्तिकं बोधयति । ध्यानात्तद्विभूतिमन्वीजभरणाद्विषायोहः सद्यो विष-
 निभूतिभ्यां वाप्यनोऽविद्याजनधंरूपस्य वाच्यत्वात्प्रत्ययवाच्यमत्राद्येन मद्य
 एव भूतिः । वाच्यत्वात् निभूतिः स्वादिभ्यर्थः ॥ ५ ॥

अनु वाच्योत्पाहं मद्वास्तीति प्रत्ययवद्दं करोमीत्यपि प्रत्ययोऽनुभवसि-
 द्धत्वात् को हेतुरात्मत्वापरेण वाच्यत इत्यनेति सादृते—

सद्वाहं करोमीति प्रत्ययावात्मसाक्षिकौ ।

तयोरज्ञानजस्यैव त्यागो युक्ततरो मठः ॥ ६ ॥

सद्वाहमिति ॥ तत्र निषामकं हेतुं यदनुत्तरमाह—तयोरिति । युक्त-
 तार इति तयोऽप्यर्थः—यथा पूर्वप्रवृत्तवागविनिषोक्तयुक्त्या पश्चात्प्रवृत्ता
 दिहादयोऽप्राप्ता एव वाच्यन्ते, यथावा पूर्वमेव प्रवृत्तेर्विभूतानिदेशमाहा-
 नामज्ञानं विभूतितत्त्वविशेषोपदेशेन पाश्चात्त्येन वाच्य इति युक्तत्वेऽप्यनि-
 यमो वाच्यवाच्ययोः पूर्वावतीभावस्त न तथास्त न्यःपरयेति युक्ततर इत्यु-
 क्तमिति ॥ ६ ॥

अत्र कः प्रमाणत्रः प्रत्ययः को वाऽज्ञानत्र इति वीक्षार्या विविच्य
 दर्शयति—

सदसीति प्रमाणोत्था धीरन्या तन्निमोद्गवा ।

प्रत्यक्षादिनिमा वापि वाच्यते दिग्भ्रमादिवत् ॥ ७ ॥

본 회의는 2019년 12월 10일(수요일) 오후 2시 30분 서울특별시 강남구 테헤란로 152번 서울특별시청 10층 대회의실에서 개최되었다. 회의는 박정호 서울특별시청 차장을 비롯한 각 부서장 10여 명이 참석하였다. 회의는 박정호 차장의 인사말씀으로 시작되었다.

1. 인사말씀 : 박정호 서울특별시청 차장

- 2. 1차 회의 의의(목적, 필요성, 기대효과)
- 3. 1차 회의 일정
- 4. 1차 회의의 의의(목적, 필요성, 기대효과)

2차 회의는 2019년 12월 10일(수요일) 오후 3시 30분 서울특별시청 10층 대회의실에서 개최되었다. 회의는 박정호 서울특별시청 차장을 비롯한 각 부서장 10여 명이 참석하였다. 회의는 박정호 차장의 인사말씀으로 시작되었다.

- 1. 인사말씀 : 박정호 서울특별시청 차장
- 2. 2차 회의 의의(목적, 필요성, 기대효과)

- 3. 2차 회의 일정
- 4. 2차 회의의 의의(목적, 필요성, 기대효과)

3차 회의는 2019년 12월 10일(수요일) 오후 4시 30분 서울특별시청 10층 대회의실에서 개최되었다. 회의는 박정호 서울특별시청 차장을 비롯한 각 부서장 10여 명이 참석하였다. 회의는 박정호 차장의 인사말씀으로 시작되었다.

4차 회의는 2019년 12월 10일(수요일) 오후 5시 30분 서울특별시청 10층 대회의실에서 개최되었다. 회의는 박정호 서울특별시청 차장을 비롯한 각 부서장 10여 명이 참석하였다.

- 5. 4차 회의 의의(목적, 필요성, 기대효과)
- 6. 4차 회의 일정

सिद्धादेयेति ॥ अहमित्यत्राहंशब्दलक्षणादपरोक्षतया भूत-सिद्धादात्मनः
सङ्गानामुष्मदग्निः परागणोऽहंकारादिसत्त्वमित्यादिशास्त्रैर्बुक्तया सहितः
शोभितार्थैरिति वाच्यम् । निविष्यते भ्रमगृहीतपारोक्ष्यसूत्रपर्याकारविरूप-
नेनात्मतत्त्वं प्रतिपाद्यत इत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तार्थः स्पष्टः ॥ ४ ॥

तद्विभूतिं दृष्टान्ताभ्यां ररष्टयति—

शास्त्रप्रामाण्यतो ज्ञेया धर्मादेरस्तिता यथा ।

विषापोहो यथा ध्यानाद् भुक्तिः स्यात्पाम्नस्तथा ॥ ५ ॥

शास्त्रेति ॥ यद्वा नित्यापरोक्षार्थैव ब्रह्म तद्वगमम्यानर्थनिवृत्तिहेतुरि-
त्येतात्त्रमेव दृष्टान्ताभ्यां साधयति—शास्त्रेति । तथा ब्रह्मण पृथग्भवेना-
स्मिता 'अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य' 'तरवमसी'नि शास्त्रप्रामाण्यतो ज्ञेयेति
दाहोन्तिकं योग्यम् । ध्यानाद्ब्रह्मादिमध्वर्षीजस्तरणाद्विषापोहः सद्यो विष-
निवृत्तिमया पाम्नोऽविद्याधनार्थरूपस्य वाश्यादात्मतत्त्वावगममात्रेण सद्य
एव भुक्तिः । वापरूपा निवृत्तिः स्यादित्यर्थः ॥ ५ ॥

अनु वाशयोत्याहं ब्रह्मास्मीति प्रत्ययवद्दहं करोमीत्यपि प्रत्ययोऽनुभवनि-
दसत्र को हेतुरयमेवापरेण वाच्यत इत्यत्रेति दाहने—

सद्ब्रह्माहं करोमीति प्रत्ययावात्मसाक्षिका ।

तयोर्ज्ञानजस्यैव त्यागो युक्ततरो मतः ॥ ६ ॥

सद्ब्रह्माहमिति ॥ तत्र नियामकं हेतुं यदनुत्तरमाह—तयोरिति । युक्त-
तर इति तत्रोऽयमर्थः—यथा पूर्वप्रकृतयागविनियोजकमुत्था पश्चात्प्रकृता
दिवाद्योऽप्राप्ता एव वाच्यन्ते, यथावा पूर्वमेव प्रकृतेर्विहृतावतिदेशप्राप्ता-
नामङ्गानां विहृतिगतविशेषोपदेशेन वाच्यत्वेन वाच्य इति युक्तत्वेऽप्यनि-
यमो वाच्यवाचकयोः पूर्वापरीभाषस्य न तथात्र व्याप्यतेति युक्ततर इत्यु-
क्तमिति ॥ ६ ॥

अत्र कः प्रमाणत्रः प्रत्ययः को वाऽज्ञानत्र इति वीक्षायां विविष्य
दर्शयति—

सदसीति प्रमाणोत्या धीरन्या तन्निमोद्भवा ।

प्रत्ययादिनिमा वापि वाच्यते दिग्भ्रमादिवत् ॥ ७ ॥

मनु तावमस्वादिवाचयेषु विधिनोपलभामहे मङ्गलात्मभावस्य च स्वत एव
सिद्धेमुंशुभोनिधोगोऽपि च घटत इत्याह—

नियोगोऽप्रतिपन्नत्वात्कर्मणां स यथा भवेत् ।

अविरुद्धो भवेत्तावद्यावत्संबन्धताऽदृढा ॥ ११ ॥

नियोग इति ॥ यावत्प्रमादिकाग्न्यस्वात्प्रतिपन्नत्वात्साक्षात्कृतत्वाभावा-
त्तावन्नियोगोऽविरुद्धो भवेत्तावत्संबन्धता मङ्गलात्मकताऽदृढा इहा न प्रतीयत
इति योजना । स नियोगः कर्मणामप्रियोमादीनां यथा भवेद्वाक्यादवगता-
मामपि षड्प्रमास्य इति दृष्टान्तार्थः ॥ ११ ॥

किञ्च विधिमन्तरेण चेद्मङ्गलात्मकयाग्यमेव प्रतिपद्येत तदा धमनियमा-
दिकमनुष्ठीयमानं मिथ्या स्वानुपकार्यामावादिष्याह—

चेष्टितं च तथा मिथ्या स्वच्छन्दः प्रतिपद्यते ।

प्रसंख्यानमतः कार्यं यावदात्मानुभूयते ॥ १२ ॥

चेष्टितमिति ॥ चेष्टितमनुष्ठितं धमादि स्वच्छन्दः स्वेच्छावाननि-
युक्त इति यावत् । प्रतिपद्यते चेदित्यध्याहारः । आत्मानुभूयते । सम्क्षा-
दित्यत इत्यर्थः ॥ १२ ॥

इतोऽपि प्रसंख्यानं विधितोऽनुष्ठेयमित्याह—

सदस्तीति च विज्ञानमध्वजो वाधते ध्रुवम् ।

शब्दोत्थं दृढसंस्कारो दोषश्चाकृष्यते बहिः ॥ १३ ॥

सदस्तीति ॥ सदस्तीनि विज्ञानमध्वजः प्रत्यक्षप्रत्ययः कर्ता भोक्तेरयेव-
मायाकारो वाधते । ध्रुवं निश्चितमेतत् । अक्षजस्य प्राबल्ये हेतुगर्भं विशेष-
ण—दृढसंस्कार इति । किञ्च तेन सुमुमुक्षुर्दोषै रागादिभिश्च बहिराकृष्यते
बहिर्मुंतीक्रियतेऽनः प्रसंख्यानं दोषनिवृत्तये च कार्यमित्यर्थः ॥ १३ ॥
न केचलं चिरं निरूढवासनाबदितत्वेन प्रत्यक्षप्राबल्यमपि तु विशेषवि-
षयावेत्याह—

श्रुतानुमानजन्मानौ सामान्यविषयौ यतः ।

प्रत्ययावध्वजोऽवश्यं विशेषार्थो निवारयेत् ॥ १४ ॥

परुषेप्यते । ज्योतिहोमादेश्वंशकत्वसामर्थ्याभावादित्यर्थः ॥ १७ ॥

पूर्वपक्षमुपमंहाति—

तस्मादनुमवार्यैव प्रसंचधीत यत्नतः ।

त्यजन्त्याधनवत्साध्यविरुद्धं शुभमादिमान् ॥ १८ ॥

तस्मादिति ॥ किं कुर्वन् साधनतन्माध्यविरुद्धं त्यजन् साधनं प्रसंचयानं तन्माध्यं तत्फलमाग्यैवपसाक्षात्कारः तद्विरुद्धं कर्मनिवृत्तम् । सामनं सामः आदिपदादमोपरमावित्यादिमहः । सामादियुक्तस्य सन्नित्यर्थः ॥ १८ ॥

गिदान्तमुपपन्नमे—

नैतदेवं रद्वसानां नेतिनेत्यवसानतः ।

क्रियासाध्यं पुरा आन्यं न मोक्षो नित्यसिद्धतः ॥ १९ ॥

नैतदेयमिति ॥ किं वेदान्तेषु मतेन्यायं साक्षाद्विधीयते किंवा कर्तव्यमात्रोपदेशेन फलवचनानुपपत्त्या कल्प्यत इति । तत्र भाव इत्याह—रद्वसानादिति । उपनिषदावधानामित्यर्थः । नेतिनेति रद्वपनिषेपद्वारा तद्वचनमात्रे ब्रह्मात्मस्वरूपे पर्यवसानदर्शनमात्रेदान्तात् न विपर्ययतेत्यर्थः । द्वितीयाह—क्रियासाध्यमिति । सन्नित्यासाध्य फल तत्पुत्रा पूर्ववाप्ये भाष्यं नोपनिषत्तु । अत्र धूयमाणो मोक्षो न क्रियासाध्यः । कुतः । नित्यसिद्धतोऽसाध्यत्वादित्यर्थः ॥ १९ ॥

तत्पदमस्वादिवाक्यमपरोक्षद्वितीयाहब्रह्मात्मज्ञानद्वारा तदज्ञानं तदध्यस्तं च दुःखितादिसेतारं निवर्तयतीति अनुमशानाध्यस्तं दुःखादीत्यत्र दृष्टान्तमाह—

पुत्रदुःखं यथाध्यस्तं पित्राऽदुःखे स्य आत्मनि ।

अहंकर्ता तथाध्यस्तो नित्यादुःखे स्य आत्मनि ॥ २० ॥

पुत्रेति ॥ अदुःखे । अत्रादिदुःखादित इत्यर्थः । दाहाभिरुमाह—अहं-कर्तेति ॥ नित्यादुःखे महा दुःखादितिसमाहृते रवे स्वरूपे आत्मनि निर्याधिकेऽहंकर्ता साभासात्तत्करणविरिधौ दुःखादिष्वैवोऽविवेक-

जातीति ॥ तस्मिन्नाहंकारे साधामे हि निमित्तं जातिकर्मादिशब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वात्प्रवृत्त्याः प्रवर्तने तद्भावात्प्रवृत्तिनिमित्तत्वात्साधमावाप्ये स्वरूपभूते भावमनि निरुपाधिकं कश्चिदपि शब्दो न वर्तते ते विषयोर्बहिर्ल्यर्थः । अत आत्मा स्वतःसिद्ध इति भावः ॥ २८ ॥

स्वतः सिद्धस्वरूप आत्मनि प्रवृत्तिनिमित्तत्वात्साधमावात्कश्चिदपि शब्दो न प्रवर्तते चेत्कथं सत्यं वेदान्तवेद्यतर्थावनिषदत्प्रमुदुष्वन इत्यत आह—

आमामो यत्र सर्वत्र शब्दाः प्रत्यग्दृशि स्थिताः ।

लक्ष्येषुर्न साक्षात्तमभिदध्युः कथंचन ॥ २९ ॥

आमास इति ॥ यत्राहकाराद्भावाभावात्मन्यप्रतिविम्बोदयमत्रैवाभावा विविक्तः अतःकारणाद्वाचकत्वेन स्थिता आमादिशब्दाः प्रत्यग्दृशि प्रत्यक्षया भावमानं इति भावमानं शुद्ध लक्ष्येषुर्लक्षणया ज्ञापयेदुर्ननु तं साक्षात्तमभिदध्युः कथंचन विशेषणादिप्रकारेणापीत्यर्थः । अतो नैवनिषदत्प्रवृत्तिविरोध इति भावः ॥ २९ ॥

कथं नाभिदध्युरित्यत्र हेतुमाह—

नद्यजात्यादिमान्कथिदर्थः शब्दनिरूप्यते ॥ ३० ॥

नर्हान्यथेन ॥ ३० ॥

अनु लक्षणयारि यत्र शब्दस्य सात्यं न एव शब्दार्थः तथाचामादिशब्दानामहंकारानिरिक्तं प्रत्यगात्मनि प्रवृत्तिः कथं तर्हि लोका अहकाराद्भावमाशब्द प्रमुञ्जते इत्यपेक्षायागुपचारमिति सदृशस्तमाह—

आत्माभासो यथाहंकारात्मशब्दमधोच्यते ।

उन्मुक्तादौ यथाप्यर्थाः परार्थित्यात्त वाञ्छता ॥ ३१ ॥

आत्माभास इति शब्देन ॥ अहंकारो यस्मिन्नात्माभासात्सात्माभास आत्मशब्दप्रत्ययात्प्रवृत्तौ भावने यथा तथामादिशब्देरपि यथा प्रतिभासमुच्यते, यानुगत्या नु शब्दप्रत्यययोः शुद्ध एवाप्यनि पदेवसावत्, यथा अहंकारो शब्दा इत्यत्र शब्दमुक्ते इति अतो इदानींशुद्धकारो प्रमुञ्जयमाना अज्ञस्य साक्षात्प्रमुक्तादौ य एव पदेवत्यमिति, तेषां द्वाहाशाध्यायवा-

छायाभासाभासां तथैव सुगमुष्णामासाविदं वस्तुतोऽविविक्तौ । परमार्थमे-
दरहितादिन्यर्थः । अकारादाभासाभयान्तःकरणं च न तद्विक्रमिति
योग्यम् ॥ ३३ ॥

एवं यिन्मात्रं तत्रानाद्यविधायं तत्कार्यं चाहंकाराद्यै प्रतिविक्रितं
तदेष विदामस्यरूपमुपाधिस्यतावैशिष्ट्याभ्यासवशात्संसारिणि स्वमतमु-
क्त्वा तद्दीकरणापेक्षदेहिमतं ह्ययमित्युक्त्यापयति—

संसारी च न इत्येक आभासो वस्त्वहंकृतिः ।

वस्तुच्छाया स्मृतेरन्यन्माधुर्यादि च कारणम् ॥ ३४ ॥

संसारिणिति ॥ वस्त्वहं हस्याभासोऽस्माभिः पूषणुक्तः स एव संसारी-
त्येके मन्वन्ते इत्यर्थः । तन्वाभावस्यावशुवाक्यं तस्य वन्वमोक्षभाति-
तया संसारित्वमित्याजगामामशब्देन विपदादाया अभिप्रेत्यात्तस्माच्च
वस्तुवाद्यानुपपत्तिरितिभिप्रेत्याह—वानुपपत्तेरिति । छाया वस्तुपरमार्थो
'नाकमेष्टामनदद्यायी गुर्वादे'रिति स्मृतेरिति योजना । तथाच पाञ्चवक्ष्यः-
'देवविक्रान्तकाचारंराज्ञी छाया परिधयः । नाकमेष्टकविष्णुपृथ्वीबनो-
द्वर्तनादिक'मिति । न केवलं स्मृतिवचनादेव छायाया वस्तुत्वावगमोऽ-
वश्यमेव कारणं माधुर्यादिच्छायाभासातीतस्य गुणो माधुर्योपलब्धेः साधो-
पलब्धेभ्येत्यर्थः ॥ ३४ ॥

दुर्बरेकदेहिमतत्रयमाह—

सैकदेशो विकारो वा वदाभासाश्रयः परे ।

अहंकृतैव संसारी स्वतश्च इति केषन ॥ ३५ ॥

सैकदेश इति ॥ अल्प विस्तारमन्दपरमात्मन एकदेशः संसारी 'मर्म-
कासो जीवलोके जीवभूतः समान्त' इति स्मृतिरित्येके । अतिविशुद्धि-
ब्रह्माण्डेन 'सर्वं एव आत्मनो स्पृष्टारम्भा'नि श्रुतेः परमात्मनो विकारः
संसारित्वपरे । परे तु तदाभासाच्चवच्छिद्यमाभासविकारोऽहंकार एव स-
सारी 'तन्मनो दिशदिसं पतिर्व'निश्रुतेरित्याहुरित्यर्थः । भावादिमत्तमाह—
अहंकृतैवेति । स्वतश्चो न परमात्मोत्तारिदस्य इत्यर्थः ॥ ३५ ॥

बौद्धमतमाह—

अहंकारादिसंतानः संसारी नान्वयी क्वचित् ।

इत्येवं सौगता आहुस्तत्र न्यायो विचार्यताम् ॥ ३६ ॥

अहंकारादीति ॥ संतानो विरलोदयतया विच्छिन्नानि क्षणिकज्ञानान्येवात्मा संसारी न ततः पृथगन्वय्येको विज्ञानोत्पत्तिविनाशदृष्टालीत्येवं सौगता आहुरित्यर्थः । एवमुक्तेषु पक्षेषु वस्तुविषयत्वाद्विरोधाच्च विकल्पसमुच्चययोरसंभवादन्वयतमस्यैव कस्यचिदुपादेयत्वमथवास्तुदुष्करं प्रज्ञेयाविद्ययाहंकारादिगताभामाविवेकात्संसारीत्येतस्येति निर्धारणे न्यायो विचार्यतामित्याह—तत्रेति ॥ ३६ ॥

प्रासङ्गिकीं संसारिचिन्तां हित्वा प्रकृतमाभासरूपं प्रतिजानीते—

संसारिणां कथा त्वान्तां प्रकृतं त्वधुनोच्यते ।

मुखाभासो य आदर्शो धर्मो नान्यतरस्य सः ।

द्वयोरेकस्य चेद्धर्मो वियुक्तेऽन्यतरे भवेत् ॥ ३७ ॥

संसारिणामिति ॥ स्पष्टम् । प्रकृतमाभाममेव निरूपयन्नाशौ मुखाभासं दृष्टान्तत्वेनापरमार्थमुक्तं विशदयति—मुखाभास इति । योयमारदर्शो मुखाभासो हरयते स किं मुखादर्शयोरन्यतरस्य यन्मकस्यचिद्धर्मः, किंवा मुखस्यैव धर्मः, अथवा द्वयोरपि धर्मो यस्त्वन्तर किंचिदिति विकल्प्याद्यं निराकरोति—धर्मो नान्यतरस्य स इति । एतदेव स्पष्टयति । द्वयोर्मध्ये एकस्यान्यतरस्य चेदाभासो धर्मः स्वात्तदा वियुक्तेऽन्यतरे सति दुर्पणवियुक्तं मुखे तद्गतरूपादिवद्दर्शनगोचरो भवेत् । मुखवियुक्तं वा दर्पणे हरयो भवेद्यच्चैवमन्यतो नान्यतरस्य धर्म इत्यर्थः ॥ ३७ ॥

कदाभ्यन्तरमुत्थापयति—

मुखेन व्यपदेशान्म मुखस्यैवेति चेन्मतम् ।

नादर्शानुविधानाच्च मुखे सत्यविभावतः ॥ ३८ ॥

मुखेनेति ॥ दूषयति—नेति । यद्यपि मुखभास इति मुखेन व्यपदिश्यते तथापि न मुखधर्मो भासात् आदर्शानुविधानात्, मुखैकधर्मत्वे तद्-

योगात्, द्विष मस्यपि मुञ्चे इपेणविमुञ्चेऽविभावतोदर्शनादित्यर्थः ॥ ३८ ॥

श्रीशं कल्पमन्त्र प्रत्याह—

द्रयोरेवेति चक्षुश्च द्रयोरेवाप्यदर्शनात् ।

अदृश्यस्य सतो दृष्टिः स्याद्राहोश्चन्द्रसूर्ययोः ॥ ३९ ॥

द्रयोरेवेति चेदिति ॥ द्रयोरेवदर्शनादेवेति संबन्धः । नहि मुक्ताद-
संयोर्विमुक्तयोराभासो दृश्यते नापि संयुक्तयोरपि चक्षुः कथाकथं च न संयु-
क्तयोरपि तर्जानप्रसङ्गाच्च तथा दृश्यते तस्माच्च द्रयोर्धर्म इत्यर्थः । तद्यंमु-
परमार्थेवस्वरूपस्वरमेवाभास इति चक्षुर्धर्म एव दृष्टान्तेन दृश्यते—द्रुहदृष-
त्येति । सतो विद्यमानस्यैव सत्तैः करणैरदृश्यस्य राहोश्चन्द्रे सूर्ये चोपाधी
कदाचिद्दृष्टिर्दानं तथा, तथा मुक्ताभासस्यापि वस्तुभूतस्य सतो मुञ्चसंयु-
क्तवदपेणोपाधी दर्शनं स्वादित्यर्थः ॥ ३९ ॥

नैवम्येण दूषयति—

राहोः प्रागेव वस्तुत्वं सिद्धं शास्त्रप्रमाणतः ।

छायापक्षे त्ववस्तुत्वं तस्य स्यात्पूर्वपुञ्जितः ॥ ४० ॥

राहोरिति ॥ अत्रानुपपत्त्याप्रागेव ज्योतिःशास्त्रप्रमाणतः पुराणादि-
शास्त्रप्रमाणतो वा राहोः सिद्धिरेवस्य वस्तुत्वं सिद्धं सिद्धितं नैह तथा
निष्पायकं प्रमाणमस्तीति शेषः । नहि मुञ्चदर्पणयोः संबन्धात्पूर्वपूर्व वा
सद्यविहितवस्तुता मुक्ताभासस्य केनचिद्व्यमानेन वापि सभासितेत्यर्थः ।
राहोर्धर्मस्यमहीदृश्य दर्शान्तिदाननुगुणत्वमुक्तमिदानीं तस्यारि भासि
वस्तुत्वमित्याभासस्य वस्तुत्वेत्यर्थं दृष्टान्त इत्याह—छायापक्षे विधि ।
भूम्पादिच्छाया राहुरिति चेत्पाकिपक्षः तस्मिन् छायापक्षे तु तत्र राहोरव-
स्तुत्वं स्यात् 'मुक्ताभासो व आदर्श' इत्यादि एवोक्तदुर्निवो दुक्तिसंभारा-
दित्यर्थः ॥ ४० ॥

वस्तुत्वच्छायापक्षेति तत्र छायापक्षे वस्तुत्वे इत्युक्तिः प्रमाणमित्युक्तं तत्राह—

छायाशान्तेर्निषेधोऽर्थं नतु वस्तुत्वसाधकः ।

नतर्धान्तरनिष्ठं सद्धारयमर्थान्तरं वदेत् ॥ ४१ ॥

छायाक्रान्तेरिति ॥ नत्वित्यत्र छायाया इति शेषः । ननु छायालङ्घनप्रतिषेधपरमपि वचनं तस्याः वस्तुत्वमपि बोधयिष्यतीति चेत् तत्र वक्तव्यं साक्षादेवोक्तार्थादिति । नाद्य इत्याह—नहीति । एकस्य वाक्यस्योभयार्थत्वे वाक्यभेदप्रसङ्गादित्यर्थः । न द्वितीयः । निषेधस्य प्राप्तिसमाप्तसापेक्षत्वादिषेधाविषयादेवंस्तुत्वाभावेऽपि निषेधानुपपत्तिरित्यत्र नियामकाभावादिति द्रष्टव्यम् ॥ ४१ ॥

यदप्युक्तं माधुर्यादिकार्यदर्शनादर्थक्रियाकारित्वेन छायावस्तुत्वमिति तदप्यन्यथासिद्धमित्याह—

माधुर्यादि च यत्कार्यमुष्णद्रव्याद्यसेवनात् ।

छायाया न त्वदृष्टत्वादपामेव च दर्शनात् ॥ ४२ ॥

माधुर्यादीति ॥ छायायामुपविष्टस्य यन्माधुर्यादिकार्यं दृश्यते तदुष्णद्रव्याद्यसेवनाद्विमित्तात्तनु छायाया हेतुभूतायास्तन्माधुर्यादिकार्यं, कुतोऽदृष्टत्वात्तात्प्यमानशिलाकृष्टच्छायाया माधुर्यादेरदर्शनादपामेव च दर्शनादयं धर्मस्यास्वेवाव्यभिचारान्, अत छायायामुपविष्टस्य निवृत्तात्पसंसर्गस्य स्वाभाविकस्योदकमाधुर्यादिव्यक्ती छाया मधुरेति विश्रम इत्यर्थः ॥ ४२ ॥

तदेवं यथामुक्तं तदाभासलदाश्रयक्षेत्र्येते त्रयो व्यवहारदृष्ट्या विभक्ता अवभासन्ते न परमार्थदृष्ट्या तथाऽपि तदाभासलदाश्रयक्षेत्र्यत्रयं त्रयो विभक्तं गम्यते व्यवहारदृष्ट्येति दार्ष्टान्तिकमाह—

आत्माभासाश्रयाश्रैवं मुखाभासाश्रया यथा ।

गम्यन्ते शास्त्रयुक्तिभ्यामाभासासत्त्वमेव च ॥ ४३ ॥

आत्माभासाश्रयाश्रैयमिति ॥ आत्मा स्वंपदलक्ष्यश्रिद्वातुल्लसानाद्यविघातकार्यप्रतिविम्बिततया तदुपाधिस्वरवैशिष्ट्यं जीवरवमाभासोऽविघातकार्योपाधिराश्रय इति स्वपदार्थः । शास्त्रयुक्तिभ्यामिति । 'रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव', 'इन्द्रो मायाभिः पुररूपं ईषते', 'भनीतया शीषति मुह्यमानः' इत्यादिभ्युते. 'एको वशी सर्वभूताम्तरामैक रूपं बहुधा वा करोती' इत्यादिभ्युते. तथा गुणादेर्विषयास्तरस्यागमापायिभो इत्यस्य

नित्यमिदंसाक्षात्प्रत्यक्षत्वात्सर्वानिर्वेण एतुरणसत्तयोरनुपपत्तेरित्यादियुनेष्व
प्रत्यगात्मन एकस्यैव सत्त्वमाभासादेरभवे परमार्थसत्त्वमात्रस्य वाच्यने
निर्णीयते इत्यर्थः ॥ ४३ ॥

अन्वेवंसति स्वप्नस्य संसारमोक्षयोराध्याभावादनुपपत्तिरेव अज्ञानमत्त-
दाभासतदाध्यायानामन्यतमस्य मिडितानां वा संसाराद्याध्यायार्थं यदा इति
शब्दे—

न दृशेरविकारित्वादाभासस्याप्यवस्तुतः ।

नाचितित्वादर्हकर्तुः कस्य संसारिता भवेद् ॥ ४४ ॥

न दृशेरिति ॥ संसारो नाम ज्ञानृषकर्मण्यभोक्तृषादिरूपो विकार-
रूप उपपन्नदात्मनिकापचवद्य मोक्षः, तथाच तावदात्मने संव्य-
मानो विकारी स्वात्तत्र दृशेत्तन्वैद्वरमस्यापि न संसारिता भवेदिति संव-
न्धः ॥ तत्र हेतुरविकारित्वादिनि । कृतम्यत्वादित्यर्थः । तदाऽध्यायस्यापि न
संसारिता भवेदिति पूर्ववकारनादाध्यायः । तत्र हेतुवस्तुत इति ।
पूर्वोक्तयुक्तया तस्यावस्तुत्वनिष्पत्त्याद्वास्तुतः दृश्यस्य न कोऽप्यनिशयसंभव
इत्यर्थः । अर्हकर्तुर्हकारस्याभासाध्यायवैनामिमत्तत्वाचितित्वात्तदावाह सं-
सारिता भवेत् । नहि ज्ञानृषकर्मण्यभोक्तृषादिरूपस्य संसारस्य अज्ञा-
नत्वमभयोऽज्ञानस्वप्नस्य कस्य संसारिता भवेत्तमोक्षो वेति च शोच्यम् ।
न कस्यापीति अदतोऽनुभवविशेष इत्यभिप्रायः ॥ ४४ ॥

निद्राग्नी यद्येवमनिरुक्ताध्यायो संसारमोक्षौ तर्हि माभूता परमादेः
कस्यापीति परिहरति—

अविद्यामात्र एवानः संसारोऽस्त्वविवेकतः ।

कृतस्येनात्मना नित्यमात्मयानात्मनीव सः ॥ ४५ ॥

अविद्येति ॥ यत् एवमतः संसारोऽविद्यामात्र एव अज्ञानमात्र एव
त्वमवदन्तु । अविवेकत आत्मस्वरूपविवेकात्संसार आत्मनीवान्मधर्म इवा-
वभासत इति शोच्यम् । अवरानुभूतस्यामन्वपरोक्षतया सति इतिभासे
निमित्तमाह—कृतस्येति । तत्राभ्यस्तत्वात्तत्त्वतया तत्तावानित्यर्थः । अवि-
दित्वात्ताधीवात्मवत्तत्राभ्यस्ततां शूचयति ॥ ४५ ॥

कृत्यलक्षणः ।

रन्त्यविवेकतः ॥ ४९ ॥

सारे वस्तुसम्परमार्षसम्भवेत्, तथा
यते सत्' इति नियमसृतेरविनाशी
धर्मः । यदि मोक्षप्राप्तिभयार्थसत्ता-
कार एव स इत्यनुमानानि—आत्मा-
णां तावाज्ञानादविवेकतो भेदाप्रदा-

त्वाभावाभ्युपगमे लाभविशेषमाह—

स्तस्यरूपता ।

शास्तीति युज्यते ॥ ५० ॥

तस्याभासता आत्मनर्भतन्वस्वरूपता
नशास्तीति सत्त्वात्तान्मान्मादिभिः
घटन इत्यक्षरार्थः । अर्थं भावः—
तत्र प्रकाशाभासोदपदेणुलक्ष्यति ।
बुद्धौ प्रतिबिम्बितं चैतन्यं तत्र चिन्म-
नो बुद्धौ शृङ्गीतसंभवेर्ज्ञानादिसर्देर्बेद
रतेऽप्यथा निर्धर्मक आत्मनि सत्प्रसू-
पमानात्सर्दे च तत्र न इमत इति
गमः सुतिरसृतिव्यापविद्धिः कर्तव्य

वेरात्मभ्युपपद्यते तथाऽवच्छिद् ज्ञाना-
रासीदिः प्रवयतेति सादृश्ये । ननु
इत्यां ह्येते सत्तत् एव अतः कथं

भात्मसत्तया सत्तादानात्मभ्रमे इव भावते मंगार इत्येतदुद्देशेन
 रररपति—

रज्जुसर्पो यथा रज्ज्वा मात्मकः प्राग्निवेकतः ।

अपस्तुसन्नपि क्षेप द्रष्टव्येनात्मना तथा ॥ ४६ ॥

रज्जुसर्पो यथेति ॥ स्वशायं ॥ ४६ ॥

मतान्तरमाधित्य कश्चिनालायवेन शङ्कते—

आत्माभासाश्रयश्चात्मा प्रत्ययैः स्वैर्विकारवान् ।

मुखी दुःखी च संसारी नित्य एवेति केचन ॥ ४७ ॥

आत्माभासाश्रय इति ॥ प्रकार एवकारायं ॥ आत्मैव आत्माभासाश्रय
 आत्माभासात्वाभिमतस्य जीवत्वस्याश्रयः, अतः स एव स्वै. स्वधर्ममूर्तः
 प्रत्ययैर्विकारवान्मुखी दुःखी चेत्येव संसारी भवति, तथापि नित्य एव
 तरङ्गादिभिर्विक्रियमाणस्यापि समुद्रस्य स्वयंदशेनान्, अत आभासतदाश्र-
 यात्मना भेदकल्पनासद्विवेककल्पनासद्वशाद्द्वारमनि ससारकल्पना च गुर्वो
 आत्मैव संसारीति कल्पना लघीयसीति केचन मन्यत इत्यर्थं ॥ ४७ ॥

उक्तं पुराणादस्माभिः संभाष्यो गोचरे शब्द इत्यत्रामनि यथाग्निप्रमा-
 हकं प्रमाणं नास्तीति तद्य विस्मर्तव्यं त्वयेत्यभिप्रेत्योपदेशमाश्रमन्नेवंपा
 कल्पना न प्रमाणमूढेति परिहरति—

आत्माभासापरिज्ञानाद्याथात्म्येन विमोहिनाः ।

अहंकर्तारमात्मेति मन्यन्ते ते निरागमाः ॥ ४८ ॥

आत्माभासापरिज्ञानादिति ॥ आत्मा परमार्थः कूटस्थनित्य आभा-
 सस्रच्छायारूपोऽन्यथ सफ्रान्तो सिध्याभूत इत्यात्माभासयोर्थाभास्येनापरी-
 ज्ञानान्मोहिताः सन्तोऽहंकर्तारं साभासान्त-करणमेवामेति ते मन्यन्ते ।
 यतो निरागमाः । आगमरहस्यपरिषयद्वन्वा इत्यर्थः । 'निष्कल निष्क्रिय
 शान्तं निरपद्यं निरजनम्', 'साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्च', 'कृत्स्न प्रज्ञा-
 नपन एव । अत्रायं पुरुष. स्वयज्योति' रित्यादिनित्यशुद्धत्वादिपरश्रुतिसदर्थ
 तथा 'अनीतया शोधति मुक्षमान', 'अविद्यायामन्तरे वर्तमाना.' 'अनृतेन

द्वितीयं प्रत्याह—

न बुद्धेरपदोऽस्ति नात्मनो विद्यते क्रिया ।

अतो नान्यतरस्यापि जानातीति च युज्यते ॥ ५४ ॥

न बुद्धेरिति ॥ सम्बन्धिकासंज्ञाने क्रियावत्त्वा बुद्धेरपदोऽस्तिप्रकाशो
 भासि भाष्यात्मनोऽपकोऽस्यभावस्य क्रिया विद्यते अतो वाच्यतास्यापि
 जानातुःकण्ठनीति निर्देशो युज्यते तथाच प्रतीतिमात्रगतनैरासेपिनतद्देव-
 विषयत्वं प्राजात्यादेराधवणीयमिति न कोऽप्यवहारविरोधः श्रुतिविरोधो
 वा कर्तव्यत्वर्थः ॥ ५४ ॥

यथा जानातीति न इति कर्मण्युत्पत्त्या बुद्ध्यात्मनोरेवेकमिन् जानात्प-
 दानुपपत्तिर्नापि कर्तव्यत्वस्योत्पत्तिः, परमाद्यतो ब्रह्मज्ञानोऽप्यप्यो-
 द्यात् । साम्यतरमधिनिमित्तान्तरस्मिन्नुभयाधवतेति घटते अध्यास्यतिरे-
 केण संनिधेरनिरूपणात् तथा ज्ञिज्ञानमिति भावण्युत्पत्त्यापि ज्ञानज्ञान-
 योग आत्मनि न घटत इत्याह—

नाप्यतो भावशब्देन ज्ञप्तिरित्यपि युज्यते ।

न सात्मा विक्रियामात्रो नित्य आत्मेति शासनात् ॥५५॥

नाप्यत इति ॥ भावशब्देन धात्वर्थसामान्यवचनेन ज्ञप्तिर्ज्ञानमिति
 कृत्युत्पत्त्यापि ज्ञानशब्दप्रयोग आत्मनि न युज्यतेऽन इत्युक्त हेतुं व्यनक्ति—
 नहीति । विक्रियासात्रत्वे एतत्तद्वेणोऽत्मनोऽनित्यावप्रसङ्गस्यानिष्टं नित्य
 आत्मेति श्रुतिशासमावित्यर्थः ॥ ५५ ॥

यथा जानातीति न इति कर्मण्युत्पत्त्या ज्ञप्तिर्ज्ञानमिति भावण्युत्पत्त्या
 आत्मनि ज्ञानशब्दानुपपत्तिसंघा ज्ञापतेऽनेनेति कर्मण्युत्पत्त्या ज्ञापत इति
 ज्ञानमिति कर्मण्युत्पत्त्या आत्मनि ज्ञानशब्दप्रवृत्तिर्न युज्यत इत्याह—

न बुद्धेर्बुद्धिवाच्यत्वं करणं न प्रकर्तृत्वम् ।

नापि ज्ञापत इत्यर्थं कर्मशब्देर्निरूप्यते ॥ ५६ ॥

न बुद्धेरिति ॥ बुद्धेरनेत्येति बुद्धिरिति व्युत्पत्त्या बुद्धिवाच्यत्वात्पत्वं
 बुद्धेरन्तःकरणस्य साक्षात्तम इति बोधना । तत्र हेतुः करणमिति । कर्मण-
 न्युत्पत्तिवत्त्वे बुद्धिवाच्यत्वात्पत्त्यात्मनः कर्मण्युत्पत्ती कर्मत्वसाभावाद्कर्तृत्वं

श्रापन्तरेणाप्यग्निं प्रहृत्तिरनुपपद्यते नहि क्वाप्यमुप्यं कश्चिदुपचरति इति संभवतीति साहच्ये—

हन्त तर्हि न मुख्यार्थो नापि गौणः कथंचन ।

जानातीत्यादिशब्दस्य गतिर्वाच्या तथापि तु ॥ ५९ ॥

हन्त तर्हिति अनुमितिः ॥ ५९ ॥ ५९ ॥

मास्तु मुखाभावाद्गीणोऽपि तथापि किमिति गतिर्वाच्येति चेत्तत्राह—

शब्दानामयथार्थत्वे चेदस्याप्यप्रमाणता ।

सा च नेष्टा ततो प्राप्ता गतिरस्य प्रसिद्धितः ॥ ६० ॥

शब्दानामिति ॥ न केवलं लौकिकशाब्दानामेव जानात्यादीनामप्रमा-
णता किन्तु चेदस्यापीत्यपितत्त्वोक्तता । लोकसिद्धस्याप्यपेक्षयाद्देवोक्त-
त्वस्येवमिच्छायाः । सा चेवस्याप्रमाणता नेष्टा । अकारगद्देवस्यैवाप्यग्निं प्रमा-
णतेहेति समुचीयते । अग्नौ चेदमाप्तायाद्गीकारलोभादेव गतिर्वाच्येत्यर्थः ।
तर्हि प्रसिद्धेव गतिः किमिह अन्वयमिति सिद्धाग्नितः साहाय्यं गृह्णाति—
ततो प्राप्तेति । प्रसिद्धित इति चेदिति शेषः ॥ ६० ॥

तत्र अन्वयं प्राकृतजनप्रसिद्ध्या गतिराधीयते चानित्याद्यभियुक्तप्रसिद्ध्या
या । तत्राद्यमनूय हूयति—

प्रसिद्धिर्भूटलोकस्य यदि प्राप्ता निरात्मता ।

लोकान्यतिक्रमिद्धान्तः सा चानिष्टा प्रमग्यते ॥ ६१ ॥

प्रसिद्धिर्भूटलोकस्येति ॥ साहचर्यमिच्छाम्युपपत्तये चेदामप्रसिद्धेरप्यनु-
पगमादित्यमवादात्तापत्तिरिति च सम्यगेत्यर्थः ॥ ६१ ॥

द्वितीयमनूय प्रत्याह—

अभियुक्तप्रसिद्धिर्भूटपूर्ववदुर्विवेकता ।

गतिशून्यं न चेदोऽयं प्रमाणं संबदत्युत ॥ ६२ ॥

अभियुक्तेति ॥ पूर्ववदिति बुद्धेरान्वयो वा ज्ञानं दुर्विह्वलमिति सा-
मुक्तदोषतस्तद् इत्यर्थः । अथेवं तदोऽयं गतिशून्यमिह ज्ञानं चेदोऽनु-
द्विष्यतीति तत्राह—गतीति । प्रमाणमिति हेतुगर्भं चेदित्येवमम् ॥ ६२ ॥

वास्य ऽयोतिः' 'अथायं पुरपः स्वयं ऽयोतिः' 'साक्षी चेतो' त्यादिभ्युनेः । अत्रापि नित्यमेव चतस्रस्तथा बुद्ध्या ज्ञानं क्रियते आत्मना आत्म्येन वा चक्षुरादिना ज्ञानं सदा कदापि न क्रियते इत्यर्थः ॥ ६६ ॥

बुद्ध्यात्मनोरग्न्योऽथर्माभ्यासेनैव व्यवहार इत्युक्तेऽर्थे दृष्टान्तमाह—

देहेऽहंप्रत्ययो यद्बुज्जानातीति च लौकिकाः ।

वदन्ति ज्ञानकर्तृत्वं तद्बुद्धेस्तथात्मनः ॥ ६७ ॥

देह इति ॥ रूपादिभावेन घटादिबुद्धेऽहंप्रत्ययायोग्येऽपि देहे चेतनामप्यस्य यथाहं मनुष्यः कृत्वाः स्थूल इत्यादिप्रत्ययो दृश्यते तथा बुद्धेर्ज्ञानेन ज्ञानाभावायोग्यत्वेऽपि विद्याभावात्प्रत्याह्या ज्ञानात्त्वमारोप्य ज्ञानार्थानिर्लोकिका वदन्ति व्यवहरन्ति । दार्ष्टान्तिकमाह—तथात्मन इति विकाररहितत्वात्प्राप्तमनो विकाररहितो विषेकादिकारिवादिष्यपदेत्तन्निष्ठिरित्यर्थः । यद्वा स्थूलदेहे यद्बुद्धेऽहंप्रत्ययो मनुष्योऽहमित्येवमादिबुद्धेऽहंप्रत्ययायोग्येऽपि व्यवहरियते सर्वैः । लौकिकाश्च साधुसंस्काररहिताः देवदत्तो ज्ञानानि मनुज इति च देहस्यैव ज्ञानं वदन्ति तद्बुद्धेर्ज्ञानकर्तृत्वं तथाऽत्मनो ज्ञानाभ्यासं विकारिणं च व्यवहारारपदं भवतीत्यर्थः ॥ ६७ ॥

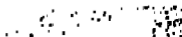
ननु नादिका ज्ञानस्थोत्पत्तिविनाशी पद्मन्तो ज्ञानमात्मना क्रियते इत्याहुः तत्रापि नित्यं ज्ञानमात्मस्वरूपमित्युक्तमित्यत आह—

यौद्धेस्तु प्रत्ययेत्वं क्रियमाणैश्च चिदिर्भः ।

मोहिताः क्रियते ज्ञानमित्साहुस्तादिका जनाः ॥ ६८ ॥

यौद्धेऽस्त्विति ॥ एवं पूर्वोक्तकारेणामनुष्योरग्न्योऽभ्याष्यामासिद्धिर्भविष्यावापराया चिदिव आत्ममार्गयोर्द्वन्द्वित्यर्थः क्रियमाणैः प्रत्ययेत्त्वं चिदिर्भोमोहितानादिका जना ज्ञानं क्रियते आत्मेन इत्याहुर्बुद्धेऽहं तेषां बुद्ध्याभावादिषेक एवापराधो ननु ज्ञानं क्रियते । तथासति प्रत्ययोत्पत्तिविनाशयोरसाक्षिण्यत्वात्सिद्धिप्रसङ्गादिति भावः ॥ ६८ ॥

यस्मादेवं विचार्यमाणे प्रमाणमिदं कीदृशत्वात्मानो न विकारित्वं प्रामाणिकं, यस्माच्च ज्ञानमात्मस्वरूपत्वात्तदवर्णादित्येवेति न केनापि क्रियते, यस्माच्च बुद्धिसंज्ञां विनात्मनो न ज्ञानं नुपलभ्यते मुष्ठावर्षनाय, बुद्धिश्च

अप्यभ्रमेति ॥ तत्र रक्तस्य ङि माक्षिसंधानमात्रं प्रत्ययविद्धिहेतुः
किंवा तादृत्वविशेषयोगोऽपीति तत्र द्वितीयं तादृश्यपति—नेति । निर्विकारे
ऽप्यक्षे उपकारित्याभिरूपणादित्यर्थः । पादात्तरे अभ्यक्षे सादृश्येऽङ्कारा-
दारनुपकारित्यादुपकारपदशब्दानि शयाजनकशब्दादित्यर्थः । प्रथमं दूष-
यति—भव्यशापीति । माक्षिणः पूर्णतया सर्वत्र मदा माक्षिण्याविशेषा-
त्काष्ठलोहादीनामपि सिद्धिप्रसङ्गादित्यर्थः ॥ ७५ ॥

एवमाभासानभ्युपगमे बीदादिमतमाभ्युपपरिहारादनुपपत्तिं स्वयूष्या-
भ्युपगमा साधोपो बन्धमोक्षस्वरहारोऽपि तेषां न मिथ्यतीति वक्तुं विक-
ल्पयति—

अर्था दुःखी च यः श्रोता सत्वध्यक्षोऽथवेतरः ।

अध्यक्षश्च च दुःखित्वमर्थित्वं च न ते मतम् ॥ ७६ ॥

अर्थीति ॥ यो दुःखित्वेन मोक्षार्थित्वेन च प्रसिद्धो गुरूपदेशश्रोता स
एवाध्यक्षो मतस्ततोऽन्यो वेति विकल्पार्थः । आये निरनुप्रहाप्यभ्रवादिनः
तवापमिद्धान्तप्रसङ्ग इति दूषयति—अध्यक्षस्येति । आत्माभासानुपपत्ति-
चादिनक्षे द्वाराभावादविघातत्कार्यसंयन्धासिद्धेक्षेण च विनार्थित्वापत्तिदे-
राभासानुपगमप्रसङ्ग इत्यर्थः ॥ ७६ ॥

द्वितीयं दूषयति—

कर्ताध्यक्षः सदासीति नैव सद्ब्रह्मर्हति ।

सदेवासीति मिथ्योक्तिः श्रुतेरपि न युज्यते ॥ ७७ ॥

कर्तेति ॥ धेतुरार्थिनोऽध्यक्षश्च च भेदपक्षे कर्ता कर्तृत्वादिधर्मको वि-
कारी श्रोता जडवर्गपतितत्वात्सदहमध्यक्षोऽस्मीति सद्ब्रह्म सदादिशब्दनि-
दिष्टमहात्ममहं नाहंति विरोधादित्यर्थः । यद्वा सदध्यक्षो निर्विकार आत्मा-
हमस्मीति सद्ब्रह्म यथार्थबोध नाहंति न लभत इत्यर्थः । श्रुतिबाधप्रसङ्गाच्चायं
पक्षो न युक्त इत्याह—सदेवेति ॥ ७७ ॥

चिदाभासानभ्युपगमपक्षे बन्धमोक्षानुपपत्तिमुपपाद्य स्वपक्षे तदुपप-
त्तिमाह—

प्रहणमनुपपन्नम् । अहंकारस्य जडत्वात्संबन्धप्रहणायोगादप्यक्षस्य तद्व्युत्पत्तिमिति वक्तव्यम् । अक्रिये निर्विकारेऽप्यहं कथं संबन्धप्रहणकृतं प्रमित्यर्थः ८०

मास्तु संबन्धप्रहणं तथापि तादात्म्योपदेशो भविष्यतीति शङ्कामनूषणदृष्टिरोपाम्भेयमिति परिहरति—

अक्रियत्वेऽपि तादात्म्यमध्यक्षस्य भवेद्यदि ।

आत्माध्यक्षो ममास्तीति संबन्धाग्रहणे न धीः ॥ ८१ ॥

अक्रियत्वेऽपीति ॥ यथा लोके घटस्य शौक्यमिति घटशौक्ययोः संबन्धाग्रहणे शुद्धो घट इति वाक्यतादात्म्यधीर्भेदति तथा ममात्माध्यक्षोऽस्तीति संबन्धाग्रहणेऽपि न तादात्म्यधीः भ्रुतितो जायेतेत्यर्थः ॥ ८१ ॥

‘एष म आत्मान्तहृदये अणीयान् एष म आत्मान्तहृदये एतद्भवेति शास्त्रादस्त्वहंकाराप्यक्षयोः संबन्धग्रह इति शङ्कामुत्थाप्य निराकरोति—

संबन्धग्रहणं शास्त्रादिति चेन्मन्यसे नहि ।

पूर्वोक्ताः स्युस्त्रिधा दोषा ग्रहो वा स्वान्ममेति च ॥ ८२ ॥

संबन्धग्रहणमिति ॥ नहीत्युक्तं व्यनक्ति—पूर्वोक्ता इति । अहंकारस्य जडत्वात्संबन्धग्रहीतृत्वं न घटते, नाप्यप्यक्षस्य निर्विकारत्वादिति द्वौ दोषौ, जडमिति भ्रुतेर्बोधकत्वासंभवस्तृतीयो दोष इति त्रिधा दोषाः स्युः, यदि कथंचित्संबन्धग्रहणं कल्प्येत तदापि ममाध्यक्षोऽस्तीति संबन्धग्रहणं स्वात्त्वहमेवाध्यक्षोऽस्तीति तादात्म्याध्यासानङ्गीकाराद्यकारान्ममाध्यक्षोऽस्तीत्यपि न घटतेऽहंकारस्य जडत्वादित्यभ्युच्चयः ॥ ८२ ॥

एषमात्मानारमनोः परपक्षे संबन्धासिद्धिसुक्त्वा स्वपक्षे मिथ्यातादात्म्यसंबन्ध इति दर्शयति—

अदृशिर्दृशिरूपेण भाति बुद्धिर्यदा तदा ।

प्रत्यया अपि तस्याः स्युस्तप्तायोविस्फुलिङ्गवत् ॥ ८३ ॥

अदृशिरिति ॥ यदाऽदृशिरचेतना बुद्धिर्दृशिरूपेण सदा भातीत्यभ्युपगम्यते तदा तस्या बुद्धेः प्रत्यया वृत्तयोऽपि तप्तायोविस्फुलिङ्गानामव्ययत्ववद्दृशिरूपाः स्युरित्यर्थः ॥ ८३ ॥

अस्मिन्पक्षे ईद्विर्बदित्वात्प्रकारनिर्दिष्टि सुसंवादेत्याह—

आमामस्तदभावश्च एतेः सीमो न चान्यथा ।

लोकस्य युक्तितः स्यातां तद्वद्भव तथासति ॥ ८४ ॥

आमान इति ॥ सीमोऽवधिभूताया एतेऽभिप्रायः सकारादेव लोक-
स्याभासस्तदभावश्च अत्यवयव तदभावश्च स्यातां युक्तितो युपेक्ष्यतेनैवा-
न्यथा । तथासति आमामानमुपपत्तेरिति अत्यवयवाभावयोः अत्यवयव-
द्वयायोक्तान्तोऽप्यन्तमेव विविक्ष्व आममस्तद्वाहकत्वात्तदुपपत्तेराभासद्वारा
तु संबन्धादात्मनो बुद्धिहृतिभावाभावसाक्षित्वमुपपत्तेरुदेव तद्वद् भाम-
प्रदोऽहमस्तीत्युपपन्नः स्यादित्यर्थः ॥ ८४ ॥

तसाधोविरुत्तिद्वन्द्विति दृष्टान्ताभिधानादात्मनो विकारमिति शङ्कते—

नन्येवं एतिसंक्रान्तिरयःपिण्डेऽपिबद्भवेत् ।

मुखाभासवदित्येतदादर्शे तन्निराकृतम् ॥ ८५ ॥

नन्येवमिति ॥ अयःपिण्डेऽग्निमंक्रान्तिवद् बुद्धौ एतिसंक्रान्तिर्विकारो
यवेदित्यर्थः । परिहृति—मुखाभासवदिति । तदेतच्छोचमादर्शे मुखामा-
सवदिति दृष्टान्तेन प्रबन्धेन निराकृतमित्यर्थः । यथा मुखस्यादर्शे प्रतिबि-
म्बितस्य नत्प्रायेण रूपेण सिद्ध्यत्यर्थं तथा बुद्धौ प्रतिबिम्बितस्य चिदात्मनो
बुद्धिधर्मत्वेनावमाले एवेति पूर्वमुष्टं सर्वमिहानुसंधेयमिति भावः ॥ ८५ ॥

तर्हि अयं तसाधोविरुत्तिद्वन्द्वान्त उक्तस्तत्र विकारमिति वेदांर्हाभित्पान-
नुरूपत्वादिश्याशङ्क्य विवक्षितार्थस्येहादि संभवाम्भेवमित्याह—

कृष्णायोलोहिताभासमित्येतद्दृष्टमुच्यते ।

दृष्टदार्ष्टान्तत्त्वत्वं न तु सर्वात्मना क्वचित् ॥ ८६ ॥

कृष्णवर्णमयी लोहिताभासं लोहितवर्णमयभास इत्येतदेतावदेव एतं
दृष्टान्त उच्यते । अत्रापि बुद्धेः चैतन्भासासत्वमित्यर्थः । सर्वान्तर्याम्य-
मनुपपन्नमित्याह—दृष्टदार्ष्टान्तेति । अत्रकाशाद्यात्मनो मुख्यादेभ्योऽदिरहा-
न्ताभावप्रसङ्गादिति भावः ॥ ८६ ॥

एतान्ने विरक्षितमंगमुत्तरा द्राष्टांगिकेऽपि तयाविधमसं दसंपति—
तथैव चेतनाभासं चित्तं चैतन्यवद्भवेत् ।

मुखाभासो यथादर्श आभासश्चोदितो मृषा ॥ ८७ ॥

तथैवेति ॥ चेतनाया आभासो यस्मिन्चेतनाभासं चित्तं चैतन्यवद्भ-
वनमिदं भवेत्स चाभासो यथादर्शं मुखाभासोऽविहृतं पूर्वमेवेहापि द्रष्टव्यः ।
आभासप्रोपाधिरुतया दृश्यमानो मृषा मिथ्येत्युदित उक्तं पूर्वोक्तयः ॥ ८७ ॥

कस्माच्चिदाभासप्याहया चित्तस्य चेतनतायभासोऽभ्युपगम्यते न स्वत
इति शङ्का न कार्या, तत्र प्रमाणन्याययोरभावादित्याह—

चित्तं चेतनमित्येतच्छास्त्रपुक्तिविवर्जितम् ।

- देहस्यापि प्रसङ्गः स्याच्चक्षुर्गदेस्तथैव च ॥ ८८ ॥

चित्तमिति ॥ उत्पत्तिविनाशवत्तयान्यद्वयस्यापि चित्तस्य चेचेतनतास्य
भावः स्यात्तदातिप्रसङ्गश्च दुष्परिहर इत्याह—देहस्येति ॥ ८८ ॥

इष्टावत्तिमान्मूय परिहरति—

तदप्यस्त्विति चेत्तन्न लोकायतिकसंगतेः ।

न च धीर्दृशिरस्मीति यथाभासो न चेतसि ॥ ८९ ॥

तदपीति ॥ अवैदिकत्वप्रसङ्गादित्यर्थः । किंचाभासानभ्युपगमे द्वाराभा-
सादहं प्रज्ञास्मीति आगन्तुकं वाक्यजन्यमैक्यज्ञानं न सिद्धेदित्याह—नच
धीरिति । चेतसि यथाभासो न भवेत्तदा दृष्टिदंज्ञास्मीति धीर्न भवेत्केव-
लस्य चित्तस्य जडत्वाच्चिन्मात्रस्य च कूटस्थत्वादित्यर्थः ॥ ८९ ॥

प्रज्ञास्मीति धियोऽभावे का क्षतिरित्यत आह—

सदस्मीति धियोऽभावे व्यर्थं स्यात्तत्त्वमस्यपि ।

युष्मदसद्विभागज्ञे स्यादर्धवदिदं वचः ॥ ९० ॥

सदस्मीति ॥ अप्यवधारणार्थः । तत्त्वमसिवाक्यमैक्यग्राहकमुक्तधि-
योऽभावे व्यर्थमेव । अत्रमाणमेव स्यादित्यर्थः । अस्तु वैयर्थ्यं तद्वाक्यधोक्त्यां
सर्वेषां श्रुतिं प्रज्ञास्मीति बुद्धत्वात्पदशंनादित्याशङ्काह—युष्मदसदिति ।

व्यधिकारिणः प्रमितिक्रमको वेद इति व्यापारसम्बन्धपरदार्यविज्ञानवत्त एव
 तत्पर्ययोः अधिकारादात्मानात्तद्विभागज्ञानवायेव पुंसीदं वाच्यमर्थवत्त
 तयोः प्रति इति नीत्यर्थः ॥ ९० ॥

तमेव पुंमदस्मद्विषेकं दर्शयितुमुत्तरकमे—

ममेदंप्रत्ययां द्वेषां युष्मद्येव न संशयः ।

अहमित्यसदीष्टः स्यादयमसीति चोभयोः ॥ ९१ ॥

ममेदमित्यादिना ॥ इदं पुत्राणि ममेति च मत्पर्यां युष्मद्यनात्मन्येव
 तेषां पुत्रादिकाकार्यस्य देहाप्यामप्रणातिवैक्यान्नादये प्रवेनाद्वाकार्यसंबन्धो-
 ऽप्यनात्मपर्यं एवेति युक्तमुक्तम् । ममेदमिति प्रत्ययां युष्मद्येवेति च संशय
 इति सर्वत्रानुषङ्गते । अहमिति प्रत्यय आभासद्वाराभूते व्यापहारिकेऽप्य-
 नात्मनि अहंकारेणैव स्याद्देहाप्येवोत्पन्नदर्शनात् । अयं देहादिरसीति
 चोभयोरान्मानात्तमनोः प्रत्यय इत्यर्थः ॥ ९१ ॥

आत्मानारमविषयाणां प्रत्ययानां संबन्धीर्णतयाऽसंबन्धीर्णतया च विष-
 यानुक्तकोक्तविशेषकमित्यर्थं तेषां गुणप्रधानभावेन विशेषणविशेष्यभावो
 भाव इत्याह—

अन्योन्यापेक्षया तेषां प्रधानगुणतंभ्यते ।

विशेषणविशेष्यत्वं तथा प्राप्तं हि युक्तितः ॥ ९२ ॥

अन्योन्येति ॥ ९२ ॥ ॥ ९२ ॥

विशेषणविशेष्यत्वं युक्तितो प्राप्त्वाप्युक्तमेव विविध दर्शयति—

ममेदं द्वयमप्येतन्मध्यमस्य विशेषणम् ।

धर्मी गोमान्यथा तद्देहोऽहंकारुरेव च ॥ ९३ ॥

ममेदं द्वयमिति ॥ मध्यमस्य पूर्वश्लोके मध्ये निर्दिहत्वाहंकार्यस्या-
 त्मनो विशेषणमिदं ममेति च इदं मनुष्योऽहमिति प्रत्ययापेक्षयेत्यर्थः ।
 तन्नोदाहरणं धर्मी गोमाप्येति । यथा धर्मादीदंकार्यं मदेहापेक्षया मम-
 त्वात्परदमहंकारुः मितं तदहंकारुः देहोऽहंकारुः आत्मनो वाऽहंकारुः अपेक्षयाहं-
 कारुदत्तया विशेषणमेवेत्यर्थः । अकारादात्मनोऽपि कोऽहं ज्ञानेत्याहुतेषु
 कृष्णदेहमपेक्षया प्रधानमनोऽहंकारुः विशेषणमिति चोक्तम् ॥ ९३ ॥

स्यादेतदहमित्यत्र युक्तिरेवावधारणे ॥ ९६ ॥

अन्वयव्यतिरेका हीति ॥ पदार्थान्वयव्यतिरेको नाम आत्मपदार्थो
 द्रष्टा साक्षी न कदापि इदं सादरो वा भवति, तन्मातृसमकाशासम्मात्रतया
 सत्त्वमिदत्वात्, अतोऽनन्वाध्यायश्च कदापि कस्यापि विशेषणमात्रा ।
 तथा पदार्थं सादरं चाहंकारादि विषयान्तं तदव्याधीनप्रकाशमसाकनया-
 न्वाध्यायं सादरा विशेषणमात्रं न व्यभिचारति, तस्माद्नागमावापि एवात्मरूपं
 स्वयं शुभवादिबन्धुविपरीतमप्यत्वं रजतादिवदित्यनुनञ्जपरिच्छिन्नपराधीन-
 परागर्भस्यावृत्तः सत्यज्ञानानन्वयज्ञानरूपं आत्मेति विवेचनम्, पदस्या-
 न्वयव्यतिरेको नाम आत्मा सैन्यं प्रज्ञानं यद्वा यदित्यादिपदानि कर्मव्यापु-
 पपदिपुराणि केवलपरविषयमनः समर्पकाणि न विशेषणतद्विहितविषयानि,
 अनात्मव्यापु । कतो भोक्ता ज्ञाता द्रष्टा भोक्ता वक्ता यन्ता कृताः रघुञ्ज
 इत्यादीनि तु न केवलपूर्णात्मविषयानि अन्वाधीनविषयाद्युपरागदशाधामेष
 प्रयुज्यमानावादिनि विवेचनं, एव पदस्य पदार्थस्य चाऽन्वयव्यतिरेकाविति
 यदेतदहमित्यत्राहर्षविषयेऽवधारणे युक्तिरेव स्याद्विषेकावधारणोपाय-
 मात्रं स्वाह्वु वाक्यार्थे पदार्थरथे व्यापारोऽप्येवार्थः । तस्मादेतावतापि
 विवेकेन देहादिवैकल्येऽवधारितेऽपि कोऽहं तर्हीति जिज्ञासाया अनुकृते-
 स्तावमसीति वाक्ये जिज्ञासितस्वरूपविशेषणमवैकमवश्यमेवेति तस्यैवेति
 भावः ॥ ९६ ॥

विचारान्वाश्रये परंपराव्यभिचारि, कृतव्यामा तु न कदापि व्यभिचारीति
 प्रकाशान्तरेजागमात्प्रविशकं दर्शयति—

नाद्राश्रमदमित्यसिन्नुपमेज्यन्मनागपि ।
 न वारयति दृष्टिं स्वा प्रत्ययं तु निषेधति ॥ ९७ ॥

नाद्राश्रमिति ॥ अस्मिन्नुपमेऽश्रामेति अत्र स्थाने वा मनागपि ईवद-
 प्यन्वदात्मस्वरूपातिरिक्तमहं नाह्रासं न इहवागमीति पराश्रमान् जनो न
 स्वां स्वामनो दृष्टिं नैतन्वं वारयति, प्रत्ययं तु शुभनिषेधति, प्रतीपन इति
 प्रत्यय इति शुभपत्वा प्रयाप्यमाणमैवादिरूपः स्वर्ष एव विशेषो गृह्यते,
 तस्मात्परस्परव्यभिचारितया इहहहम्मात्रात्मोऽहम्मात्रो मिथ्याधूनात्मो
 व्यभिचारी विदुः साक्षी सत्य आत्मेति विवेकः तिप्पदीत्यर्थः ॥ ९७ ॥

मदनस्य माहं विज्ञान इति कंचनकालमेतन् । मङ्गोपदेशमुपलभ्य विमिश्र-
मात्रं तद्योससजे स हृते सति देवकार्ये' इति । हे राम, त्वं विष्णुरसि न
दशरथपुत्रमात्रं ह्यनुत्तमैव मया दास्यसे. संकल्पमाप्रकृतं तमो विष्णुत्वा-
च्छादनरूपमपानुदन् । एवकारार्थमाह—तरयेति । यद्यन्तरं वासवोपदे-
शमहणानिरिक्तमित्यर्थः ॥ १०० ॥

दाहोन्तिकमाह—

अहंशब्दस्य निष्ठा या ज्योतिषि प्रत्यगात्मनि ।

संबोक्ता मदसीत्येवं फलं तत्र विमुक्तता ॥ १०१ ॥

अहंशब्दस्येति ॥ अहंशब्दः प्रथमं बोध्यः । यथायं दृष्टान्त एवैव मद-
सीति वाक्येन सा निष्ठो नैव केवलं अनुष्ठापितेति बोधना । सा का निष्ठेति
तामाह—अहंशब्दस्येति । प्रत्यगात्मनि परागर्थेभ्यो व्याकृते शोधिते आ-
त्मनि निरुपाधिके ज्योतिषि साक्षिष्वत्रकाशस्वभावे अहंशब्दस्य वा निष्ठा
लक्षणया पर्यवसिता वृत्तिः संबोध्यर्थः । तत्र त्वं तदमीपुत्रदेशमात्रादहं
सन् मङ्गासीति वाक्यार्थज्ञानोदयमाये सति विमुक्तता मोहापोहरूपा फलं
भवतीत्यर्थः । यद्वा दृष्टान्तस्य दाहोन्तिकमेव विज्ञातवाक्यार्थ इति पूर्वश्लोक
एव श्रित्य द्रष्टव्यम् । अर्थं स्वान्यथोत्थाप्यते । ननु दास्यसेर्भेदेव विष्णुत्रो-
पदेशमात्राद्विष्णुहमसीति श्रुतिरिति बोधोदयस्य महामहिमसंपन्नत्वात्तद-
वसिदानीतस्य कर्ताभोक्तेत्यादिस्यैवामिमन्मिभ्यामस्यवगृहीतस्योपदेशमा-
त्रादहं मङ्गासीति निर्दिष्टिकृतं ज्ञानं संभाष्यत इत्याशङ्क्य, अज्ञोपिज्ञानं-
पदार्थस्य पुंसः कर्त्रादिसाक्षिण एवाहमादिसद्व्यक्षिणस्य मङ्गात्रोपदेशात्ता-
मुपपत्तिरश्रापीति परिहरति—अहंशब्दस्येति । तदमीत्येवं वाक्येनैव
निष्ठोक्तेति संबन्धः । अन्वयतामात्रम् ॥ १०१ ॥

एवमवगतपदार्थतावत्वात् वाक्यादेव समूलमन्तानि वृत्तित्वं ज्ञानं यावत्
पूर्वेति स्थिते क्षुत्नेः क्षामाश्वत्थिचार्थं चार्थपरात्वं कल्पयित्वाद्यहो निरर्थको
विद्वद्बुधविरोधादित्यदिश्याह—

श्रुतमात्रेण चेन्न स्यात्कार्यं तत्र भवेद्बुधम् ।

व्यवहारात्पुराणीयः सद्भावः स्वयमात्मनः ॥ १०२ ॥

इत्येवं प्रतिपत्तिः स्यात्सदसीति च नान्यथा ।
तच्चमित्युपदेशोऽपि द्वाराभावादनर्थकः ॥ ११० ॥

इत्येषामिति ॥ एवं सति विदाभासाभ्युपगमे सति सदहमस्मि चकारा-
दहं सदकीत्येवमाकारा प्रतिपत्तिः स्वाद्याम्यथा भावमन एव वाहंकारस्यैव
वा प्रमागृह्याभ्युपगमे इति यतोऽतोऽयमेव मार्गोऽनिश्चलनिरप्यादृशीष
इति बोधना । एवमनभ्युपगमे न केवलं प्रतिपत्त्यनुपपत्तिरपि रूपदेशस्या-
प्यनुपपत्तिरित्याह—तद्यमिति । स्वमर्थोऽनुवादद्वारेण हि तदर्थभाव उप-
देशव्यत्ययानूपमानस्य विप्रतिविम्बस्याभावमर्थोपदेशो निराहमनोऽन-
र्थकः स्यादित्येतदाह—द्वाराभावादिति ॥ ११० ॥
एतदेव विसादयति—

श्रोतुः स्यादुपदेशश्चैर्धवत्त्वं तथा भवेत् ।
अध्यक्षस्य न चेदिष्टं श्रोतृत्वं कस्य तद्भवेत् ॥ १११ ॥

श्रोतुरिति ॥ तथा सर्वात्यर्थः । तच्च श्रोतृत्वमध्यक्षादन्यत्र संभवती-
त्याह—अप्यक्षरयेति । न कस्यापीत्यर्थः ॥ १११ ॥
यद्यप्यध्यक्षस्य नोपदेशस्यैव नैवैवमिति वाच्यते—

अध्यक्षस्य समीपे स्यादुद्देशेरेवेति चेन्मतम् ।
न तन्तृतोपकारोऽस्ति काष्ठाघट्टन कल्प्यते ॥ ११२ ॥

अध्यक्षरयेति ॥ तत्र बुदेः श्रोतृत्व किमध्यक्षमन्निधितत्तामात्रावेशमा-
त्रिकात्तृतोपकारावेशमिति विकल्प्याद्यं प्रत्याह—न तदिति । तन्तृतः संनि-
दुदायतिभावो न कल्प्यते तद्दित्यर्थः ॥ ११२ ॥
देशीयमुखात्प रूपयति—

पूर्वा चेन्नतृतः कश्चिन्नन्वेयं परिणामिता ।
श्रामासेऽपि च को दोषः सति श्रुत्याघनुप्रदे ॥ ११३ ॥

पूर्वा चेदिति ॥ एवं सति आभासाभ्युपगमेऽप्यक्षस्य परिणामिता
परिणतं प्रत्ययेत्यर्थः । अतो 'रूपं रूपं, प्रतिरूपो बभूव' । 'एकध

सहृत्वागमकस्यान्तःकरणस्य स्वप्ने एदयत्वेनेव व्यवस्थितत्वात्तदाभासनि-
शेषेण एवागमा तत्र सिद्ध इति शोचदृष्टान्तप्रसंगतिरिति परिहरति—

नैवं स्वप्ने पृथक्सिद्धेः प्रत्ययस्य दृशेस्तथा ।

रयादेस्तत्र शून्यत्वात्प्रत्ययस्यात्मना ग्रहः ॥ ११७ ॥

नैवं स्वप्ने इति ॥ प्रत्ययस्यान्तःकरणस्य दृशोरात्मनश्च स्वभावत्वात्
तथा शून्यत्वान्तिविम्बवत्पृथगन्धोन्मनिरपेक्षतयैव सिद्धेरित्यर्थः । कुत एत-
दित्यपेक्षायामाह—रयादेरिति । 'अ तत्र रया न रयदोगा न यस्यानो भव-
न्ती'त्यादिना स्वप्ने रयादिदृश्यराहित्यस्य शून्यभावात्प्रत्ययस्यैव रयाद्याका-
रमापन्नस्य तदात्मना स्वप्नकाराचतस्येन ग्रहः । तथाचात्मा प्रत्ययसंबन्धन-
मिनिर्मुक्तः स्वप्नकारानया भासमान एव स्वप्ने विषयाकाराकारितप्रत्ययसाक्षी
सिद्ध इत्यर्थः ॥ ११७ ॥

स्वप्नपर्यालोचनया चिदात्मनः प्रत्ययाद्विभेदं दर्शयित्वा ज्ञापयत्वात्वालो-
चनयानि तमाह—

अवगत्या हि संन्यासः प्रत्ययो विषयाकृतिः ।

जायते स यदाकारः स बाहो विषयो मतः ॥ ११८ ॥

अवगत्या हीत्यादिना ॥ विषयस्याकृतिरिकाकृतिर्यस्यायवा विषयस्याकृ-
तिरेवाकृतिर्यस्य स विषयाकृतिरिति सिद्धः । आत्मचेतन्यव्याप्ते विषयाकारे
प्रत्यये जायमाने तस्मिन्बो विषयाकारः स बाहो विषय इह इत्यर्थः ११८

किंच स बाहो विषय इतिमतमत्वाकर्तुः साध्यतयोरेदयत्वेनेहतयथा-
स्वप्ने भवति, तदुक्तद्विषयेष्टावाक्कार्ये निपुण्यते कुर्विति श्रेयते एत इत्य-
प्याहाराः । आकारसमर्पकस्य कर्मकारकतया विषयत्वमुक्त्या प्रत्ययस्य
करणात्तमाह—

कर्मेषिततमत्वात्स तद्वान्कार्ये निपुण्यते ।

आकारो यत्र चार्प्येत करणं तदिहोच्यते ॥ ११९ ॥

आकारो यत्रेति ॥ यत्र कुद्विपरिणामे विषयेन आकारोऽर्प्येत अर्प्यते
तदिह विषयादिष्टार्थं करणमुच्यते तत्तदाद्योभिव्यक्तिरिति तत्तदुक्त्याकार-
कुद्विपरिर्दिष्टमिति मति करणमित्यर्थः ॥ ११९ ॥

प्रथममिति ॥ प्रत्ययानां विपपाकाराणां आप्तस्वभावस्थानां प्रथमं स्फुरणं
 मृदणमुपादानं स्थितिवो व्यवहारे वा निदिः स्वरूपसामवेह व्यवहारभूमौ
 अन्यतोऽन्यस्मादापरोक्ष्यादपरोक्षस्वभावाद्भवितुमर्हति अक्षिस्वभावात् ।
 अक्षिस्वभावत्वं धागमापायिन्वात्प्रदीपवदिरपेतदेवानुमानमिहोक्तमित्यर्थः ।
 विप्रताः प्रत्ययाः स्वविलक्षणान्याधीनप्रथममृदणमिदिका अक्षिस्वभावात्वा-
 त्प्रदीपादिवदिति प्रयोगः । एवं सामान्यतो दृष्टानुमानेन 'अत्रायं पुरुषः
 स्वयंज्योतिराग्निवास्य ज्योतिः' 'तस्य भामा सर्वमिदं विभाति' इत्यादिमुक्ति-
 स्मृतिप्रसिद्धस्वप्रकाश भागमनि संभावना दर्शितेति दृष्टव्यम् ॥ १२३ ॥

एवमनुमानसामान्युपन्यस्य विधिमुखेन प्रमाणेनात्मनिदिष्टता तत्र
 केचिद्विधेयमुखेनैव प्रमाणेनात्मनिदिष्टिर्न विधिमुखेनापीनि मय्यन्ते तन्मन-
 मितकरभाय विकल्पयति—

किमन्यद्वाहयेत्कथितप्रमाणेन तु केनचित् ।

विनैव तु प्रमाणेन निवृत्त्यान्यस्य शेषतः ॥ १२४ ॥

किमन्यदिति ॥ प्रथमस्तु शब्द एवकारार्थः । द्वितीयस्तु वाशब्दार्थः ।
 किं कश्चिद्वाही केनचित्प्रमाणेनैव देहादिभ्योऽभ्युदात्मतत्त्वं ग्राहयेदित्वा
 प्रमाणेन विनैवान्यस्य निवृत्त्या परिशेषित इति विकल्पार्थः ॥ १२४ ॥

प्रथमपक्षे विधिमुखेनैव प्रमाणप्रवृत्तिः सिध्यतीतीदृशानिः स्पष्टेऽभिप्रेत्य
 द्वितीयं प्रत्याह—

शब्देनैव प्रमाणेन निवृत्तिश्चेदिहोच्यते ।

अध्यक्षस्याप्रसिद्धत्वाच्छून्यतैव प्रसज्यते ॥ १२५ ॥

शब्देनैवेति ॥ शब्देन प्रमाणेनात्मनिवृत्तिरेव चेदिहोच्यते इति
 संबन्धः । तदाध्यक्षस्य अप्यक्षमज्ञातस्यान्यतोऽप्रसिद्धत्वात्परिषोपात्तिरद्वैः
 शून्यतैवावशिष्येत भावोऽस्यर्थः ॥ १२५ ॥

अनु चेत्तनाचेतनयोर्बिद्वत्स्वावच्छेदनेनाप्यनिवृत्तिः शब्देन कथ्यते तथा-
 चाचेतनाद्विद्वत्चेतनः परिशिष्यत इति न शून्यताप्रसङ्ग इत्याशङ्क्य
 परिहरति—

चेतनस्त्वं कथं देह इति चेत्प्रसिद्धितः ।

सूर्यपेक्षाराधः । अर्धत्रयस्यैकरस्युत्पत्त्यात्वात्वे निश्चिते सात्वेवं स्यात्तु वा-
 च्यते, यतोऽहमिदं जानामीति क्रमेण व्यपदिश्यतेऽतो प्रादुरूपरूपस्य प्राद-
 कर्मण्यकारणसंभवात्तच्छाले तयोर्न भानं संभवति, एवं प्रादुरूपस्य प्रतीचः
 स्फुरणसमये प्रादुरूपस्य पराधीनात्तस्मिन् स्फुरणं विदुःकारणस्यैकस्मिन्प्रमाण-
 शाने स्फुरणासंभवात्तथा ज्ञानस्यापि विषयकारणत्वात्तस्फुरणेन ज्ञानस्फु-
 र्तिरिति क्रमेणैव ज्ञानादिसिद्धिः प्रागुच्यते । तस्मादुरूपरूपसंभवात्तमेव प्रमाणप-
 द्यामिमानवगुणपदस्युत्पत्तिरित्यमिमानः शैत्यनिबन्धन इति भावः ॥ १२९ ॥

स्मृतेर्वीगपद्याभावे कारणान्तरमाह—

अज्ञासिपमिदं मां चेत्यपेक्षा जायते ध्रुवम् ।

विशेषोऽपेक्ष्यते यत्र तत्र नैवैककालता ॥ १३० ॥

अज्ञासिपमिति ॥ इदमित्याहारी हि प्रत्यगपेक्षयोऽपि कथ्यते । तथा
 मामिति परागपेक्षया धीर्ज्ञापने । तथाच यत्र विशेषोऽप्यपत्तियोगिकोऽ-
 पेक्ष्यते तत्रैककालता वीगपद्यं नैव घटत इत्यर्थे ॥ १३० ॥

स्मृतेर्विषयतः स्वरूपतश्च वीगपद्यासंभवात्कर्त्रादिसिद्धयद्यानुभाषणत्वा-
 नुत्पत्तिरित्युक्तं, संयति कर्त्रादीनां पुण्यपदनुभवसाधनाभावात्पि न पुण्य-
 सिद्धिर्मभावनेत्याह—

आत्मनो ग्रहणे चापि त्रयाणामिह संभवात् ।

आत्मन्यासक्तकर्तृत्वं न स्यात्करणकर्मणोः ॥ १३१ ॥

आत्मन इति ॥ अयमर्थः—यथा विषयस्य ग्रहणे कर्ता करणं कर्म
 चेति त्रितयमपेक्षते एवं प्रत्येकं कर्त्रादिग्रहणेऽपि त्रितयमपेक्षणीयं, तथा-
 चात्मना प्रमाणुत्काराद्यमेवस्य प्रमाणज्ञानस्य च ग्रहणेऽपि त्रयाणां कर्त्रा-
 दीनामिहापेक्षासंभवात्तत्कर्त्रादिगुणसम्पन्नेषु तद्वर्षस्य तद्व्युत्पत्तयमि-
 पमार्गिदेः कर्त्राद्यवस्था प्रसज्येतेत्यर्थः । तैरेव कर्त्रादिभिः स्वप्नरूपसि-
 द्धिसंभवात्कमित्यनवस्थेति तादां चारयति—आत्मनीति । आत्मन्येकस्मि-
 न्नेव स्वमिहावात्तनुपशीले यत्कर्तृत्वं तदेव करणकर्मणोः सिद्धौ च स्या-
 दित्यर्थः । तथाचैकस्मिन्कर्मण्येव कर्त्रादिभावेनाम्बीयमावातां तदेवावभासा-

सर्वेष्वेति ॥ सर्वेषु ज्ञानस्वरूपस्य योगनानुसंगानुसंगमिदं येषदा तस्य ज्ञानस्य योगनानुसंगस्य प्रमाणरूपस्य अनिरपेक्षणीया भवेत्, अस्यादे-
-वापेक्षनस्याहंकारवैवाक्यासायां तद्विज्ञानेऽप्यस्यविज्ञाने चास्या अनिर्भूता
अवेदिति चोन्नता । अथवापि विधिगुणप्रमाणाधीनाभ्यस्तिसिद्धि-
-स्येः ॥ १३५ ॥

अथ ज्ञानमिदं स्वरूपस्य योगनानुसंगमिदं तद्विज्ञानस्यैव
तद्विज्ञानस्य इत्याह—

ज्ञानता स्वात्मलामो वा मिद्धिः स्वादन्यदेव वा ।
ज्ञानतन्त्रन्तरोक्तौ तं पक्षां संसर्तुमर्हमि ॥ १३६ ॥

ज्ञानमेति ॥ वि ज्ञान मिद्धिः स्वरूपलामो वा स्वादन्यदेव बोधसाम्य-
-प्रकारो वेति विकल्पार्थः । तत्राप्ये दोषमाह—ज्ञानतन्त्रे इति । मनसरोक्तौ
'सर्वदेवात्स्वमित्ये वेदि' इत्यादिना पूर्वोक्तोक्तौ पूर्वोक्तविकल्पदूषणमत्ताभासः
कस्तः सापुनित्यर्थे ॥ १३६ ॥

द्वितीयमन्त्रं दूषयति—

सिद्धिः स्वात्स्वात्मलामयेषत्तन्त्र निरर्थकः ।
सर्वलोकप्रसिद्धतात्स्यहेतुभ्यस्तु वस्तुतः ॥ १३७ ॥

सिद्धिः अगदिति ॥ निरर्थकत्वे हेतुमाह—सर्वलोकेति । वस्तुतः
सर्वस्य स्वहेतुभ्यः स्वात्मलामकत्वा सिद्धिरिति सर्वलोकप्रसिद्धत्वात्तत्र प्रमा-
-नप्रमाणप्रथमो ध्येः स्वादित्यर्थः ॥ १३७ ॥

नृपायं पक्षमप्रतिप्रराहत्तं मत्वा वक्ष्यमाणपक्षविशेषज्ञानार्थमुक्तं पक्षं
निगमयति—

ज्ञानज्ञेयादिवादेऽतः सिद्धिर्ज्ञानतन्त्रमुच्यते ।
अप्यक्ष्याप्यक्षयोः सिद्धिर्ज्ञेयतं नारमलामता ॥ १३८ ॥

ज्ञानज्ञेयादीति ॥ ज्ञानं ज्ञेयं ज्ञाता चासीति यस्य वादस्तस्मिन्वादे
ज्ञानार्थमेव सिद्धिरुच्यते, अप्यक्ष्याप्यक्षयोस्तु पुनर्ज्ञेयत्वमेव सिद्धिर्ज्ञेय-
-त्वा-

मुच्यते क्षणभङ्गस्येन विम्वयव्यापारायोगात्तेषां मते कस्तस्याः स्वभ्यतिरि-
क्तोऽपेक्षणीय स्यादित्यर्थः । प्रथममनुभूतेरन्यानपेक्षात्वं निराकरोति सिद्धा-
न्ती—सत्यमिति । अनुभूतेरन्या सत्य स्वरूपमात्रं नाशिवं क्षणभङ्ग-
त्वमिष्ट चेत्तत्र तर्हि तथा सकर्तृत्वमपीप्यन्तामनुभवस्यात्रापि सत्तावादि-
त्यर्थः ॥ १४३ ॥

अथ सत्त्वादिरपि धर्मो ज्ञेयते इति मतं तदा क्षणिकत्वपक्षस्याप्यसि-
द्धिरित्याह—

न कश्चिच्चेप्यते धर्म इति चेत्पक्षहानता ।

नन्वस्तित्वादयो धर्मा नान्तित्वादिनिवृत्तयः ।

न भूनेस्तर्हि नाशित्वं स्वालक्षण्यं मतं हि ते ॥ १४४ ॥

न कश्चिदिति ॥ ननु नास्माभिर्विज्ञानस्य क्षणिकत्वादयो धर्मा इत्यन्ते
किञ्चक्षणिकत्वाद्यपोहरूप एव क्षणिकत्वादिरिष्यन्तेऽतो नोऽदोष इति
शङ्कते—नन्विति । निराकरोति—नेति । एव चेत्तर्हि भूतेरनुभूतेर्नाशित्वं
न मिच्छेत् । हि यस्मात्ते तव भूते स्वालक्षण्यं मतं स्वेनैव लक्ष्यते ज्ञायते
इति स्वलक्षणं तस्य भावः । स्वालक्षण्यं निर्विकल्पमात्रमिति यावत् । तत
सविकल्पकत्वादक्षणिकत्वासत्त्वाद्वाशित्वात्तद्व्यावृत्तेरनुभूतेश्च सविकल्प-
कज्ञानागोचरत्वाच्च सत्यनाशवत्त्वादिधर्ममिद्धिरित्यर्थः ॥ १४४ ॥

एतदेव स्फुटयति—

स्वलक्षणावधिर्नाशो नाशोऽनाशनिवृत्तिना ।

अगोरसत्त्वं गोत्वं ते नतु तद्गोत्वलक्षणम् ॥ १४५ ॥

स्वलक्षणेति ॥ अयमर्थः—कार्यं विनश्यन्न निरवधि नश्यन्न उदमत्र
भास्ति इवमिदानीं नास्ति नष्टमिति वा नाशो व्यवहियते यस्मात्तस्मात्कि-
मवधि विनाशावधिभूतमविनश्यदनुत्पन्नं स्वतःसिद्धं चेत्यन्युपैय नन्वे-
त्याह—स्वलक्षणावधिर्नाश इति ॥ स्वरूपमेव लक्षणप्रमाणं धर्मो नान्यथा
स्वलक्षणः सोऽवधिः सीमा यस्य विनाशस्य स तथेति विग्रहः ॥ नान्यथा
त्वन्मते भाविभावतिरोभावयोरवधिभूतस्य स्थिरस्याभावाच्च सत्त्वरिनाशयो
सिद्धिरित्यर्थः । किञ्चापोहरूपक्षेप्त्योऽन्याश्रयश्च प्रसज्येतेत्याह—नाश इति ।

सप्तहमुत्तमवर्गो भेदज्ञानं ननुः अगभेदज्ञानाभेदाविद्विग्नं ॥ १४६ ॥
 एवमागोहवारे स्वप्ना गीनास्वमुत्तममिनादेविद्विग्नव्यवहारामिद्विग्नं
 गीद्विग्नव्यवहारमस्वप्नाव्यवहारामिद्विग्नं एवमेवमिद्विग्नव्यवहारामिद्विग्नं
 संहरति—

नामजात्यादयो यद्वत्संविदस्तेऽविशेषतः ॥ १४७ ॥

नामजात्यादय इत्यर्थेन ॥ ते तत्र मते मन्त्रिणांऽविशेषतो निर्विशे-
 षाणाञ्चामजात्यादयो यद्वन्न विशेषण एव तत्रादीनां भगवदेव्यादृश्यत
 स्वप्नावयो या न विशेषणमिति विशिष्टम्यवहारकोप एवेति श्रीवदनमपि
 ते दुर्कमिति भावः ॥ १४९ ॥

यदुक्तं भूतिर्वेषां क्रिया सैवेत्यत्र संविदः क्रियाकारकभेदावेष्टा वास्तोति
 तत्प्रत्यक्षमनुमानं चेति प्रमाणद्वयाभ्युपगमविरुद्धमित्याह—

प्रत्यक्षमनुमानं वा व्यवहारे यदीच्छसि ।

क्रियाकारकभेदेस्तदभ्युपेयं ध्रुवं भवेत् ॥ १५० ॥

प्रत्यक्षमिति ॥ स्पष्टार्थः ॥ १५० ॥

तथाच संवेदनातिरिक्तवेद्यवेदितृस्वरूपमनिच्छताप्यभ्युपेयमिति बौद्ध-
 तनिराकरणमुपसंहरति—

तस्मान्नीलं तथा पीतं घटादिर्वा विशेषणम् ।

संविदस्तदुपेयं स्याद्येन चाप्यनुभूयते ॥ १५१ ॥

तस्मादिति ॥ येन चाप्यनुभूयते सोऽपि ज्ञाताभ्युपेयः स्यादिति
 स्पष्टार्थः ॥ १५१ ॥

संविस्ताक्षिण्यनुमानं प्रमाणमाह—

रूपादीनां यथान्यः स्याद्वाह्यत्वाद्वाहकस्तथा ।

प्रत्ययस्तत्तथान्यः स्याद्वाह्यकत्वात्प्रदीपवत् ॥ १५२ ॥

रूपादीनामिति ॥ यद्वाह्यं तत्त्वान्यमाह्यं यथा रूपादिमाह्यं च संवि-
 दिति बौद्धं प्रति प्रयोगो योज्यः । तथावभासकोऽवभासादन्वो ह्यत्रकत्वा-

दद्यादेः प्रदीपवदिति आशिक्षाप्रति प्रदीपवदित्त्वं । यथा कृपादी
 प्राङ्गवाद्वाहोऽभ्यः स्वात्तया प्रत्ययस्य प्राङ्गवाद्वाहोऽभ्यः स्वात्त
 प्राङ्कस्य प्राङ्गादभ्यः स्वात्तजहात्वात्प्रदीपवदिति श्लोकचोत्रया ॥ १५१ ॥
 कर्त्तुं प्रत्ययात्प्रहापोः संबन्ध इत्यपेक्षायामाह—

अध्यक्षस्य दग्नेः प्रीत्यसंबन्धः संभविष्यति ।
 अध्यक्षेण तु दग्नेन ह्यनसान्यो द्रष्टृदृश्यताम् ॥ १५३ ॥
 अध्यक्षेण कृता दृष्टिर्दृश्यं व्यामोत्ययापि वा ।
 नित्याध्यक्षकृतः कश्चिदुपकारो भवेदियाम् ॥ १५४ ॥

अध्यक्षस्येति ॥ द्रष्टृदृश्यसंबन्धात्पुनरगमे बलाद्दामाभ्योऽभ्युपगम्य
 इति विकल्पयति—अध्यक्षेणेति । अध्यक्षेण प्रत्ययेन दत्तोत्तामनः ब्रह्म-
 कसंबन्धो भविष्यति पारमार्थिको वाऽपारमार्थिको वेति विमर्शार्थः ।
 तत्रापो दग्नेः परिणामाद्विकारमाहित्यमहात्त्वावयव इत्यमित्येव द्वितीयम-
 हीकरोति—नित्यात्प्रहेति ॥ १५३ ॥ १५४ ॥

कोऽभात्पुनरुपकार इत्यपेक्षायामाह—

स चोक्तस्तन्निभत्वं प्राक्संबन्धात्पिथ पटादिषु ।
 ययालोकादिसंबन्धात्पिथ्व्यञ्जकत्वादियस्तथा ॥ १५५ ॥

स चोक्त इति ॥ सच नित्याध्यक्षकृतो बुद्धेरुपकारस्तन्निभत्वं प्राह पूर्व-
 मेव मुक्तप्रतिबिम्बदृष्टान्तेनोक्त इत्यर्थः । उच्यतेमातृद्वारात्मनो दृश्यवाच-
 निवपसदन्धं वज्रुः सामान्याया बुद्धेरिवव्याप्तिं सत्त्वान्तमाह—संबन्धात्पि-
 थ्वेति । यथा पटादिष्वालोकादिसंबन्धात्पिथ्व्यञ्जकत्वात्तथा पियो दृश्यपटादि-
 व्याप्तिरित्यर्थः ॥ १५५ ॥

उच्यतेव सुटपति—

आलोकस्यो घटो यद्दुष्ट्याहो भवेत्तथा ।
 धीव्याप्तिः सादृशारोहो धियो व्याप्ती क्रमो भवेत् ॥ १५६ ॥
 आलोकस्य इति ॥ यद्दृश्ययाऽऽलोकनिविष्टो घट आलोकस्यो भवेत्तथा

नाभ्यघसाविशेषताञ्च तस्यास्ति परो यतः ॥ १५९ ॥

अप्यसोऽहमितीति ॥ तावमभ्यादिवाच्यारभ्यसः स्यात्तन्माहमिति
 ज्ञानं ज्ञापने कदाप्यहम्य साक्षिणः परिणामभ्याविशेषतात्पतः परतो
 वा निरवयवभ्यामप्य विदोषार्थमवाचिन्तु बुद्धेरेव सामास्यया विद्विषयोऽ-
 भ्याविशेष इत्यक्षरार्थः । एतदुक्तं भवति—अनेकजन्मानुहितपञ्चादिवाच-
 यत्वात्तदोपनिवृत्तिमन्वारब्ध्याः समुल्लङ्घोपासनाभिराहृतवाङ्मवायाः ता-
 दन्तं विवेकैवरावदामादिगुणसंगृह्यतायाः पदार्थैश्चपरिशोधनज्ञानादितरद-
 संस्काराणाम् बुद्धेन्त्यप्रमत्यादिवाच्यस्यस्यस्यस्यस्यस्यस्यस्यस्यस्यस्यस्यस्यस्य-
 तमेर्ज्ञाननिरोधानेनालम्ब्यकारा काचिदवस्था ज्ञापने तन्वी प्रतिविम्बित-
 क्षिप्रमा तादन्त्यविचिताकारेणाहमिति पराचुरयेन, मनो विविक्त्यात्पर-
 मेवोपाध्यंतापोहेन स्वमेव रूपं महेति प्रतिपद्यत इति न तन्निम्बोऽपि
 विशेष उपजायत इति विद्वान्तः परिणामानुपगमे परिणामविशिष्ट-
 त्वात्स्यैवत्वनिश्चयादात्मनोऽप्यस्यः भाषी कल्पयेत्, तदनुपपन्नमनवस्था-
 नादप्रमाणकत्वात्स्यैवमित्याह—न तस्यास्ति परो यत इति ॥ १५९ ॥

यद्यप्येवमस्त.करणैरेव ज्ञानाकारपरिणामभ्यापि तस्य न ज्ञानकल-
 भागिता विज्ञानमन एवेत्यमित्येत्याहं कर्तुः कलसंबन्धे दोषमाह—

कर्त्रा चेद्दहमित्येवमनुभूयेत मुक्तता ।
 सुप्तदुःखविनिर्मुक्तो नाहं कर्त्तरि युज्यते ॥ १६० ॥

कर्त्रा चेदिति ॥ कर्त्रा विकारिणा चेद्दहं मुक्त इति मुक्तानुभूयेत तदा
 माह कर्त्तेति कर्तृवोपमर्त्तेन सुप्तदुःखविनिर्मुक्तोऽसंबन्धस्तस्मिन् युज्यते कर्तुः
 सुप्तादिमत्त्वानुभवविरोधादित्यर्थः । कर्तुरपि कियथा सह तदा विलीयमा-
 नत्वाच्च तस्य कलसंबन्ध इति भाषाः ॥ १६० ॥

भाष्यमपि कथं कलसंबन्धस्तस्य कूटस्थनित्यत्वादित्याशङ्क्य तावज्ज्ञानोद्-
 यात्वात्सरीयकतया चाभ्यमानाद्यमानात्मसंभेदावभासस्य कलवोपचा-
 रात्तस्य चाभ्यन्तरेवोपपत्तेरित्यमित्याह—

वाभ्यते प्रत्ययेनेह विवेकेनाविवेकवान् ।
 देहादागभिमानीत्यो दुःखीति प्रत्ययो ध्रुवम् ।

कुण्डलीप्रत्ययो यद्वत्प्रत्यगात्माभिमानिना ॥ १६१ ॥

देहादाविति ॥ दुःखीत्युपलक्षणम् । मुग्धी कृशः स्थूलः कामी क्रोधी-
स्वादयः कुण्डलस्य स्वसंबन्धित्वाभिमानकृते तन्मयोगत्रियोगयोः सुखदुःखे
यद्वदिति दृष्टान्तर्यः । एवं बाध्यस्याध्यम्भवमुक्त्वा तस्य बाधमाह—प्रत्यगा-
त्माभिमानिनेति । अविवेकवानाभिमानिकः प्रत्ययो विवेकेन प्रत्यगात्माभिमा-
निना शुद्धत्वंपदार्थात्माभिमानिना प्रत्ययेन बाध्यत इत्यन्वयः । प्रत्यगात्मा-
भिमानिनेति पाठान्तरे सुगमम् ॥ १६१ ॥

अत्र प्राग्बुद्धेनार्थेन सह गणनयेह वृद्धमर्धमेकीकृत्य अविवेकवता विवे-
किप्रत्ययः कस्माच्च बाध्यने विरोधस्य समत्वादित्यत आह—

विपर्यासे सदन्तं स्यात्प्रमाणस्याप्रमाणतः ॥ १६२ ॥

विपर्यास इति ॥ वैपरीत्ये प्रमाणस्याप्रमाणतापातात्सर्वमसदन्तं शू-
न्यान्तं स्यात् । प्रामाणिकस्यार्थस्यासत्त्वे प्रतिभासस्य निरालम्बनत्वापत्तौ निर-
वधिको बाध इति शून्यान्तताप्रसङ्ग इत्यर्थः । अयमर्थोप्येकः ॥ १६२ ॥

विवेकेनाविवेकबाधो भवतीति पूर्वमुक्तं प्रपञ्चयति—

दाहच्छेदविनाशेषु दुःखित्वं नान्यथात्मनः ।

नैव ह्यन्यस्य दाहादावन्यो दुःखी भवेत्कचित् ॥ १६३ ॥

दाहच्छेदेति ॥ दाहादिदेहोपघातनिमित्तं हि दुःखमनुभूयते नाभ्यया,
तच्च देहाभिमाननिबन्धनमन्यथा सुपुस्तावपि प्रसङ्गान्, आत्मा च देहादे-
रन्य इति प्रमाणसिद्धमतोऽन्यमतदाहादिनान्यस्य दुःखेऽतिप्रसङ्गादभ्यास-
निबन्धनं दुःखग्रहमस्तीति ज्ञानमित्यर्थः ॥ १६३ ॥

आत्मनः स्वतो दाहादिमंयथाभावे प्रमाणमाह—

अस्पर्शत्वाददेयत्वान्नाहं दाक्षी यतः मदा ।

तस्मान्मिध्याभिमानोत्थं मृते पुत्रे मृतिर्यथा ॥ १६४ ॥

अस्पर्शत्वादिति ॥ अहितं सद्दृष्टान्तमुपसंहरति—तस्मादिति ॥ १६४ ॥

प्रागुक्तं दृष्टान्तं विवृण्वन् विवेकिप्रत्ययेनाविवेकी बाध्यत इत्युपपादि-

प्रमुपसंहरति—

दुःखत्वमिति श्वेतद्राध्येतव विवेकिना ।
दुःखीति प्रत्यपस्तद्वत्केवलाहंघिया सह ॥ १६५ ॥

दुःखलीति॥केवले शुद्धे मन्त्रदेवाहंधी. केवलाहंधीसदेनि विग्रहः ॥१६५
ननुदुःखिनो मोक्षोपदेशानुपपत्तेरामनोऽपि दुःखित्वमवगम्यते तत्र
नियदे शक्तिमात्रं गम्यतेऽतो वाच्यगनेन निमित्तेनैव दुःखी विनु सन्नो-
दीति सुपुस्यादावपि शक्तिमात्रमभिधारितमिति श्वेतवाद्—

सिद्धे दुःखित्व इष्टं स्यात्तच्छक्तिश्छन्दसात्मनः ।
मिथ्याभिमानतो दुःखी तेनार्थापादनक्षमः ॥ १६६ ॥

सिद्ध इति ॥ कस्याचिदप्यवस्थायां यदात्मनः केवलस्य दुःखित्वं प्रमा-
नसिद्ध स्यात्तथा मति छन्दसा इत्यथा तस्यशक्तिर्दुःखित्वशक्तिः कल्प्येत, न
सा कल्पयितुं शक्यते दुःखदर्शनस्यान्यथोपपत्तेरित्याह—मिथ्येति । अत्र
छन्दस्यनिरेकां दार्शनी तेन मिथ्याभिमाननिबन्धनात्तेनार्थापादनक्षयो
दुःखित्वानुभव इति श्वेतवा । अर्थादनुपपत्तया यतः दुःखित्वशक्तिम-
त्तापादनं तस्य क्षमं समर्थोऽयमनुभव इत्यन्यथोपपत्तिरित्यर्थः । तथाच
पथादर्शनं दुःखशक्तिमात्रमपि मिथ्येति भावः ॥ १६६ ॥

तामेवाव्यथोपपत्तिं साधयति—

अस्पर्शोऽपि यथा स्पर्शमचलक्षलनादि च ।
अविवेकात्तथा दुःखं मानसं चात्मनीक्षते ॥ १६७ ॥

अस्पर्शोऽपीति ॥ निरवयवस्य पूर्णस्यामनो यथा स्पर्शचलनादिरर्श-
नमविवेकादेव । आदिशब्दाच्छयनोपानोपवेशानादि शृण्वते । यथात्पत्ति-
रित्याह—मिथ्याभिमानः । तथा मानसं मन कल्पितं च दुःखमविवेकादेवगम-
यत इत्यर्थः ॥ १६७ ॥

अविवेकादेव दुःखदर्शनमात्मनीत्येतदन्वयव्यतिरेकाव्याप्त्युपपादयति—
विवेकात्मधिया दुःखं नुयते चलनादिवत् ।
अविवेकस्वभावेन मनो गच्छत्यनिच्छतः ॥ १६८ ॥

विवेकात्मधिया दुःखं नुयते चलनादिवत् ।
अविवेकस्वभावेन मनो गच्छत्यनिच्छतः ॥ १६८ ॥

स्वार्थस्य सप्रहाणेन विशिष्टार्थसमर्पकौ ।

प्रत्यगात्मावगत्यन्तौ नान्योऽर्थोऽर्थद्विरोध्यतः ॥ १७३ ॥

स्वार्थस्य हीति ॥ प्रत्यक्षावपरोक्षवर्लक्षणस्वार्थस्य स्वार्थाप्यर्थस्याप्रहा-
णेनैवापरित्यागेनेप त्वंसत्त्वंदी विशिष्टार्थसमर्पकौ । अतो वाच्यभेदात्
पर्यायतेत्यर्थः । एवं सङ्गसङ्गार्थत्वेन स्वार्थिस्वात्प्रहाह—प्रत्यगात्मेति ।
प्रत्यगात्मनः शुद्धसाक्षिणोऽवगतिस्वार्थावगतिरन्तोऽवमानं पयोस्ती । तथा
भूयमाणं पदयोः सामानाधिकरण्यं मियो विद्वत्वाप्यार्थसंसर्गोऽन्यतरवि-
शिष्टेऽन्यतरे वा पर्यवसानमगच्छत्कल्पितभेदपरामर्शेन लक्षणया विगतप-
रोक्षत्वाद्यं देवरूपमात्रे सोऽयं देवदत्त इतिवदस्ये पर्यवसतीति प्रत्यगा-
त्मावगत्यन्तौ सार्वसाद्भावावित्यर्थः । ननु सार्वपदयोः सामानाधिकर-
ण्यसंज्ञादित्यादिविषयतयाप्युपपत्स्यते किमित्यस्यार्थतापक्षपात इत्यत्र
आह—नान्योऽर्थ इति । अतोऽस्मादुक्तादस्यार्थादेकरसाद्विरोधी अन्वो-
ऽर्थो न वेदान्तेषु प्रतिपाद्यत इत्यर्थः । तदिदं विवक्षितं सार्वमर्थयोः सुवर्ण-
कुण्डलमिनिवच्च कार्यकारणभावेन संसर्गः संभवति 'अन्यत्रास्मात्कृताकृता'
दिति मुनिविरोधान्, नापि भूयक्षरादिपदंज्ञादिभावेन 'मित्कलं निश्चि-
य'मित्यादिदूटसंस्कारसप्रतिपादकमुक्तिविरोधान्, नापि गुणगुणिभावेन नील-
मुत्पलमिनिवच्चिगुणत्वमुनिविरोधान्, नापि आतिव्यक्तिशिष्टस्वरूपादिप-
कारेण संसर्गः 'एकमेवाद्वितीयं' 'असद्गो रूपं पुरपः' इत्यादिमुक्तिविरोधान्,
संज्ञाद्विनिष्टसंसर्गविरोधिवस्तुमात्रनिवृत्तं वाक्यस्यान्यार्थत्वमिह विवक्षि-
तम् । तथाच विमतमत्यर्थनिवृत्तमुपाधिपरामर्शमन्तरेणाधिभाष्यमानं भेद-
वस्तुनिवृत्तत्तोऽयं देवदत्त. एवं द्विदमित्यादिवाक्यवदिति ॥ १७३ ॥

नन्वेवमस्यार्थनिवृत्तेऽपि वाक्यस्य न तावन्मात्रे पर्यवसानं पुनः बोध-
मात्राच्छ्लामिद्वैध्यान्तरमेवमिति क्रियापर्यवसायिता कस्याच्च कस्यचन
रक्षाशहा मुमुक्षोर्जिज्ञासितमर्थं विहावायोन्तरपरत्वकरूपनेऽनुभुगितार्थ-
त्वेन वाक्यस्याप्यमाप्यमसद्वाग्मैवमित्यनिमेस ज्ञापमात्रादेव कल्पनिर्दि-
शान्तेनोपपादयति—

नवबुद्धपहाराद्धि स्वात्मानं दशपूरणम् ।

अपश्यञ्ज्ञातुमेवेच्छेत्स्वमात्मानं जनसथा ॥ १७

नवनृर्जान्यादिना ॥ नरेण उपमिति युया भ्रमररूपारहासितोद्वे-
नान्तिरोधानमाप्रतिगृह्णिकृतया दशत्वमलयायाः पूरुं स्वामानमर-
रुन ज्ञानुमेवेच्छेन्ननु किञ्चिद्भ्रुंमित्यर्थः । यथाय एष्टान्तमा जनी मुमु-
क्षुरपि स्वमाप्तान केनापि हेतुना त्रिमृत ज्ञानुमेवेच्छति भ्रमनिवृत्तिरुक्त-
ये शानः क्रियापरत्परकल्पना नाप्रकाश लभत इत्यर्थः ॥ १७४ ॥

प्रकृते स्वानन केनापहार कृत इत्यपेक्षया दृष्टान्तिक विवृष्टंलदाह-

अविद्यायद्धचक्षुष्टान्कामापहतधीः मदा ।

विविक्तं दृश्यमात्मानं नेक्षते दशमं यथा ॥ १७५ ॥

अविद्यायद्धन्ति ॥ अविद्यानाद्यज्ञान तथा बद्धमात्मादित चक्षुर्विवेक-
दर्शन यस्य स जीवन्तथा तस्य भावन्तर तन्मादिति विग्रहः । आवरणमु-
क्त्वा विक्षेपमाह—कामापहतधीरिति । बहिर्विधिसप्तचित्त इत्यर्थः । सदा
सर्वदा दृश्यसंवाताद्विविक्तमेव परमार्थं दृशात्मतत्त्व नेक्षते न पश्यति यथा
नवस्वेव विक्षिप्तचित्तो दशमं नवभ्यो वस्तुतो विविक्त नेक्षते तथेत्यर्थः १७५

कथं तद्दर्शमानं जानातीत्यपेक्षायां शास्त्राचार्योपदेशात्तन्निमित्तमात्राजाना-
तीति सदृष्टान्तमाह—

दशमस्त्वमसीत्येवं तत्त्वमस्यादिवान्यतः ।

स्वमात्मानं विजानाति कृत्स्नान्तःकरणेक्षणम् ॥ १७६ ॥

दशमस्त्वमसीत्येवमिति ॥ कृत्स्नान्तःकरणेक्षणमदकतुरपि विविक्त
तत्साक्षिणमित्यर्थः ॥ १७६ ॥

ननु 'यच्छब्दयोगः प्राथम्यमित्याद्युद्देशलक्षणम् । तच्छब्द एवकारश्च
स्यादुपादेयलक्षण'मिति न्यायेन प्रथमनिर्दिष्टमुद्देश्य चरमनिर्दिष्टमुपादेय-
मिति न्यायेन प्रथमनिर्दिष्टमुपादेयमिति नियमो वक्तव्यः स इह नोपपद्यते
यतस्तत्त्वमित्यत्र तदर्थस्य प्राथम्य भूयते । 'अहं ब्रह्मासी'त्यत्र त्वमर्थस्य एव
तत्रतत्रान्यथान्यथा धूपमाणत्वात्कथमिहोद्देश्यविधेयनियम इत्याशङ्क्य चर-
पदानामर्थबशादेव संबन्धो न पाठ्यस्तादाहर पात्रं पात्रमाहरेनिवदर्थनियम
विवक्षमाह—

इदं पूर्वमिदं पदान्पदं वाच्यं भवेदिति ।

अन्वयव्यतिरेकाभ्यां ननो वाच्यार्थसोधनम् ॥ १७७ ॥

इदं पूर्वमिति ॥ पाठस्याभिप्रेत्येति 'अगिदमुदिरपानुपायमिदो बोध्यत'
 ति स्यात्पारिद अगिदार्थेक एवमदमारिपदं पूर्वमिदमप्रमिदार्थेकं एव तदा-
 रिपदं पदार्थित्वेन पद विव्यक्तं वाच्य भवेदित्यन्वयव्यतिरेकात्पामप्यार्थ
 नो वाच्यार्थसोधनं एवमर्थस्य तदर्थोपायप्रतिपत्तिरूप भवेदित्यर्थे ॥ १७७ ॥

उपेक्षेः हेतुमाह—

वाच्ये हि ध्रुवमागानां पदानामर्थसंस्पृतिः ।

नियमो नैव वेदेऽभि पदमांगत्यमर्थतः ॥ १७८ ॥

वाच्ये हीति ॥ एतद् ॥ १७८ ॥

आचार्येण मङ्गामीपुत्रदिष्टः शत्रु शिष्यः कथमहं एव स्यामिति पूरु-
 । तदस्यपानुपपत्त्या वाच्य साक्षादोपजननसमर्थं न भवतीति गम्यते
 नानुमाह—

यदा नित्येषु वाच्येषु पदार्थस्तु विविच्यते ।

वाच्यार्थज्ञानसंक्रान्त्यं तदा श्रद्धो न युज्यते ॥ १७९ ॥

यदा नित्येष्विति ॥ नित्येष्वर्थाव्यभिचारिष्वित्यर्थः ॥ १७९ ॥

पदार्थज्ञानविशेषस्य श्रद्धो घटन हायुक्तं एवमिति—

अन्वयव्यतिरेकीतिः पदार्थस्मरणाय तु ।

स्मृत्यभावे न वाच्यार्थो ज्ञातुं शक्यो हि केनचित् ॥ १८० ॥

अन्यथेति ॥ अन्वयव्यतिरेकीति शब्देनापान्तरवाच्यैस्मदनुद्देश्य तर्क-
 मानागमविवेचनमुत्पन्ने । पदार्थस्मृतिः पदोपस्थापितवाच्यार्थज्ञानकार-
 मित्याथ लोकप्रतिद्विमाह—स्मृत्यभाव इति ॥ १८० ॥

तथापि त्वंपदार्थविवेकेऽनीय प्रयत्नः कार्य इत्यभिप्रेत्याह—

तत्त्वमस्यादिवाच्येषु त्वंपदार्थाविवेकतः ।

व्यज्यते नैव वाच्यार्थो नित्यमुक्तोऽहमित्यतः ॥ १८१ ॥

तत्त्वमस्यादीति ॥ त्रिभिः श्लोकैः ॥ १८१ ॥

विचारप्रयोजनं ब्रूयति—

अन्यव्यतिरेकोक्तिस्तद्विवेकाय नान्यथा ।

त्वंपदार्थविवेके हि पाणार्वापितत्रिल्ववत् ॥ १८२ ॥

वाक्यार्थो व्यज्यते चैवं केवलोऽहंपदार्थतः ।

दुःखीत्येतदपोहेन प्रत्यगात्मविनिश्चयात् ॥ १८३ ॥

अन्यव्यतिरेकोक्तिरिति ॥ अत इति पूर्वश्लोकगतं पदमस्मिन्व्यो-
ज्यम् । तद्विवेकाय त्वंपदार्थविवेकायेत्यर्थः । पदार्थविवेकफलं स्पष्टयति—
त्वंपदार्थविवेके हीति । केवलो भेदसंसर्गशून्यो वाक्यार्थ इत्यन्वयः । तत्र
हेतुमाह—अहंपदार्थतो दुःखीत्येतदपोहेनेति । अहमिति प्रतीयमानापदा-
र्थादुःखीत्येतदभेदमंशस्यापोहेन प्रत्यगात्मनः साक्षिणो विशेषेण निश्च-
यादित्यर्थः ॥ १८२ ॥ १८३ ॥

एवमुक्तेन न्यायेन वाक्यादेवापरोक्षाखण्डब्रह्मात्मज्ञानमुपपाद्येदानीं पूर्व-
वादिकल्पनाया निमूलतामाह—

तत्रैवं संभवत्यर्थे श्रुतहानाश्रुतार्थधीः ।

नैव कल्पयितुं युक्ता पदवाक्यार्थकोविदैः ॥ १८४ ॥

तत्रैवमिति ॥ स्पष्टम् ॥ १८४ ॥

यथाव्याख्यानं वाक्यस्य यथाश्रुतार्थे संभवति सति श्रुतहान्यादिकल्पन-
मनवकाशमित्युक्तमयुक्तं, 'प्रत्यक्षादिविरुद्धे वाक्यस्याबाधदर्शनादि'ति पूर्व-
वादी दृष्टान्तेन शङ्कते—

प्रत्यक्षादीनि बाधेरन्कृष्णलादिषु पाकवत् ।

अधजादिनिर्भैरैः कथं स्याद्वाक्यबाधनम् ॥ १८५ ॥

प्रत्यक्षादीनीति ॥ यथा 'कृष्णलान्ध्रपये'दिति कृष्णलान्ध्रपयस्यैव-
र्णमयकणेपु श्रुतोऽपि पाकः प्रत्यक्षेण बाध्यते, तेषु विहिते रक्षण-
दृष्टार्थे एव संस्कारश्च पाकक्रियासाध्यः एवमिहाप्यखण्डार्थता वाक्यस्य

दुःख्यादीनि प्रमाणादि धेत्वात्तद्वानि वापेत् । सुतेऽप्यागतो ब्रह्मणे पूर्व-
 ष्यादुपवादनः प्रसंख्यानेतामसंकारार्थता वाक्यवायेति चेन्नशोकात्माह-
 न्यस्यादीनि । अथेदेवं यदि बर्तुन्वादिर्षागमस्य प्रत्यक्षप्रमाणता व्याजेतद्-
 षि, अथवात्कारानुपरागमन्नेन स्वत आगमि दुःखिवादिपर्यवेत्तव्यस्य
 विनाशुत्वात्तः प्रत्यक्षात्प्रामाण्येनैः प्रमाणगूनवाक्यवापयं कथं स्यात् ।
 नैव स्यादित्यर्थे । अथात्रे कृष्णं सुहोतीतिवद्व्युत्पाने संशुभ्रव्यात्मयोऽप्यत्र
 विप्रियोगादर्शनादि न संकारार्थत्वं वाक्यस्योपपद्यते ततो ब्रह्मव्याप्तीत्वं
 तु यदाथंसादिदार्ढ्यभावादिपुनमेवेति भावः ॥ १८५ ॥

तन्नेवविरोधिता न इत्यामामाण्याभावेऽपि स्यादनुवचिकइत्यस्यप्रामाण्य
 वाक्यवायेति पूर्ववादी साहचरे—

दुःख्यस्तीति मनि शानं निर्दुःखीति न ज्ञायते ।

प्रत्यक्षादिनिमन्वेऽपि वाक्यास्य व्यभिचारतः ॥ १८६ ॥

दुःख्यस्तीति मतीति ॥ दुःखिवादिमावण्योक्तरीत्या प्रत्यक्षात्प्रामाण्य-
 येऽपि दुःख्यस्तीति विरोधितमिदं ज्ञाने त्वनि वाक्यान्निर्दुःखीति विज्ञानं
 न ज्ञायत इति शोभता । पूर्वनिद्वत्तया प्रत्यक्षत्वात्संज्ञाविरोधित्वेन प्राध-
 न्यमस्तीत्यभिप्रायः । कृष्णति—न व्यभिचारत इति ॥ १८६ ॥

तमेव व्यभिचारमाह—

स्वप्ने दुःख्यहमध्यासं दाह्येदादिहेतुतः ।

तत्कालमाविमिर्वावर्षने बाधः क्रियते यदि ॥ १८७ ॥

स्वप्ने इति ॥ स्वप्ने दाह्येदादिहेतुतो निमित्तादहं दुःखयासं तदाप्तोव-
 दनादिर्दुःखोऽभूवमित्यनुभवमिदंवाक्यामप्यसौ दुःखिवादीत्यर्थः । तत्र
 पराभिनिवेशमनुभवति—तच्छास्तेति ॥ १८७ ॥

तथापि दुःखमावण्यभिचारीत्याह—

समाप्तिमाहं दुःखस्य प्राक् तद्वाच इष्यताम् ।

न हि दुःखस्य संतानो आन्तेर्वा दृश्यते कश्चित् ॥ १८८ ॥ --

समाप्तिरिति ॥ दुःखस्य समाप्तेरुर्ध्वं तद्वाचो दुःखवाच इष्यते

यत्क त्वंमति इ न्य नाभूदिति तत्रापि इत्यपी मध्ये इत्यमानस्य शुद्धि-
 त्वमितिमात्राभिपारादिभ्यः । इतो वाच इत्यत्र इत्यत्र देवुमाह—
 कानि । अ स्मरति इष्टान्नाथो वासनात्मन्नातद्. शिवादेशात्मनि मति व्यदि-
 तारातागन्तुम्य नातिहाशिवामस्य नुपनसेरारोपितत्वमिदो प्रमाजज्ञानं
 गुणित्वात्तानमिन्न इततादिपाद्येन दु शिवादिपाद्येन कुर्वदेव वास्यादुदे-
 नानि न वाचयत्यासामध्यंनडावकाश इति तात्पर्याथैः ॥ १८८ ॥

इत्यथ वाच्य न प्रत्यक्षादुपलभिस्याह—

प्रत्यगात्मन आत्मत्वं दूःख्यस्मीत्यस्य बाधया ।

दशमं नवमस्येव वेद चेदविरुद्धता ॥ १८९ ॥

प्रत्यगात्मन इति ॥ स्पष्टार्थः ॥ १८९ ॥

विमर्शोक्त न्यायार्थं संक्षिप्याह श्लोकवनुष्टयेन—

नित्यमुक्तत्वविज्ञानं वास्याद्भवति नान्यतः ।

वास्त्यार्थस्यापि विज्ञानं पदार्थस्मृतिपूर्वकम् ॥ १९० ॥

अन्वयव्यतिरेकाभ्यां पदार्थः स्मर्यते ध्रुवम् ।

एवं निर्दुःखमात्मानमक्रियं प्रतिपद्यते ॥ १९१ ॥

नित्यमुक्तत्वेत्यादिना ॥ १९० ॥ १९१ ॥

सदेवेत्यादिवाक्येभ्यः प्रमा स्फुटतरा भवेत् ।

दशमस्त्वमसीत्यसाद्यथैवं प्रत्यगात्मनि ॥ १९२ ॥

प्रबोधेन यथा स्वाप्नं सर्वदुःखं निवर्तते ।

प्रत्यगात्मधिया तद्बहुःखितं सर्वदात्मनः ॥ १९३ ॥

प्रमा स्फुटतरा अपरोक्षा । निगद्व्याख्याताः श्लोकाः ॥ १९२ ॥ १९३ ॥

पुरोककृष्णलादिपाकदृष्टान्तवैषम्यं स्फुटयति—

कृष्णलादौ प्रमाजन्म तदन्यार्थाऽमृदुत्वतः ।

तत्त्वमस्यादिवाक्येषु न त्वेवमविरोधतः ॥ १९४ ॥

हृत्पण्डादाविति ॥ प्रमादा अत्रन्म यत्कृष्णलादौ तदुपपन्ने यतन्मत्-
प्रत्यायां प्रमा दृष्ट्या न पाषाण्याऽभृदुत्पत्तो मृदुत्वात्कृष्णलातामिति बो-
जना । कृष्णलापके पुदपस्यानैश्वर्यादशक्यार्थे च नियोगानुपपत्तेरित्यर्थः ॥

प्रकृते न तथाविधो विरोधोऽस्तीत्याह—

वाक्ये तन्वममीत्यस्मिञ्ज्ञातार्थं तदमिद्वयम् ।

समर्थे मत्स्यमाहास्याडावयं नोत्पादयेत्प्रमाम् ॥ १९५ ॥

घाफय इति ॥ 'तत्प्रमत्यादिवाक्येषु त्वंपदार्थाविवेकतः । अत्राप्ये नैव
वाक्यार्थे' इत्युक्तं प्रपञ्चसत्त्वंपदार्थविवेचने प्रमाधिक्यं शूचयति—वाक्ये
तावमिति । पदत्रयामकेऽस्मिन्वाक्ये तत्प्रममितिपदं चेति द्वयं ज्ञातार्थं प्रति-
दार्थं समर्थे त्वंपदार्थे मत्स्यविज्ञानेऽसाहाय्यत्वात्साहाय्यत्वात्साहाय्यकारित्विर-
हाहावयमेतत्प्रमा नोत्पादयेदपरोक्षनिश्चयरूपमित्यर्थः ॥ १९५ ॥

अतिपदस्योपयोगमाह—

तत्त्वमोस्तुत्यनीडार्थममीत्येतत्पदं भवेत् ॥ १९६ ॥

तत्त्वमोरिति ॥ तुत्त्वमनीडार्थं बुद्ध विभक्त्येत्यादिनिपाताकारिवात्-
पेन सामानाधिकरण्यातिर्थात्पदाकम्बलत्वात्पटीकरणार्थमस्मीत्यादिपदमुप-
पुञ्जत इत्यर्थः ॥ १९६ ॥

निराकाङ्क्षे सामानाधिकार्ये मति को लाभ इत्यपेक्षायामाह—

तच्छब्दः प्रत्यगात्मार्थमाच्छब्दार्थस्तमन्मथा ।

दुःखित्वात्प्रत्यगात्मसं वारयेतामुभायपि ॥ १९७ ॥

तच्छब्द इति ॥ प्रत्यगात्मार्थो वाच्य स प्रत्यागात्मार्थमाच्छब्दः आकां-
शदेन सामानाधिकरण्यादिति बोध्यम् । तथा स्वमतसंबन्धस्य तच्छब्दार्थो-
ऽर्थो भवेत्तत्पदेन सामानाधिकरण्यादिति बोजना । तदा वा को लाभ इति
तमाह—तु मित्येति । उभायपि वाच्ये समर्थस्य दुःखित्वात्तत्त्वं तदपेक्षाऽवा-
स्यत्वं परोक्षत्वात् च वारयेतामित्यर्थः ॥ १९७ ॥

एवं वाक्यार्थेऽर्जनेऽक्षिणीवाक्यप्राप्त्याविरोधः सिद्धनीत्यसिद्धेऽपेक्ष-
संहरति—

एवं च नेतिनन्वयं गमयन्तां परम्पम् ॥ १९८ ॥

एवं चेति ॥ नेतिनेतिनाशकगिरुमपेक्षित्वयं ॥ १९८ ॥

एवं च पुनराव्ययुक्तत्वात् त्रि प्रामाणिकेयुक्तमुत्तरं—

एवं तत्रममीत्यस्य गम्यमाने कले कथम् ।

अप्रमाणत्वमसौक्ता क्रियापेक्षतमुच्यते ॥ १९९ ॥

एवमिति ॥ इत्यनन्द भाष्येराधेः ॥ १९९ ॥

यस्मादेव विद्यापेमाणे क्रियाया भनरकानाम्भादियुत्तरं—

तस्मादाद्यन्नमध्येषु कुर्वित्येतद्विरोध्यतः ।

न कल्पामोऽश्रुतत्वाच्च श्रुतत्यागोऽप्यनर्थकः ॥ २०० ॥

तस्मादिति ॥ आदौ तत्रमसीति प्रथमोपदेशे मध्ये पदार्थपरिज्ञेयना-
न्ययव्यतिरेकप्रवृत्तकालेऽन्ते च निर्विकल्पितप्रज्ञानुभवाकाले कुर्वित्येतदनु-
ष्ठानकल्पनं तत्तदर्थप्रतिपत्तिविरोधि यतोऽतो न कल्पामः न कल्पयामः
क्रियामिति शेषः । किंच भक्षुतत्वादिषु न कल्पयामः । न केवलमश्रुतत्वा-
त्क्रिया त्याज्या श्रुतत्यागस्यानर्थकत्वात्तदपीत्याह—श्रुतेति । नहि तत्रवनर्थयोः
स्वरूपमप्राप्तं चिन्तनीयतया विधानं शक्यते तस्याप्येवमन्यतोऽसंभवाद्वा-
देव तस्यापिमाशंसतो वाक्यभेदादिदोषप्राप्तिरपरिहायां स्वात्तत्त्वमोक्षार्थसि-
द्धमनपेक्षैव यथाकथंचिच्चिन्तनविधानान्श्रुतप्राप्ते चिन्त्ययद्वासाक्षात्कारसा-
प्रमात्वादिष्विष्टानिवृत्तिकलासिद्धेर्निरर्थकः प्रसंख्यानविधिरिति भावः ॥२००॥

उक्तार्थानभिज्ञः पुनराक्षिपति—

यथानुभूयते तृप्तिर्भुजेर्वाक्यान्न गम्यते ।

वाक्यस्य विधृतिसाद्ब्रह्मोशकृत्पायसीक्रिया ॥ २०१ ॥

यथेति ॥ भुजेर्भोजनाच्छ्रुतिः फलं वाक्याद्वाक्यार्थज्ञानमात्राच्च गम्यते ।
मोक्षफलमिति शेषः । तस्मात्तथा गोशकृतो गोमयात्पायसीक्रिया पायस-
करणं नोपपद्यते तस्य तदसाधनत्वाच्चद्वाक्यस्य विधृतिर्विधारणमर्थतोऽव-
धारणं न वाक्यार्थापरोक्षसाधनमित्यर्थः ॥ २०१ ॥

इत्यगंतो वाच्यं नार्थापरोक्षपार्थमित्येतद्वहीकृष्यग्रहणे तस्यापवादक-
माह मिदानी—

सत्यमेवमनात्मार्थवाचयात्पारोक्ष्यबोधनम् ।

प्रत्यगात्मनि न त्वेवं संख्याप्राप्तिरदभुवम् ॥ २०२ ॥

सत्यमिति ॥ प्रत्यगात्मनि तु नैवमभुवमनिहितं किंतु संख्याप्राप्तिरता-
मसंख्यावदपरोक्षज्ञानसाधनत्वं वाक्यस्य भुवमेवेत्यर्थः ॥ २०२ ॥

कुत इत्यपेक्षायां स्वतोऽपरोक्षरत्नगामक एव मह्यबोधदेशादित्याह—

स्वयंबोधत्वपर्यायः स्वप्रमाणक इत्येताम् ।

निवृत्तावगमः सिद्धः स्वात्मनोऽनुभवश्च नः ॥ २०३ ॥

स्वयंबोधत्वमेति ॥ स्वममाणकः प्रमाणनिरपेक्षमकारमानतास्वभाव
आत्मेत्वतो स्वयंबोधिद्व्यादिभूतेरित्यर्थः । तथाच वाक्यादहमोऽहंकारस्य
महमेदकनिवृत्तां स्वात्मनोऽनुभवश्च सिद्ध एव नोऽस्माकमिति न किंचिदनु-
पपन्नमित्यर्थः । विमतं परोक्षाज्ञानजनकं वाक्यत्वात्संमतवदित्यादिप्रयोगे-
नात्मविषयत्वमुपाधिर्दशमस्त्वमसीत्यादी व्यभिचारक्षेत्र्युक्तं भवति ॥ २०३ ॥

अत्र दुःखानुभवविरोधज्ञानं न कार्या दुःखस्य व्यभिचारित्वेत्तामधर्म-
त्वस्य निरस्तत्वादिपपधर्मत्वात्तद्व्यभिचेत्याह—

बुद्धीनां विषयो दुःखं नो यस्य विषया मताः ।

कुतोऽस्य दुःखसंबन्धी द्यौः सात्प्रत्यगात्मनः ॥ २०४ ॥

बुद्धीनामिति ॥ दुःखमहमस्मीति दुःखधर्मवाचनेनाहंकारेवानुभवा-
त्तस्य विषयभूतं दुःखं न बुद्धिपूर्वाध्याहंकारपूर्वाक्षिण आत्मनो धर्मः
संबन्धीत्यर्थः ॥ २०४ ॥

सर्वधर्मरहितक्षेत्र्यस्वगामा कथं तस्यानुभव इत्यत्र आह—

दृशिरेवानुभूयंत स्वैर्नैवानुभवत्तना ।

तदामासतया जन्म धियोऽज्ञानुभवः स्मृतः ॥ २०५ ॥

दृशिरेवेति ॥ दृशेरनुभवस्वभावत्वात्तस्य स्वरूपे कोनामाभ्योऽनुभ-

योऽपेक्षेनेत्यर्थं । नहिं कथं तन्व विशेषानुभय इति तस्वरूपमाह—तदा-
भामनयेति । चेतन्याभामव्याप्ततया विषो जन्मैवात्मन आगन्तुमोऽनुभवः
स्मृतो विद्वद्भिर्मित्यर्थं ॥ २०५ ॥

प्रकारान्तरेण प्रसंख्यानप्राप्ति निराकरोति—

अज्ञानायादिनिर्मुक्तः सिद्धो मोक्षस्त्वमेव सः ।

श्रोतव्यादि तत्रेत्येतद्विरुद्धं कथमुच्यते ॥ २०६ ॥

अज्ञानायादीति ॥ सर्वमंसारनिर्मुक्तो नित्यसिद्धो मोक्षो ब्रह्मत्वमेवे-
त्याचार्योपदेशे सति न च श्रोतव्याद्यनुष्ठेयं विद्यत इति कथं विरुद्धमुच्यते ।
नष्टविक्रिय ब्रह्मत्व कृतां चेति वचः प्रमाणं स्यादित्यर्थः ॥ २०६ ॥

अथ तत्रम्—

सेत्स्यतीत्येव चेत्तस्याच्छ्रवणादि तदा भवेत् ।

मोक्षस्यानित्यत्वं स्याद्विरोधे नान्यथा वचः ॥ २०७ ॥

सेत्स्यतीति ॥ विपरिणाम उपदेशवाक्यस्याभ्युपेयत इति सङ्ग्रामनूष
तत्रैकं संश्लिस्ततोऽपरं प्रच्यवत इति न्यायेन मोक्षानित्यत्वप्रसङ्गदोषमाह—
सेत्स्यतीति । एवमुभयथाविरोधे सति वचो वाक्यं नान्यथा न विपरिणाम-
वद्युक्तमित्यर्थः ॥ २०७ ॥

इतश्च प्रसंख्यानचादोऽनुपपन्न इत्यत आह—

श्रोतृश्रोतव्ययोर्भेदो यदीष्टः स्याद्भवेदिदम् ।

इष्टार्थकोप एवं स्यान्न युक्तं सर्वथा वचः ॥ २०८ ॥

श्रोतृश्रोतव्ययोरिति ॥ श्रोत्रादिभेदो यदीष्टः स्यात्तदेवं प्रसंख्यानं
भवेत्कर्तृकर्मभेदाभावे कार्यानुपपत्तेरित्यर्थः । अस्तु भेद इति चेत्तत्रा-
ह—इष्टार्थेति । जीवस्य ब्रह्मभावो हीष्टार्थः सोऽन्यस्यान्यभावावोगा-
द्विहन्येतातः सर्वथा वचो वाक्यं न युक्तमयुक्तप्रमाणमेव प्रसंख्यानपक्षे
भवेदित्यर्थः ॥ २०८ ॥

न युक्तं वच इत्येतत्प्रकटयति—

सिद्धो मोक्षोऽहमित्येव ज्ञात्वात्मानं भवेद्यदि ।

चिकीर्षुष्यः स मृदात्मा शास्त्रं षोढाटयत्यपि ॥ २०९ ॥

सिद्ध इति ॥ उक्तप्रकारेणात्मानं ज्ञात्वा यो यदि चिकीर्षुष्येति मृदा-
मेत्यम्बुषः । उदाटयत्युत्साद्यतीत्यर्थः ॥ २०९ ॥

मृदाभावं प्रकटयति—

नहि सिद्धस्य कर्तव्यं सकार्यस्य न सिद्धत्वा ।

उभयात्मनं कुर्यात्मानं वञ्चयत्यपि ॥ २१० ॥

नहीति ॥ स्पष्टम् ॥ २१० ॥

ननु विमिश्रस्वास्त्रिगुणद्वयाभ्यामभिप्रायमज्ञात्वेति पूर्ववादी स्वाभिप्राय-
माविष्करोति—

सिद्धो मोक्षस्तमित्येतदस्तुमात्रं प्रदर्शयते ।

श्रोतुस्त्वयात्तविज्ञाने प्रवृत्तिः स्यात्कथं त्विति ॥ २११ ॥

सिद्धो मोक्षस्तमित्यिति ॥ सुमुखोरात्मविज्ञाने प्रवृत्त्यर्थं सिद्धशब्द-
रूपो मोक्षस्त्वमस्मीति वस्तुमात्रकथनपरमिदं वाक्यं न तत्रैव पर्यवसि-
त्तमित्यर्थः ॥ २११ ॥

उक्तमेव विवृणोति—

कर्ता दुःख्यहमस्मीति प्रत्यक्षेणानुभूयते ।

कर्ता दुःखी च माभूवमिति यन्नो भवेत्ततः ॥ २१२ ॥

कर्तेति ॥ स्पष्टम् ॥ २१२ ॥

वाक्यकथनानन्तरं मन्तव्य इति श्रुत्या कर्तव्यविधानाद्येवमेवागु-
पेयमित्याह—

तद्विज्ञानाय शुक्त्यादि कर्तव्यं श्रुतिरत्रपीत् ।

कर्तृत्वाद्यनुवादेन सिद्धत्वानुभवाय तु ॥ २१३ ॥

तद्विज्ञानायेति ॥ त्वमिति कर्तृत्वमनूप वस्तुगत्या त्वं सिद्धमोक्षमदा-
रूपोऽस्य तन्मज्ज्ञानाय यत्तत्रेति वाक्यत्वात्पर्यमित्यर्थः ॥ २१३ ॥

इदानीं शिष्याकाङ्क्षादिनापि कार्यं कल्पनं न घटत इत्याह—

पृष्टमाकाङ्क्षितं वाच्यं दुःखाभावमभीप्सितम् ॥ २१८ ॥

पृष्टमिति ॥ किं तदाकाङ्क्षितं तदाह—दुःखाभावमभीप्सितमिति ।

दुःखाभावो यस्मिन्लघुःखामार्थं प्रत्यक्षं मोक्षलक्षणमित्यर्थः ॥ २१८ ॥

प्रत्यक्षरूपमुपपन्नस्य तदनुसूयात्वं प्रतिवचनस्य निगमयति—

कथं हीदं निवर्तेत दुःखं सर्वात्मना मम ।

इति प्रश्नानुरूपं यद्वाच्यं दुःखनिवर्तकम् ॥ २१९ ॥

कथं हीति ॥ २१९ ॥

अनु पृष्टमेवोच्यते प्रसंख्यानद्वारेण तन्निरेकेन श्रुतेर्दुःखापनयनसा-
मर्थ्याभावादित्यादाह प्रमाणस्य प्रमेयावबोधनमेव कार्यं न कार्यान्तरम-
तीति परिहरति—

श्रुतेः स्वात्मनि नाशङ्का प्रामाण्ये सति विद्यते ।

तस्मादात्मविमुक्तत्वं प्रत्यापयति तद्वचः ।

वक्तव्यं तत्तथार्थं स्याद्विरोधेऽसति केनचित् ॥ २२० ॥

श्रुतेरिति ॥ श्रुतेः स्वतः शिष्ये प्रामाण्ये सति स्वात्मनि स्वश्रमेणे नाशङ्का
विद्यते । स्वप्रमेयावबोधनसामर्थ्याभावादाह न विद्यत इत्यर्थः । किं ततः
निदं तदाह—तस्मादिति । मुक्तत्वप्रत्ययं प्रति कारणत्वं वाकीत्यर्थः । विरो-
धपरिहारस्य कृतत्वादिति भावः ॥ २२० ॥

वाक्यस्योक्ताद्योनुभवहेतुतां विहाय मत्तन्तरं भासन्ननुभवमार्गेणत-
मेत्याह—

इतोऽन्योऽनुभवः कश्चिदात्मनो नोपपद्यते ।

अविज्ञातं विज्ञानतां विज्ञातारमिति श्रुतेः ॥ २२१ ॥

इतोऽन्य इति ॥ प्रकारान्तरकस्यता चाशानुपपन्ना श्रुतिविरोधादित्या-
—अविज्ञातमिति ॥ २२१ ॥

अनुपपत्तं पूर्ववक्षितां प्राह 'अर्था नो शास्त्रसंविद्या स्यादिति तथा सति'
इति तदन्वयवैधोपपत्तेर्न प्रसंख्यानवत्त्वमित्याह—

नेयं कल्पना धृतनुसारिणीति सिद्धान्तो दूषयति—

निर्दुःखो निष्क्रियोऽकामः सिद्धो मोक्षोऽहमित्यपि ।
गृहीत्वैव विरुद्धान्यभादध्यात्कथमेव सः ॥ २१४ ॥

निर्दुःख इति ॥ निर्दुःखाद्विशेषणो मोक्ष एवाहमिति गृहीत्वा-
पीत्यन्वयः । वाक्याद्वाक्यार्थज्ञानं न जायत एवेति न चक्रमुचितमप्रा-
माण्यप्रसङ्गादनुभवविरोधाच्च । तथाचोत्पन्ने ज्ञाने तद्विरुद्धप्रतिपत्तिर्न सजा
घटीतीत्यभिप्रायः ॥ २१४ ॥

यदि वाक्यादेव निर्दुःखादिलक्षणमोक्षमसाक्षात्कारः कथं तर्हि तदा
तद्विरुद्धाकारानुभव इति पृच्छति—

सकामः सक्रियोऽसिद्ध इति मेऽनुभवः कथम् ।
अतो ये विपरीतस्य तद्भवान्वक्तुमर्हति ॥ २१५ ॥

सकाम इति ॥ अतः सकामत्वादेरुपाद्विपरीतस्य मे बलभूत-
स्येत्यर्थः ॥ २१५ ॥

अन्यस्वभावस्य सतो ममान्यस्वभावानुभवः कथमित्यस्मिन्नर्थे सकृच्छ्रुत-
वाक्यस्य पुंसः प्रश्नो घटते युज्यते । ननु कथमहं निर्दुःखादिरूप इति मुक्त-
त्वानुभवार्थे इति प्रश्नविषय विविच्य प्रतिवक्ति—

इहैव घटते प्रश्नो न मुक्तत्वानुभूतये ।
प्रमाणेन विरोधी यः सोऽत्रार्थः प्रश्नमर्हति ॥ २१६ ॥

इहैवेति ॥ स्पष्टम् ॥ २१६ ॥

अज्ञातज्ञापनस्वभावेन प्रमाणेनापूर्वार्थे बोधिते तद्विरोधी यः प्रमाणा-
भासगृहीतोऽर्थः स प्रश्नमर्हतीत्युक्तं प्रपद्यति—

अहं निर्मुक्त इत्येव सदसीत्यन्यमानजः ।
प्रत्यक्षाभासजन्यत्वाद्दुःखित्वं प्रश्नमर्हति ॥ २१७ ॥

अहं निर्मुक्त इति ॥ तदसीति यद्व्यन्मानं तज्ज इत्यर्थः ॥ २१७ ॥

इदाभी सिप्याकाहृषरोनावि कार्येकरूपन न घटत इत्याह—

पृथमाकाङ्क्षितं वाच्यं दुःखाभावमभीप्सितम् ॥ २१८ ॥

पृथमिति ॥ किं तदाकाङ्क्षितं तदाह—दुःखाभावमभीप्सितमिति ।

दुःखभावो यस्मिन्नुःखभावं ब्रह्मरूप मोक्षलक्षणमित्यर्थः ॥ २१८ ॥

प्रमत्तरूपद्रुपत्तस्य तदनुसूपात्वं प्रतिबन्धनस्य निगमयति—

कथं हीदं नियतेत दुःखं सर्वात्मना मम ।

इति प्रश्नानुरूपं यद्वाच्यं दुःखनिवर्तकम् ॥ २१९ ॥

कथं हीति ॥ २१९ ॥

अनु पृथमेवोच्यते प्रमत्तव्याजद्वारेण तस्यनिरेकेन श्रुतेर्दुःखापनयनता-
मर्थाभावादिद्वाराद्वा प्रमाणस्य प्रमेयावबोधनमेव कार्यं न कार्यान्तरम-
स्तीति परिहरति—

श्रुतेः स्वात्मनि नाशङ्का प्रामाण्ये सति विद्यते ।

तस्मादात्मविमुक्तत्वं प्रत्यापयति तद्वचः ।

वक्तव्यं तत्तथार्थं स्याद्विरोधेऽस्मिन् केनचित् ॥ २२० ॥

श्रुतेरिति ॥ श्रुतेः स्वतःसिद्धे प्रामाण्ये सति स्वात्मनि स्वप्रमेये नाशङ्का
विद्यते । स्वप्रमेयावभासतामर्थाभावाद्वा न विद्यत इत्यर्थः । किं ततः
सिद्धं तदाह—तस्मादिति । मुक्तावप्रत्ययं प्रति कारणत्वं पार्थीत्यर्थः । विरो-
धपरिहारस्य ह्यनर्थादिति भावः ॥ २२० ॥

वाक्यस्योक्तार्थानुभवहेतुतां विहाय गत्यन्तरे नास्त्यनुभवमार्गगत-
मित्याह—

इतोऽन्योऽनुभवः कथिदात्मनो नोपपद्यते ।

अविज्ञातं विज्ञानतां विज्ञातारमिति श्रुतेः ॥ २२१ ॥

इतोऽन्य इति ॥ प्रकारान्तरकल्पना चात्रानुपपत्ता श्रुतिविरोधादित्या-
ह—अविज्ञानमिति ॥ २२१ ॥

पदुक्तं पूर्वपक्षिणा भाव 'अर्था नो शास्त्रसंविदा स्यादसिद्धं तथा सति'
इति तदनुवर्धोपपत्तेर्न प्रसंख्यानकल्पकमित्याह—

नरेण कप्रनिगच्छ इतो वनेयानरगच्छतिर्नद्विजाभा सपुरयसमावर्द्ध-
 कर्षा । पदुदरावर्द्धांश्च नु मिषवात्तान् इमाणां वधायामभूया वनेदुर्वैव
 नोमिषवतीति धानः ॥ २३१ ॥

वक्रगाधेऽगुधदुःखी—

अनः सर्वमिदं सिद्धं यथागम्याभिरीतिम् ॥ २३० ॥

अनः सर्वमिदमिति ॥ स्पष्टम् ॥ २३० ॥

मुमुक्षोरपि नास्ति योमुक्षेदा इतः सा मुमुक्षु स्यादिति कुमुदे-
 च्छ्यापमाह—

यो हि यथाद्विरक्तः स्यान्नर्गो तर्ह्य प्रवर्तते ।

लोकप्रयाद्विरक्ततान्मुमुक्षुः किमिनीदते ॥ २३१ ॥

यो हीति ॥ २३१ ॥

मिमुक्षो नियोगवत्तदवभावेऽपि मिच्छादनादिमृषयद्विषयान्तरेऽपि
 प्रवृत्तिः कदापिस्त्विति धेनवमाह—

क्षुधया पीड्यमानोऽपि न विषं क्षतुमिच्छति ।

मृष्टान्धस्तद्वृत्तं जानन्नामृदस्तत्रिषत्सति ॥ २३२ ॥

क्षुधयेति ॥ विषयागो दुःखसाधनताम्पारतन्वकं प्रागेव विषय-
 कानां न पुनरुपादानमगृह्य संभवति । मिच्छादनादिस्तु ज्ञाननिष्ठाविरोधा-
 भावाच्छरीरस्थितिमात्रहेतुतयावश्यव्येभ्यपूर्वावषयहेतुराभावात् सत्क-
 रणसाधनवृत्तिरिति न दोष इति ब्रह्मव्यम् ॥ २३२ ॥

उत्पद्यतव्यज्ञानस्य यद्यपि किमपि कृत्यं नास्ति तथापि गुरुताये नान-
 नीये पवेति शिष्यान् शिक्षयन्निव गुरुश्यामं निवभाति—

वेदान्तवाक्यपुष्पेभ्यो ज्ञानामृतमधूत्तमम् ।

उज्जहारालिवधो नस्तस्यै सद्गुरवे नमः ॥ २३३ ॥

वेदान्तवाक्येति ॥ स्पष्टम् ॥ नोऽस्तदर्थमित्यर्थः ॥ २३३ ॥

अथात्ममनःसंवादप्रकरणम् १९

तदेवं सर्वेषुविलसाम्यां तत्संबन्धार्थपरिशोधनपूर्वकं महामयैक्यलक्षणवा-
च्यार्थज्ञानं सफलं सर्वबेदास्तप्रत्यर्थं प्रमाणबुद्धिभ्यामुपपादितं, नित्यमुदबु-
द्धमुक्तमज्ञानानन्त्यानन्दस्वभावस्य प्रत्यागतमनो भैरुकिपर्यासाद्यनेकवर्ष-
देहबुधाहंकारमनोबुद्धिचिच्छवाप्यमन्तःकरणमिति च तत्रतत्रोक्तम् । इदानीं
माधाम्येन मनोध्यासनिबन्धन एवात्मनः संसारोऽतो मनःस्वरूपतः चेष्टा-
नुसंधानेन तद्विष्ठापने षडः कार्ये इत्यभिप्रायेणामममनःसंवादरूपं प्रकरण-
मारममाणो भगवान्माध्याह्नकारः प्रकरणप्रबोधनं तावदाह—

प्रमुञ्च्य तृष्णाञ्चरनाशकारणं चिकित्सितं ज्ञानविराम-
भेषजम् । न याति कामञ्चरसन्निपातज्जं शरीरमालां
शतयोगदुःखिनाम् ॥ १ ॥

प्रमुञ्चेति ॥ चिकित्सितं चिकित्सा । भावे निष्ठा । ज्ञानं विवेकरूपं
विरामरूपं विराम भीदासीम्यं मनोबुद्धिविषयेष्वनामनिलक्षणं च भेषजं
वास्त्रिभुविस्मितं तृष्णास्वरनाशाकारणं प्रमुञ्च्य दुःखिनां दुःखित्वं न
यानि पुमानिति बोधना । काम एव ञ्चरन्त्रिभुविसंनिरातो मूर्च्छा
जाग्रामात्मविवेकलक्षणा ततो जातो शरीरपरम्पराजातयोः संबन्धैर्दुःखि-
नामित्यर्थः । यद्वा चिकित्सितमिति भेषजविशेषणं बोध्यम् । सम्पाद्यया-
द्याहं साधितमित्यर्थः ॥ १ ॥

भेषजप्रयोगप्रकरणमात्ममनःसंवादेन प्रपद्यन्ति—

अहं ममेति त्वमनर्थमीहसे परार्थमिच्छन्ति तवान्य
ईदितम् । न तेऽर्थशोधो न हि मेऽस्ति चार्थिता ततश्च
युक्तः शम एव ते मनः ॥ २ ॥

अहं ममेत्यादिना ॥ हे मनः, अहंममेति इदमित्यपि दृश्यम् ।
त्वमनर्थं व्यर्थमीहसे चेदतो । ननु त्वदर्थमेवाहं चेदतोऽतः कथमाकर्षणमिति
चेद्याहं शोक्यो संशयेवाभिमानमवेपुत्तरमाह—परार्थमिच्छन्तीति ।
हितं परार्थं पुरुषस्य भोगापकर्षार्थमभ्ये शोक्या इच्छन्ति च एवं

सिद्धिर्वाप्यनेदिता । विचारंमाणे तन्मन्वीतिनमसि मृग । तन्मन्वीतिनो न
 संभवत्तन्नेतन्नासात् । ये इत्यपिंताश्च तन्मन्वीतिनो नमो नमो नमो नमो नमो
 इत्यर्थः ॥ ३ ॥

मायामोक्षविशेषाभावे साधयति—

यतो न चान्यः परमात्मनानानाम्भेदं नृमोक्षमनो न
 मेवमिदं । नदेव नृमन् न कामये हितं फलम् नैतः
 प्रसमाय ते द्विगम् ॥ ३ ॥

यत् इति ॥ यथातथाप्युक्तं नृकथापरमात्मिकात्परात्मनोऽप्यो
 भावं यतोऽन्यः सदेव नृमन् इत्यादिरूपस्यम्भेदः, ते प्रसमाय यत्नः ।
 मुमुक्षुणा मनोविध्वाने यत्रः क्वप्ये इत्यभिप्रायः ॥ ३ ॥

परमात्माभेदेन स्वत्यापिंशभावे उक्तमैवाभेदमुपपादयति—

पदूमिमालान्यतिवृत्त एव यः स एव चात्मा जगतश्च
 नः श्रुतेः । प्रमाणतथापि मया प्रवेद्यते मुर्ध्वं तन्माय
 मनसोरेहितम् ॥ ४ ॥

पदूमिमालेति ॥ भक्तनाया विद्याया नोको मोक्षो यत् सृष्टिरेति
 प्राणमनोदेहधर्माः पदूमिव इत्यादिभांतिरोभावरूपास्तेषां माळा भवे-
 तिच्छाः परम्परास्ता अभ्यन्तंत्व मर्वात्मना पृथक्कृत्य वृत्त. सिद्धौ निधयत्र
 इति यावत् । य एवंविधः स एव जगतः सर्वस्वात्मा । चकारात्तथाहमेवात्मा ।
 श्रुतेः 'यस्माक्षात्परोक्षाद्भक्त', 'य आत्मा सर्वान्तरः' इत्यादी श्रवणादित्यर्थः ।
 'अहमात्मा गुडाकेश सर्वभूताशयस्थित' इत्यादिस्मृतिप्रमाणतोऽपि । चरा-
 रात्कार्यकारणोपाधिद्वयपरामर्शमन्तरेण स्वतो भेदानिरूपणादित्यादिन्याया-
 द्विद्वन्द्वनुभवाद्य मया प्रवेद्यते सम्यक् ज्ञायते मुर्ध्वेति मुगमम् ॥ ४ ॥

प्रत्यगात्मनः परमात्माभेदं प्रामाणिकमुपपादयति भेदप्रतिभासस्य मनःकनि-
 चावेनाभासतामुपपादयति—

त्वयि प्रशान्ते नहि चास्ति भेदधीर्यतो जगन्मोहमुपैति

मायया । प्रहो हि मायाप्रभवस्य कारणं ग्रहाद्विमोके
नहि सास्ति कस्यचिन् ॥ ५ ॥

त्वयीति ॥ यतो भेदत्रियो जगद्व्यापित्वात्तमोहमातुलीभाषमकृतायंता-
मिमानलक्षणया मायया उच्येति नित्यं संवत्सरे सा भेदधीएवधि मन्त्रमि
प्रज्ञानो नचाभि । सुषुप्तौ त्वदभावे तदभावदर्शनादित्यर्थः । भन्वयव्यतिरे-
काभ्यां भेदप्रद्विख्यानर्थेहेतुतामुपपादयति—प्रहो हीति । सुषुप्त्यादां भेदम-
हाभावे मायामोहयोरदर्शनादित्यर्थः ॥ ५ ॥

इत्यत्र मनश्चेष्टितं वृथेत्याह—

न मेस्ति मोहस्तत्र चेष्टितेन हि प्रबुद्धतत्त्वस्त्वसितो
हाविक्रियः । न पूर्वतत्त्वोत्तरभेदता हि नो धृष्येव तस्माच्च
मनस्तवेहितम् ॥ ६ ॥

न मेऽस्तीति ॥ अमितो रन्ध्रहितः । प्रबुद्धतत्त्वस्त्वभावमपितत्त्वमवि-
क्रियात्वं च व्युत्पादयति—न पूर्वेति । पूर्वतत्त्वं पूर्वोक्त्या पूर्वतत्त्वानुत्तर-
भेदता उत्तरकाले तत्त्वभेदता नोऽस्तीति तत्त्वप्रयोधात्पूर्वोत्तरकाल-
योर्न जे विशेषोऽस्तीत्यर्थः । हि यस्मादेवं तस्मात् । स्वकृतानिजाभाषा-
दित्यर्थः ॥ ६ ॥

सर्वेत्त्वानिवर्तिनाघातमन भागमुक्तामिजायापोमं साधयति—

यतश्च नित्योऽहमतो न चान्यथा विकारयोगे हि भवे-
दनित्यता । सदा प्रमातोऽहमतो हि चाद्वियो विकल्पितं
चाप्यसदित्ययम्वितम् ॥ ७ ॥

यतश्चेति ॥ अन्यथा अनित्यता । मनु बुभोऽमित्यताप्रामिषां निविध्यने
तत्राह—विकारेति । परिवर्तनदपरिणामादित्यपविक्रियाभावेऽपि प्रकृत्याध-
काशानेसगोरूपविक्रिया स्वादित्यतामुक्ताह—सदेति । 'सहस्रिमानो केशव
महालोकः', 'पश्यन्त्ये तत्र परधर्मास्त्वादित्युत्तेरित्यर्थः । यन्नि इत्यभेदे क्वच
सद्व्ययमत आह—विकल्पितमिति । तन्नुत्तरादिवदतामुक्तावार्था,
स्वितं निवृत्तमित्यर्थः ॥ ७ ॥

मनसैव सद्वितीयत्वमात्मन इत्याशङ्क्याह—

अभावरूपं तमसीह हे मनो निरीक्ष्यमाणे न हि युक्ति-
तोऽस्तित्वा । सतो घनाशादसतोऽप्यजन्मतो द्रयं च
चेतस्तव नास्तितेष्यते ॥ ८ ॥

अभावरूपमिति ॥ यद्वा भेदकस्पर्कस्य मनसोऽभावरूपादपि सदाइ-
यात्वमात्मनं इत्याह—अभावरूपमिति । युक्तितो निरीक्ष्यमाणे तवास्तित्वा
नहीत्युक्तं युक्तिमाह—सतो हीति । तथाचाह भगवान् 'नासतो विद्यते
भावो नाभावो विद्यते सत' इति द्रयं जन्मविनाशाख्यं ते तव । अतस्तव
नास्तितेष्यते परमार्थसत्त्वं नेष्यत इत्यर्थः ॥ ८ ॥

'बीजाभावे कुतः फल'मिति न्यायेनाद्वैतत्वमात्मनो विशदयति—
द्रष्टा च दृश्यं च तथा च दर्शनं भ्रमस्तु सर्वस्तव कल्पितो
हि सः । दृशेथ भिन्नं न हि दृश्यमीक्ष्यते स्वप्नप्रबोधेन
तथा न भिद्यते ॥ ९ ॥

द्रष्टा चेति ॥ तव कल्पितस्वरकृतः । किंचागन्तुकस्याविज्ञातसत्त्वाना-
यादप्यात्माद्रय इत्याह—दृशेथेति । जडस्य स्वतः स्फुरणाभावात्स्फुरतश्च
सत्ये प्रमाणाभावादित्यर्थः । तथासति स्वप्नप्रबोधेन जाग्रदादिना न
भिद्यते । यथा स्वापावस्थायामद्वितीय एव तथावस्थान्तरेऽपीत्यर्थः । स्वप्ने
चाद्वितीयत्वं 'सलिल एको द्रष्टाऽद्वैतो भवति । अधास्मिन्प्राण एवैकत्वा
भवति तदेवं वाह सर्वानामभिः सहाप्येसी'त्यादि श्रुतिसिद्धम् ॥ ९ ॥
एवं विकल्पाभावेऽपि विकल्पना सत्यास्तीति पुनरद्वैतानुपपत्तिर्निर्वा-
नाशङ्क्याह—

विकल्पना चापि तथाद्रया भवेदवस्तुयोगात्तदलातचक्र-
वत् । न शक्तिभेदोऽस्ति यतो न चात्मनां ततोऽद्रयत्वं
श्रुतितोऽवसीयते ॥ १० ॥

विकल्पना चापीति ॥ तथा दृश्यवदेव विकल्पनापि न भिद्यतेति
पूर्वश्लोकगतानुकरणार्थं वाच्यम् । किंत्ववस्तुयोगादवस्तुविरयकता

तद्विरूप्यत्वाद्द्रवाधिष्ठानातिरिक्तस्वरूपरहिता मवेत्तत्र लोके तद्व्याप्तपत्र-
 ह्मदुस्सुकस्य अत्राकारत्ववदिनि योजना । यथा अमतोऽद्यात्स्य अत्राका-
 रता च पूषणानु तथा विकल्पनापि विद्यामानिरेकेण पूषावरानुसर्ता न
 भवतीत्यर्थः । तथापि नात्मनोऽद्रवत्वं दृष्टिभुनिमत्यादिशक्तिरूपस्य स्वगत-
 भेदस्य मरवात्तया प्रतिशरिरमात्मभेदप्रयनात्तजादीपभेदोपपत्तेभेद्यात्तद्रु-
 मुनिविरोधात्मैवमित्याह—न चात्मभेद इति । तथाच भुनिः 'अहोऽहो दि-
 स प्राणश्च प्राणो नाम भवति वदन्वाक्यपर्यंशुः । द्युग्वन्धोत्रं मन्वानो
 मनस्वाम्यर्षतानि कर्मनामाभ्येवे'ति विद्यात्मनो दृष्ट्यादिभेदस्योपाधिकतां
 दर्शयति । 'एको देवो बहुधा संनिविष्टः' 'एकं तमत् बहुधा कल्पयन्ति'
 'एकस्या सर्वभूतान्तरात्मे'त्यादिभुनिरात्मनः सर्वत्रैकत्वमाह । तथा भेद-
 निवेशभुनिरमृतयोऽप्यत्रोदाहार्याः ॥ १० ॥

भागमवाद्यानामात्मभेदकल्पना पुण्या निराकरोति—

मिथश्च मित्रा यदि ते हि चेतनाः क्षयस्तु तेषां परि-
 माणयोगतः । ध्रुवो मवेद्भेदवतां हि दृष्टो जगत्क्षय-
 क्षापि समस्तमोक्षतः ॥ ११ ॥

मिथश्चेति ॥ चेतना आत्मानो यदि मिथो मित्राः एतुर्लार्हि ये मित्राग्ने
 परिमिता यथा भूतापुरादयो ये च परिमितारग्ने विनाशिनश्चन्द्रदेवेश्वात्मनां
 विनाशिवप्रसङ्ग इति समुदायार्थः । परिमाणयोगतरेषां क्षयस्तु ध्रुवो
 मवेत् । भेदवतां हि दृष्टो विनाशदर्शनादिति योजना । किंच भेदपक्षे
 पूर्वैकस्मिन्कक्षे एकैकमुक्तावप्यनग्नो गतकल्पेऽप्यनग्नानां जीवानां मुक्ति-
 संभवादिदानीं समलमोक्षतो भोक्तभावे तदर्थानां भोग्यानां जगतां क्षय-
 क्षापि भवेदतो भेदपक्षो दुर्बुभिक इत्यर्थः ॥ ११ ॥

अनु तथापि जगत्बीजेषादिभेदस्य विद्यमानाद्यान्कपमुक्तरोपपरिहार
 इत्याशङ्काह—

न मेऽस्ति कश्चिन्न च सोऽस्ति कस्यपियतोऽद्रयोर्द्धं न
 हि चास्ति कल्पितम् । अकल्पितथासि पुरा प्रसिद्धि-
 विकल्पनाया ह्यमेव कल्पितम् ॥ १२ ॥

नाम्निता । यतः प्रवृत्ता सदसद्विकल्पना विचारवद्भाषि
तथाद्वयं च सत् ॥ १४ ॥

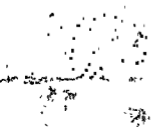
अवदृश्यमिति ॥ हे मनः, ते तत्र गोचरीभूतं पददीक्षणे तत्तद्वयं द्वैतं
दृश्यमप्ययत् । स्वप्नवदृष्टनदृश्यरूपत्वात् । तथा न दृष्टं न दृश्यत इत्येवमेता-
वता वस्तुनो नाम्नि । अहि नीरूपस्य वायोऽशुषुषानुपलम्भेऽपि नाम्निता
भवति द्विष्यन्तिनैव । वस्तुनोऽपि वस्तुनो गृहुरमामर्ष्यांश्चा दशैनायोग्यत्वाद्वा-
प्यदर्शनसंभवोऽपि नैव । नन्वदृश्यमपि नाम्नीति दासशुद्धादि प्रसिद्धम् ।
सत्यम् । तथापि 'अन्वयस्य कश्चिद्विचिताद्योऽपि निविष्यते । विधानमन्तरे-
णातो न निषेधस्य समञ्ज' इति न्यायेन द्वैतमपि नाम्नीति विप्रतिपत्त्याल-
म्बन विमर्ष्यायेवमेव, अन्वया विकल्पप्रसारायोगादित्यभिप्रेत्याह—यतः
प्रवृत्ता सदसद्विकल्पनेति । यतो यस्मिन्प्रविष्टाने यतीयमाना विकल्पना
तदन्वयकल्पितरूपमित्यर्थः । विकल्पालम्बनत्वेनाधिष्ठानप्रकृत्यामुक्त्वाऽधि-
ष्ठेनापि तन्तत्त्वमाह—विचारपट्टेति । वदन्त्यार्थ । यथा विचारो निर्ज-
यमन्तरेण न पर्यवस्यति तथा सददृश्य विना न विकल्पः प्रकृतमपि । मनः
सर्पधारादण्डमाकादिविकल्पेष्वनुगम्यमानतया अधिष्ठानत्वेन पुनः सर्ववि-
कल्पनिषेधावस्थानतयावधिष्ठेनानुवर्तमानाऽविकल्पिता निविष्टरज्जुस्वरूप-
वदप्यात्मादिविकल्पवधिष्ठानसम्मान्त्रत्वेन तद्विषेधवधिष्ठेन चाविकल्पित-
मनपोषणं चात्मतत्त्वमदृश्यमहीत्येवोपलक्ष्यमिति तात्पर्यार्थः ॥ १४ ॥

द्विचोक्तविधया दर्शनमात्रात्प्रवासात्तत्र निष्पत्तिसंभवादिचारोऽभ्युपेयस्य-
स्ति अत्र क्रियमाणे सदंवाद्दृश्यमवशिष्यत इत्यभिप्रेत्याह—

सदभ्युपेतं भवतोपकल्पितं विचारहेतोर्षेदि तस्य
नास्तिता । विचारहानाद्य तर्धैव संश्लितं न चेत्तद्विष्टं
नितरां सद्विष्यते ॥ १५ ॥

सदभ्युपेतमिति ॥ तद्वस्तु नाम्नीति वदता तद्विषेधाय विचारोऽभ्यु-
पेयस्यते न वा । यदि ततोऽभ्युपेयस्यते तदा भवता तद्वस्तुस्यभ्युपेतं,
विचारहेतोर्विचारमिच्छासंयुक्तस्त्विनमुपस्थापितं किमपि वस्तु
रिति बोधना । विचारो हि प्रमाणव्यापारस्य

अस्तत्सममिति ॥ अनर्थकत्वात् । अर्थेऽप्यारहितत्वादित्यर्थः । धीनं
सदसत्सममर्थेऽपि शून्यावाङ्मयद्वयद्वयद्वयनुमानमप्रयोजकत्वेन कृपयति—
अनर्थकत्वमिति । अनर्थकत्वं स्वसति असावे साध्ये न कारणं प्रयोजकं न
भवति । स्वभावेन स्वसंभवादित्यर्थः । अनर्थेऽपि कारित्वस्यासत्त्वस्यासौ
संदिग्धान्तरात्कान्तितामुक्तत्वात् अर्थेऽपि कारित्वस्य मन्वद्भ्याहावनैकान्तितामाह—
न चैव तस्मादिति । तस्मादर्थेऽपि कारित्वाद्यैव सत्त्वं पदस्यासाद्यर्थेऽपि कारि-
कारिणि कष्टकायभावे सत्त्वस्यभिचारादित्यर्थः । हेतुनिरसनमुपसंहरति—
विपक्षेऽप्येवमिति । विपक्षेऽप्यर्थेऽपि कारित्वाभावेनाम्बथा अस्तत्त्वं न संभ-
वति किंचोत्पत्तेः पूर्वमुदासीनवस्तुदर्शनादन्वयासत्त्वात् अर्थेऽपि चोत्पत्त्येव्याध-
यापातादित्यर्थः ॥ १६ ॥

असिद्धभावं हेतुरित्याह—

असिद्धतथापि विचारकारणाद्वयं च तस्मात्प्रसृतिं च
मायया । ध्रुतेः स्मृतेश्चापि तथा हि युक्तितः प्रसिद्ध-
त्वात् न तु पुज्यतेऽप्यथा ॥ १७ ॥

असिद्धतथापीति ॥ न केवलमनैकान्तिकावादेरेषा तु मानमप्रमाण-
मपि स्वसदभिमत आत्मनि पक्षसिद्धेरेत्येवैतत्पर्यः । अर्थेऽपि कारित्वाभावे-
मात्रं हेतुः परमार्थविशेषितइभावो वा । आद्येऽभिहित्याह—विचारकारणा-
दित्यादिना । कृत्स्नत्वापि सतो भूमित्वेन विचारप्रवृत्तिकारणत्वात्, माय-
याद्वयपक्षेऽप्येवमप्रमाणहेतुत्वात् इत्यर्थः । मायया अगदेतुत्वं माय-
यति—ध्रुतेरिति । 'मायां तु प्रवृत्तिं विद्यामायिनं तु महेषामे'ति ध्रुतिः
'मयाप्यज्ञेन प्रवृत्तिः सृपते सचराचरमि'त्यादिसृतिः । कार्येण वाकारण्य-
णत्वमपि पक्षिसाधकत्वम्भावो ध्रुतिः । इत्येव कृत्स्नत्वात् अर्थेऽपि कारित्वं
प्रसिद्धत्वात् हेतुमिदित्यर्थः । द्वितीयं दृष्टान्तानि कृपयति—
नन्विति । अन्वयात् परमार्थतोऽर्थेऽपि कारित्वं शिवस्य इति कस्य वा
तुल्यते अर्थेऽपि कारित्वात् अर्थेऽपि कारित्वं प्रवृत्तिं विचारणत्वात्
सहादिति दिष्ट ॥ १७ ॥

ननु सर्वविकल्पहेतुत्वाद्भवत्स सर्वविकल्पतुल्यत्वात् इत्युक्तं—

विकल्पनाद्यापि विधर्मकं श्रुतः पुरा प्रसिद्धेय विकल्प-
तोऽद्वयः । न चेति नेतीति यथा विकल्पितं निषिध्य-
तेऽत्राप्यवशेषसिद्धये ॥ १८ ॥

विकल्पनाद्यापीति ॥ विधर्मकं विरुद्धस्वभावमित्यर्थः । 'निकल्पं
निषिध्यमि'त्यादिश्रुतेः विकल्पतः पुरा प्रसिद्धेरिति युक्तश्रुत्यर्थः । अद्वय इति
च्छेदः । 'नेदं यदिदमुपामते' 'नेतिनेती'ति निषिध्यमानचेतनाचेतनविक-
ल्पावसानसिद्धयेऽत्रापि निषेधवारयेष्वविकल्पविधर्मकद्वयं निर्विशेषं सिद्ध-
मित्याह—नचेतीति । यथा विकल्पितं नेतिनेतीति निषिध्यते, नच तथा-
ऽद्वयमारमतत्वं निषिध्यत इति योजना ॥ १८ ॥

यथोक्ते श्रुत्यर्थे ये विकल्पयन्ति तेऽनर्थं प्राप्नुवन्तीत्याह—

अकल्पितेऽप्येवमजेऽद्वयेऽक्षरे विकल्पयन्तः सदसच्च
जन्मभिः । स्वचित्तमायाप्रभवं च ते भवं जरां च मृत्युं
च नियान्ति संततम् ॥ १९ ॥

अकल्पित इति ॥ कूटस्थे भेदविकारसंसर्गशून्ये श्रुतिसिद्धे इति
यावत् । सदसदस्ति नास्ति चकाराकर्ता सविशेषो निर्विशेष इत्यादिप्रकारैः
स्वचित्तमायाप्रभवं यथा स्यात्तथा विकल्पयन्तः ये ते जन्मभित्तिर्यत्रानुप-
जातिभिर्भवमुद्भवं जरा मृत्युं मरणं च संततं निरन्तरं नियान्ति नितरां
गच्छन्तीति योजना । स्वचित्तमायाप्रभवमिति भवविशेषण वा बुद्धिभ्रम-
कल्पितमित्यर्थः ॥ १९ ॥

सदस्तुनः कूटस्थाद्वयत्वं श्रुत्यादिप्रमाणसिद्धं तदन्यथाविकल्पनं पुरुषात्-
संधनिबन्धनमित्युक्तमिदानीं तदेव युक्तितो द्रव्यितुमुपक्रमते—

भवाभवत्वं तु न चेदवस्थितिर्न चास्य चान्यस्थितिजन्म
नान्यथा । सतो ह्यसत्त्वादसतश्च सत्त्वतो न च क्रिया
कारकमित्यतोऽप्यजम् ॥ २० ॥

अधामवत्वमिति ॥ तुभ्यार्थः किंचित्त्वर्थे । इतस्तुल्यमानस्वभावमनु-
 ल्यमानस्वभावमुभयस्वभावं वा । भावः । तदा तापेक्षान्तेन शुनिरवता-
 दिवन्निभ्यात्वापातात् । न द्वितीयः । सदानन्वयापत्तां सद्भावव्यवहारानु-
 दयप्रसङ्गान् । न तृतीयः । एकस्य विरद्धोभयस्वभाववायोगादित्यभिदेष्य
 अनुपमत्वं रूपवति—अधामवत्वमिति । अवस्थाभवस्य अधामवर्था तथोभौक्तः
 अधामवत्वम् । अथ इतस्य अधामवत्वं चेद्विरोधात्पेक्षते तदावस्थितिरव-
 स्थानं सत्यं नच स्वादिति दोषः । अनुभयस्वभावविरुद्धत्वं क्वचिन्ननुपल-
 ष्यमस्तीत्यर्थः । चाप्य यदि इतस्य जन्मेत्यने तदा अथैकं जन्मानंभवा-
 दन्वन्नात्तद्वत्त्वं तदपि सास्वभावमवत्वभावं वा पतोऽर्थात् जन्मेत्या-
 काङ्क्षायां सर्वथापि नोपपन्नं इत्याह—अन्वस्थितिजन्मं नाम्नायेति । अन्व-
 स्थितिरपत्ताः अनि न जन्म । पतो न जन्मेत्यर्थः । अन्वधावस्थितौ जन्म
 वेद्युपपत्तौ भवत्यपि न जन्मेत्यर्थः । वक्ष्येऽपि नृपणमाह—सत्त्व इति ।
 सत्त्व उपादानत्वे विकारित्वापत्तां विनाशात्सत्त्वप्रसङ्गात्सत्त्वोपादानत्वे
 सत्त्वतः सत्त्वापत्तेः । महि सृष्ट्युपादानं सत्त्वस्य कार्येऽननुगमादित्यर्थः ।
 सत्त्वाच्च पानुत्वं स्वभाववैपरीत्यायोगाच्च सत्त्वात्वं इत्यामना जायते नाप्य-
 सदिच्छावत्पक्षोऽपि दुनिरूप इति भावः । एकमुपायोगोपादकयोः स्वभा-
 वनिरूपणे सानुपपत्तिसत्त्वाकारकविरोधयो मुनिरामनिवृत्तिताकारता निदेष्याह
 —नच क्रियाकारकमिति । उपमेइति—अतोऽप्यत्रमिति । उच्युत्तितो-
 ऽप्यर्थे निर्विरोधमद्वयमात्मतावमित्यर्थे ॥ १० ॥

नच क्रियाकारकमित्युक्तमेव स्पुट्यत्रार्थं अस्तुव. तापवति—

अकुर्वदितं यदि वास्य कारकं न किंचिदन्यन्ननु नास्त्य-
 कारकम् । सतो विशेषादसत्त्व सत्त्वतो तुलां तयोर्व-
 द्दनिधयाप हि ॥ २१ ॥

अकुर्वदिति ॥ अथ इतजन्मव्य कारकमकुर्वदितं निर्वोपात्त
 वेदित्यर्थः । अन्वदिति द्वितीयापत्तौ पदमाहाव
 वेदित्यर्थः । तत्राद्येऽतिप्रसङ्गोपमाह—न किंचिदन्यन्ननु निहितं
 कारकं नाम्नीति न अविद्यु सर्वं सर्वस्य सर्वदा कारकं स्वादि

कारणम् । ग्रहोऽप्यहेतुस्सनलस्त्वनिन्धनो यथा प्रज्ञानि
परमां तथा ब्रजेत् ॥ २७ ॥

अतोऽन्यथेति ॥ अत उक्तविधादारमज्ञानादन्वधान्यक्षादेत्यन्तरात्म-
कारान्तरादा न ग्रहनासो सिध्याज्ञाननिवृत्तिरिष्यते । 'नान्यः पन्था विद्यते
ऽवनाये'ति श्रुतेः । मास्तु तर्हि ग्रहनास इत्यत आह—विमोहेति । ग्रहे
सकारणे सति विमोहप्रदेहेहोदादावहंममेत्याद्यभिनिवेशाधिष. सर्वोत्प-
बीजमूलाया अस्तिवृत्ति. स्वादिस्वनिर्मोक्षप्रसङ्ग इत्यर्थः । ननु भवतु ग्रहना-
शास्मोदनासो ग्रहनास एव कुतः मङ्गात्मज्ञानादिनिषेधे ज्ञानादज्ञानस्यैव
निवृत्तिसंभवाद्ग्रहनिवृत्तिकारणमप्यदेहव्यमित्यासाद्ग्राहणकार्यत्वाद्ग्रहस्य
तद्विहृत्तौ स्वयमेव निवर्तत इति सदृशान्तमाह—ग्रहोऽपीति । अहेतुनिह-
पादानः उपादाननिवृत्तौ पुनः प्ररोहहेतवभावात्परमां निरतिशयां साक्षित-
सुपत्तामिति मोक्षलक्षणां ब्रजेदित्यर्थः ॥ २७ ॥

प्रकरणसमाप्तिं गुरवमस्काररूपं महलमाचरति—

विमथ्य वेदोदधितः समुद्रतं गुरर्महाब्धेस्तु यथा महा-
त्मभिः । तथाऽमृतं ज्ञानमिदं हि यैः पुरा नमो गुरुभ्यः
परमीक्षितं च यैः ॥ २८ ॥

इति भीमपरमहमपरिवात्रकाचार्यधीगोविन्दभगवात्पूज्य-
शिष्यस्य धीशंकरभगवत इति सकलवेदो-
पनिषत्मारोपदेशाग्राह्यी समाप्ता ॥

विमथ्येति ॥ यथा गुरोर्वेदमहात्मभिर्महाब्धे शीतलागतादृशत समु-
द्रं पुरा पूर्वं तथा वेदमहात्मभि गुरुभिर्वेदरूपादुदधितो विमथ्यान्तोत्वेद-
नरूपेण यथा प्रकाशित ज्ञानायुत समुद्रत पुरा पूर्वं तथा हि परमा-
त्मत्वं चेक्षितमपरोक्षीकृतं तेष्वो गुरुभ्यो नम इति शोचना । अथवा
रभिर्निमित्तभूतमेषा परचेक्षितमिति शोचना । 'तस्यादात्मस्य कर्तव्येद-
ताम' इत्यादिश्रुतेः । 'निषेधे श्रुति साध्य निर्वैतं समद्रोचम् । अदु-
स्यहं निषं पूवेयमद्विरेणुनि' इति भगवद्भक्त्याद्य सुपत्तय गुरुभ्यः-
मित्यर्थः ॥ २८ ॥

मानं स्वरूपं श्रुतियुक्तिभ्यां निश्चित्य पुमान् कृतकृत्यो भवतीति त्रुतामाम-
निराकरणफलमुपसंहारव्याजनाह—

समं तु तस्मात्सततं विभानवद्वयाद्विमुक्तं सदसद्विक-
ल्पितात् । निरीक्ष्य युक्त्या श्रुतितस्तु बुद्धिमानशेषनि-
र्वाणमुपैति दीपवत् ॥ २५ ॥

समं स्थिति ॥ सत्त्वासत्त्वाम्ब्यां विकल्पिताद्वयाद्विभावभासात्सततं विमु-
क्तमिति संबन्धः । सततं समं विभातवत्प्रकाशमानमिति योजना । दीपव-
त्सहस्रशोपस्य बन्धस्य निर्वाणं परिसमाप्तिमुपैति । निरीक्षणनिर्वाणयोर्ब-
न्धवधानं किमप्यस्तीत्यर्थः ॥ २५ ॥

उक्तलक्षणस्यारम्भतावस्य निरीक्षणं किं विषयत्वेनाविषयत्वेन वेति जिज्ञा-
सायामविषयत्वेनवेत्याह—

अवेद्यमेकं यदनन्यवेदिनां कुताकिंकाणां च सुवेद्यम-
न्यथा । निरीक्ष्य चेत्यं त्वगुणग्रहोऽगुणं न याति मोहं
ग्रहदोषमुक्तितः ॥ २६ ॥

अवेद्यमिति ॥ सर्वसाक्षिप्रत्यगात्मनोऽप्यत्र भवत्वद्वयं ब्रह्मेति ये वेदि-
नस्तेषामनन्यवेदिनामवेद्यम् । अन्यथा भेदेन विषयतया वेदिनां कुताकिं-
काणां सुवेद्यं परिच्छिन्नतया मुद्येयम् । साश्रयुक्तिविचारप्रयासंविना स्वम-
त्यनुसारेण सुखबोधमित्यर्थः । गुणेषु सत्त्वादिषु सविकारेषु ग्रहोऽभिनियेशो
यस्य स गुणग्रहः । न गुणग्रहोऽगुणग्रहः पुमान्देहाद्यभिमानहीन इति यावत् ।
अगुण निर्विशेषमारम्भतत्त्वमिदमवेद्यमित्याशुक्तरूपं निरीक्ष्यालोच्य चकार-
दपरोक्षतयानुभूय मोहं न याति । तत्र हेतुमाह—ग्रहदोषमुक्तित इति ।
ग्रहरूपाहोषान्मुक्तितो मुक्तेः मोहहेत्वज्ञानतरकार्यबाधादित्यर्थः ॥ २६ ॥

कस्मादेवं महता प्रयत्नेनाविषयतया ब्रह्मात्मनो वेदनमिष्यते तत्राह—

अतोऽन्यथा न ग्रहनाश इष्यते विमोहबुद्धेर्ग्रह एव

कारणम् । ग्रहोऽप्यहेतुस्तनलस्वनिन्धनो यथा प्रशान्ति
परमां तथा ग्रहेत् ॥ २७ ॥

अतोऽन्यथेति ॥ अत उक्तविधादात्मज्ञानादन्वधान्याकाशेत्वन्त
कारान्तरादा न ग्रहनाशो सिध्यतिज्ञाननिवृत्तिरिष्यते । 'नाम्यः पन्था ।
अपनापे'ति श्रुतेः । आस्तु तदिं ग्रहनाश इत्यत आह—विमोहेति
सकारणे सति विमोहेतुवेदेद्देहोदादावहंसमेत्याद्यभिनिवेनाधियः सर्व
बीजभूताया अमिपूतिः स्यादित्यनिर्मोक्षप्रयत्न इत्यर्थः । अतु भवतु प्र
शान्तोऽहनातो ग्रहनाश एव कुतः प्रकाशज्ञानादिनिषेधे ज्ञानादशा
निवृत्तिर्भवति इति निवृत्तिकारणमप्यदेहव्यमित्याशङ्कानानकार्थत्वाद्देहस
तन्निवृत्तौ स्वयमेव निवर्तते इति स्पष्टयन्तमाह—ग्रहोऽपीति । अहेतु
पादानः उपादाननिवृत्तौ पुनः ग्रहोऽहेतुत्वात्परमां निरतिशयां शा
मुपशान्तिं मोक्षलक्षणां ग्रहेदित्यर्थः ॥ २७ ॥

प्रकरणसमाप्तिं शुभनमस्काररूपं मङ्गलमाचरति—

विमथ्य वेदोदधितः समुद्धृतं गुरर्महाग्धेस्तु यथा महा-
त्मभिः । तथाऽमृतं ज्ञानमिदं हि यैः पुरा नमो गुरुभ्यः
परमीक्षितं च यैः ॥ २८ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिवाजकाचार्यश्रीगोविन्दभगवत्पूज्य-

शिष्यस्य श्रीसंकरभगवतः इति सकलवेदो-

पनिषद्भागोपदेशमाहृषी समाप्ता ॥

विमथ्येति ॥ यथा गुरोर्वर्महाग्धेस्तु यथा महा-
दत्तं पुरा पूर्वं तथा वेर्महाग्धेस्तु गुरुभिर्वेदरूपागुद्विजितो विमथ्याम्योऽहो
प्रकरणरूपेण तथा प्रकाशितं ज्ञानाद्युक्तं समुद्धृतं पुरा पूर्वं तथा च परम
त्मात्वं वेक्षितमपरोक्षीकृतं तेषां गुरुभ्यो नम इति श्लोकः । अथ
वेगुंभिर्विशिष्टभूतैरेषा परंवेक्षितमिति श्लोकः । 'तस्यादात्मस्य सर्वेदे
निकाम' इत्यादिश्रुतेः । 'विरपेक्ष सुनि शास्त निवेदं समदंशवम् । न
सत्ताम्यहं मिलं पूषेदमक्षिरेणुनि' इति अथर्ववेदनाथ सुप्रसन्नं गुरुमु
पूज्यमित्यर्थः ॥ २८ ॥

उपदेशपदस्योपे विदुता हि महामभिः ।

अज्ञानेनात्मपापत्वाः पदयोजनिका कृता ॥ १ ॥

समस्तदेशपरहस्यगण-

पद्यमन्त्रापर्यन्तपरबोधः ।

कथं नु सादृश्यनिबिम्बतः स्वा-

दयानि भनपाहमिहासि नुक्तः ॥ २ ॥

दृष्यन्ताराविष्णुतराममूर्त्त-

स्तथा गुरुणा विदुक्तप्रमादात् ।

पराकथश्चिद्विदितेन विष्णु-

त्वेन नुपयत्वन्विभ्रान्तरामा ॥ ३ ॥

इति श्रीमच्छंकराचार्यकृतोपदेशमाहक्याः

पदयोजनिकानामटीका कृष्णतीर्थशि-

ष्यरामतीर्थचिरचिता समाप्ता ॥

!